VASILE PÂRVAN

DACIA

POPOARE
CIVILIZAȚII
CULTURI

VASILE PÂRVAN ● **DACIA**

I. Rhytonul de caracter daco-scit de la Poroina, din sec. II–I î.e.n., de argint placat cu aur.

VASILE PÂRVAN

DACIA

CIVILIZAȚIILE ANTICE DIN ȚĂRILE CARPATO-DANUBIENE

EDIȚIA A CINCEA
REVĂZUTĂ ȘI ADNOTATĂ

TRADUCERE DUPĂ
MANUSCRISUL ORIGINAL FRANCEZ INEDIT,
NOTE ȘI ÎNGRIJIRE ȘTIINȚIFICĂ
DE **RADU VULPE**

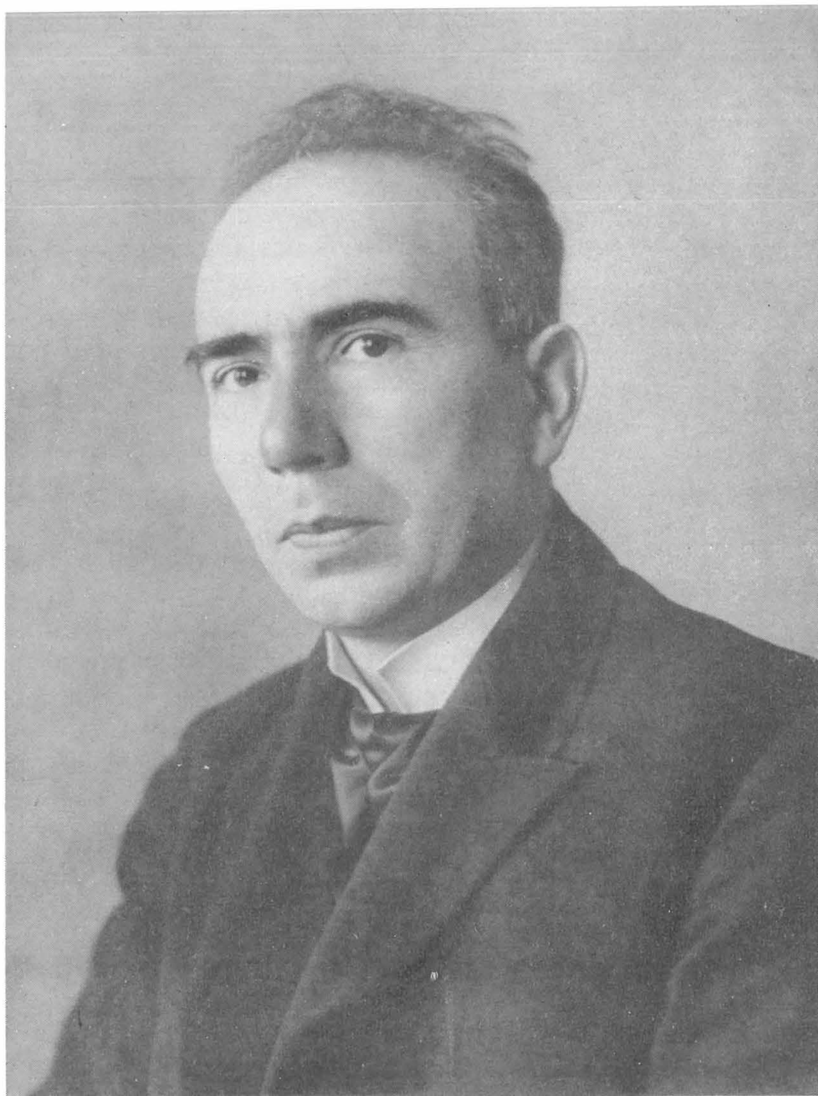
EDITURA ȘTIINȚIFICĂ • BUCUREȘTI, 1972

POPOARE, CULTURI, CIVILIZAŢII

ÎNGRIJIREA COLECŢIEI
CORNELIU MATEESCU

PREZENTAREA GRAFICĂ
VAL MUNTEANU

TABLA DE MATERII

VASILE PÂRVAN

Notă biografică

Într-o viață scurtă, Vasile Pârvan a desfășurat o muncă uimitoare, și ca intensitate, și ca nivel, situîndu-se printre personalitățile de frunte ale culturii românești. A fost un istoric prin excelență, unul din cei mai de seamă. E drept că manifestările sale au atins și alte domenii, ca filozofia, evoluția religiilor, sociologia, literatura, arta, științele economice, în care avîntul gîndirii sale, spiritul său pătrunzător, stilul său original, de o puternică expresivitate, au creat memorabile pagini de antologie. În toate, însă, a intervenit de pe poziția sa de istoric, sprijinit pe o întinsă cultură personală, în cadrul concepției ample pe care o avea despre specialitatea sa.

Vasile Pârvan s-a născut la 28 septembrie 1882 în cătunul Perchiu din comuna Huruiești, județul Bacău (fostul județ Tecuci), ca fiu al unui învățător. După mamă se înrudea cu filozoful materialist Vasile Conta. Și-a făcut școala elementară sub supravegherea propriului său părinte, iar cursurile secundare le-a urmat la liceul clasic din Bîrlad.

Pregătirea universitară și-a format-o în secția de istorie a Facultății de Litere din București, unde a fost elevul cel mai sîrguincios al istoricilor Ion Bogdan, Dimitrie Onciul și Nicolae Iorga. În cei patru ani de universitate, tînărul Pârvan a desfășurat o activitate științifică intensă, dovedind de pe atunci multă putere de muncă, o remarcabilă capacitate de creație și o severă stăpînire a metodelor de cercetare. Lucrările sale pe care le-a publicat ca student, cu subiecte referitoare la istoria medievală și modernă a României*, impun nu numai prin numărul lor, dar și prin precocea lor maturitate.

---

* *Activitatea politică a lui Alex. Papiu Ilarian*, 1903; *Cîteva date nouă cu privire la familia Cuza*, 1904; *Alexăndrel Vodă și Bogdan Vodă: șapte ani din istoria Moldovei, 1449—1455*, 1904; *Un vechi monument de limbă literară românească (1639—1668)*, 1904; *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, 1905. La acestea sînt de adăugat primele sale scrieri produse după plecarea în străinătate: *„Unire": Conferință ținută la „Societatea academică română" din Berlin, în ziua de 24 ianuarie st. v. 1906*, Budapesta, editura revistei române „Luceafărul", 1906; *Începuturile poporului românesc: Românii din stînga Dunării pînă la întemeierea Principatelor, Istoria Statelor românești pînă la 1526*, Budapesta, „Luceafărul", 1906.

După absolvirea Universității din București, în 1904, Pârvan a fost trimis ca bursier în Germania, pentru a se specializa în istoria antică. A fost excepțională munca pe care el a depus-o acolo, timp de cinci ani neîntrerupți, pentru a-și completa tezaurul de cunoștințe, pentru a-și perfecționa metodele de lucru și pentru a aduna un imens material în vederea studiilor ce proiecta cu privire la trecutul străvechi al patriei. În acei ani de încordare intelectuală s-a format pe deplin personalitatea sa.

În 1906, pe cînd se afla încă în străinătate, și-a publicat primele lucrări cu preocupări de istorie veche: *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, reprezentînd o dare de seamă critică despre o carte incompetentă apărută atunci cu privire la acest subiect, și *Salsovia*, un studiu erudit despre o cetate de pe *limes*-ul roman de la gurile Dunării. Doctoratul și l-a dat în 1909 cu prof. C. Cichorius, prezentînd teza *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche* (Naționalitatea negustorilor din imperiul roman), o monografie istorico-epigrafică de autoritate pe acea vreme și, cu modificările și adaosurile impuse de numeroasele inscripții descoperite în ultima jumătate de secol, folositoare și azi. În același an avea să iasă de sub tipar monografia *M. Aurelius Caesar și L. Aurelius Commodus*, în care, după ce punea la punct unele probleme esențiale relative la caracterul domniei lui Marcu Aureliu în coregență cu fratele său adoptiv Lucius Verus, Pârvan încerca să reconstituie gîndirea acestui împărat filozof, ale cărui principii de morală stoică el însuși le împărtășea, ca un reflex al înclinărilor sale spre o concepție raționalist-idealistă. Tot ca un rod al anilor de studii peste graniță avem a privi și volumul său *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, apărut în 1911 și tratînd despre problema originii poporului român în raport cu începuturile creștinismului în nordul Dunării.

Calitățile deosebite ale lui Vasile Pârvan au fost recunoscute de la început de către reprezentanții vieții culturale românești de atunci. Îndată după ce s-a întors în țară, cînd abia împlinise vîrsta de 27 de ani, a fost ales membru corespondent al Academiei Române, a fost numit profesor de istorie antică la Universitatea din București și director al Muzeului național de antichități, încredințîndu-i-se astfel dintr-o dată trei poziții de frunte, care pentru el nu aveau să rămînă simple posturi decorative, ci aveau să devină bazele uneia din cele mai rodnice activități științifice. La catedră s-a dovedit un maestru strălucit prin vioiciunea gîndirii, prin originalitatea interpre-

tărilor, prin erudiția sa impunătoare, prin riguroasele metode de cercetare și prin sobrul și impresionantul său talent de expunere. La conducerea muzeului, care de fapt (în lipsa unei recunoașteri legale) a fost totdeauna un adevărat institut arheologic, a arătat o neîntrecută capacitate ca organizator. I-au lipsit mijloacele necesare pentru a se ocupa de cerințele muzeistice ale instituției; în schimb a dat un impuls hotărîtor explorărilor arheologice pe teren.

Cînd, în 1913, a fost ales membru activ al Academiei Române, chiar în prima ședință ce a urmat acestei înalte consacrări, el ținea să spună printre altele, ca o confesiune a gîndurilor sale „cele mai scumpe", următoarele cuvinte:

„Știința pe care am cercetat-o și am iubit-o cu patimă mi-a dat o concepție gravă, aș putea zice tragică, despre viață". „M-am deprins a vedea doar două lucruri vrednice de străduințele și de iubirea noastră: cultul pios al amintirii lăsate în resturi și ruine, cultul entuziast al geniului omenesc, continuu învins și continuu din nou biruitor"*.

În aceste scurte mărturisiri vedem reflectîndu-se, în esența lor, eminentele aptitudini pe care istoricul Vasile Pârvan le-a dovedit armonios în întreaga sa operă: o înaltă preocupare de sinteză, nepregetînd să urce pînă în sferele problemelor supreme ale lumii și vieții, acordîndu-se cu un spirit ascuțit de analiză, stimulat de o pasionată căutare a realității istorice, o caldă participare la necontenita năzuință a umanității spre progres și creație, animîndu-i cercetarea riguroasă a civilizațiilor dispărute, o atitudine realist-lucidă în fața contradicțiilor existenței, împăcîndu-se cu o optimistă încredere în puterea de biruință a omului.

Primul său contact cu monumentele dezgropate din pămîntul țării îl reprezintă studiul *Cetatea Tropaeum* din anul 1911, o valorificare istorică a ruinelor orașului *Tropaeum Traiani* de lîngă Adamclisi, explorate anterior de Gr. Tocilescu și G. Murnu. În acest studiu a încercat să reconstituie aspectele esențiale ale evoluției stăpînirii romane în Dobrogea.

În același an avea să-și înceapă propriile campanii de săpături sistematice, pe bază de metode noi, la *Ulmetum* (Pantelimonul de Sus, în mijlocul Dobrogei). Lucrările au durat acolo patru ani, cu rezultate arheologice și epigrafice de o deosebită valoare, pe care Pârvan le-a publicat complet și cu promptitu-

* „Analele Academiei Române", XXXV, Dezbateri, p. 151—158.

dine sub forma a patru memorii academice, între anii 1912 și 1915. Paralel cu lucrările de săpături de la Ulmetum, a executat numeroase alte cercetări pe întinsul țării, în Dobrogea, în Moldova și în Oltenia, valorificîndu-le în memoriile *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos* și *Știri nouă din Dacia Malvensis*, toate apărute în 1913.

Imediat după încheierea explorărilor de la Ulmetum, în 1914, Pârvan a deschis un nou șantier de seamă, în cetatea *Histria*, străvechea colonie milesiană de pe malul lagunei Sinoie. Fiind vorba de cel mai vechi oraș sclavagist de pe teritoriul României, cu o viață care a durat continuu peste o mie de ani, cu o mare întindere și cu ruine extrem de complexe, noul șantier avea să devină permanent. În proporții sporite și cu mijloace mult mai ample, activitatea acestui șantier continuă și azi. Din bogatele rezultate ale explorărilor sale de la Histria, V. Pârvan a apucat să publice în întregime numai materialul epigrafic*, constînd din peste 150 de inscripții grecești și latine, unele de o importanță istorică excepțională, cum e cazul cu *horothesia* dată cetății, pe baza unor privilegii mai vechi, de către Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare pe vremea lui Traian. Concomitent cu munca de la Histria, Pârvan s-a ocupat, ocazional, și de celelalte două orașe grecești principale din Dobrogea noastră: *Tomis* (Constanța) și *Callatis* (Mangalia), procedînd la săpături și publicînd studii asupra lor, în 1915 și 1920.

Săpăturile conduse de Pârvan și cu deosebire cele de la Ulmetum și de la Histria, pe lîngă importanța deosebită a rezultatelor lor documentare, au avut fericitul efect de a consolida o școală românească de arheologie și istorie veche, pe care el, cel dintîi, a reușit s-o creeze prin autoritatea sa științifică, prin prestigiul personalității sale, prin aptitudinile sale de organizator, prin însușirile lui de profesor. Este unul din cele mai însemnate merite ale lui. E uimitor cît de repede a izbutit să pună bazele unei munci colective fără precedent în arheologia noastră și să asigure în mod durabil viitorul unei discipline istorice din cele mai importante pentru cultura românească.

El a înțeles, mai bine ca oricare profesor și ca oricare alt conducător de instituție din vremea sa, că din colaboratorii săi nu va face mai mult decît

* *Histria*, IV: *Inscripții găsite în 1914 și 1915*, 1916; *Histria*, VII: *Inscripții găsite în 1916, 1921 și 1922*, 1923; *Fouilles d'Histria, inscriptions: troisième série: 1923–1925*, în „Dacia", II, 1925.

simpli auxiliari dacă se va mulțumi să-i utilizeze doar pentru opera lui personală și nu-i va stimula să meargă cu propriile lor puteri pe propriile lor drumuri. A fost un îndrumător științific în adevăratul sens al cuvîntului, cucerind încrederea oamenilor prin înălțimea eticii sale, prin consecvența sa, prin altruismul său sincer, stimulînd entuziasmul pentru muncă și cercetare prin forța exemplului. Personalitatea lui morală era la înălțimea distinsei lui personalități intelectuale.

În 1923 Pârvan publică lucrarea *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, scrisă într-un fermecător stil de popularizare „pe înțelesul tuturor", dar cu un bogat fond de erudiție și de interpretări originale, producînd astfel o primă sinteză istorică a rezultatelor obținute prin cercetările sale arheologice din Sciția Minoră. Tot atunci a dat la lumină comunicarea *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (Pătrunderea elenică și elenistică în valea Dunării), pe care o prezentase la un congres internațional. De atunci datează și memoriul său *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, în care dă explicații noi și temeinice numelor principalelor cursuri de apă de la răsărit și sud de Carpați, ca Nistrul, Prutul, Siretul, Buzăul, Argeșul și Dunărea, precum și studiul *Note di geografia antica*, publicat în Italia, în care se ocupă cu explicarea unor elemente de toponimie din nordul Pontului Euxin.

În acea vreme s-a petrecut în activitatea arheologică a lui Vasile Pârvan o cotitură care avea să aibă asupra dezvoltării arheologiei românești o influență din cele mai rodnice. La specialitatea lui privind civilizația greco romană, și-a adăugat un domeniu nou de cercetări, începînd a se ocupa intens de arheologia epocilor orînduirii comunei primitive. El avusese și mai înainte meritul de a fi acordat „preistoriei" locul ce i se cuvenea printre științele istorice, dar se limitase la a încuraja sforțările făcute în această direcție de colaboratorul său I. Andrieșescu. Acum însă, din necesitatea de a pătrunde cît mai adînc în problemele legate de originile poporului român, avea să se ocupe el însuși de arheologia vremurilor pentru care izvoarele scrise sînt foarte rare ori lipsesc cu totul. După mai multe anchete preliminare întreprinse în diverse stațiuni preromane din Cîmpia Română, a organizat o serie de săpături sistematice în resturile așezărilor mai importante din epocile orînduirii comunei primitive și cu deosebire în cele referitoare la cultura

geto-dacilor din epoca a doua a fierului, formîndu-și în acest scop o nouă serie de elevi.

Încă înainte de a fi în posesia rezultatelor tuturor acestor explorări, el a trecut la scrierea unei întinse sinteze istorico-arheologice despre protoistoria Daciei, pe care a intitulat-o *Getica*. Această lucrare voluminoasă, care în intenția autorului nu avusese un caracter definitiv, ci numai rolul de îndrumare și de stimulare a unor noi cercetări, a devenit una din cele mai importante producții ale istoriografiei românești. Relevînd, în lumina unei bogate informații istorico-arheologice interpretate critic, mai mult de un mileniu scos din negura trecutului îndepărtat al patriei, Vasile Pârvan a pus în evidență, pentru prima dată atît de convingător, măreția poporului geto-dac. *Getica*, apărută în 1926, avea să exercite o largă influență în cultura românească. Dominată pînă atunci aproape exclusiv de ideea romanității, cultura românească trebuia de acum înainte să acorde un loc tot atît de însemnat și ideii despre originea autohtonă, geto-dacă, a poporului român.

Getica va fi multă vreme o lucrare științifică de mare utilitate. Dar în același timp este și opera lui Pârvan care comportă cele mai multe discuții. Scriind-o cu o relativă grabă — în mai puțin de patru ani — și avînd de făcut față la fiece pas unor probleme ce se puneau pentru prima oară, autorul a fost nevoit să emită interpretări care nu totdeauna sînt confirmate de cercetările mai noi. Cele mai rezistente din capitolele cărții sînt acelea de istorie, alcătuite pe baza unor meditații îndelungate și a unui material adunat cu mulți ani în urmă. În schimb, capitolele arheologice sînt mult mai susceptibile de revizuiri, deoarece azi se dispune în acest domeniu de un material imens, care în vremea lui Pârvan lipsea aproape cu totul sau se reducea la documente de o calitate științifică foarte inegală.

Sforțarea lui Pârvan de a scrie această operă pare cu atît mai impunătoare, cu cît în aceeași vreme el a continuat să ducă la capăt celelalte sarcini pe care și le asumase, și chiar cu o intensitate sporită. În imensa lui voință de înfăptuire și în înalta lui concepție despre datorie, el a găsit resurse de energie pentru a îndeplini o activitate atît de exuberantă. A scris în ultimii săi ani (1924—1927) peste o duzină de lucrări despre antichitatea greco-romană, ca: *Fouilles d'Histria, inscriptions: troisième série* (Săpăturile de la Histria, inscripțiile: a treia serie); *Une nouvelle inscription de Tomi* (O nouă inscripție de la Tomis); *A propos du „basileus" Cotys de Callatis* (în legătură cu

„basileus" Cotys de la Callatis); *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore* (Noi considerații asupra episcopatului Sciției Minore); *Sur un relief inédit du VII-e siècle représentant la Sainte Vierge* (Despre un relief inedit din secolul al VII-lea reprezentînd pe Sfînta Fecioară); *Un* aes grave *olbien à Salsovia* (Un *aes grave* olbian la Salsovia); *Municipium Aurelium Durostorum* etc., ori despre descoperirile din epoci mai vechi, ca: *Notă complimentară* la I. Andrieșescu, *Considerațiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân; Dacii la Troia; Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia* (Considerații asupra mormintelor celtice de la Gruia); *La „statue-menhir" de Hamangia* („Statuia-menhir" de la Hamangia); *L'âge du dépôt de bronzes de Suseni* (Vîrsta depozitului de bronzuri de la Suseni); *La Dacie à l'époque celtique* (Dacia în epoca celtică) etc.

Multe din aceste lucrări au fost publicate în primele două volume din *Dacia: recherches et découvertes archéologiques en Roumanie* (Dacia: cercetări și descoperiri arheologice în România), periodicul de limbă franceză întemeiat de el. De asemenea, sub conducerea și din inițiativa lui au apărut primele trei volume din *Ephemeris Dacoromana* („Buletinul român") și primul volum din *Diplomatarium Italicum* („Culegere de documente din Italia"), anuarele Școalei Române din Roma, o instituție organizată de el pentru perfecționarea tinerilor arheologi și istorici români în mediul de amintiri clasice al Italiei. Școala Română din Roma a contribuit considerabil la ridicarea nivelului științific al colectivului arheologic creat de Pârvan, afirmînd totodată prestigiul tinerei noastre culturi în cercuri de emulație internațională.

Acest prestigiu a fost recunoscut și prin dovezile de prețuire cu care învățatul român a fost distins în acel timp de foruri străine din cele mai ilustre. Astfel, el a fost membru corespondent al Institutului arheologic german, membru fondator al Comitetului congreselor internaționale de științe istorice, profesor oaspe al Sorbonnei, membru al Academiei pontifice romane de arheologie și fusese ales la urmă și membru în „Accademia dei Lincei", cea mai înaltă instituție culturală a Italiei. Din nefericire, știrea despre această ultimă distincție n-avea să-i mai fie adusă la cunoștință, fiindcă avea să sosească chiar în ziua în care el își dădea sfîrșitul, la 26 iunie 1927, într-un sanatoriu din București. Organismul său, uzat de excesivul efort la care fusese supus, n-a putut rezista urmărilor unei intervenții chirurgicale banale și,

astfel, una din marile personalități intelectuale ale țării noastre avea să se stingă brusc în plină strălucire a activității sale, la o vîrstă care încă nu însumase 45 de ani.

Ultima carte a lui Vasile Pârvan, pe care o prezentăm în traducerea de față, *Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries* (O schiță a vechilor civilizații din țările carpato-danubiene), avea să apară după acest sfîrșit tragic. În prefața alăturată dăm amănunte speciale despre împrejurările în care a fost scrisă și tipărită. Este un compendiu al ultimelor concluzii pe care i le impuseseră lui Pârvan cercetările sale asupra problemelor legate de originea poporului român. Acestor probleme, care îi solicitau, mai mult decît oricare altele, capacitatea sa magistrală de investigație, el le-a acordat principala atenție, încă de pe vremea studiilor sale din tinerețe.

În ideea latinității poporului român el vedea izvorul de viață și de energie al renașterii noastre spirituale: „Ideea-mamă a întregii culturi românești e *ideea romană*. Cultura noastră națională, creatoare, spre deosebire de străvechea civilizație vegetativă etnografică, daco-romană, populară, începe o dată cu descoperirea Romei". „Noi am descoperit-o simultan, pe căi diferite, dar cu efecte fulgerător-creatoare identice, în toate cele trei țări românești ale Daciei — deplin — abia în secolul al XVII-lea. Istoriografia românească din Moldova, Ardeal și Țara Românească e creatoarea conștiinței naționale superior culturale a poporului nostru. Iar această conștiință națională superioară aprinde fără întîrziere — pe cale simpatetică — sufletul primitiv-natural al națiunii-fiice cu dorințe, impulsii, tendințe violent răscolitoare de gînduri."*

A cerceta împrejurările nașterii poporului român, din cele mai vechi timpuri, a fost ținta cardinală a operei lui Vasile Pârvan. Dar de la început el a înțeles problema nu în afirmarea unilaterală a latinității, ci în toată complexitatea ei. Încă din 1906, el schița un program de cercetare în care își aveau locul atît explorarea sistematică a resturilor romane din țara noastră, cît și studierea culturii autohtone a geto-dacilor. Pentru el cele două direcții de preocupări se contopeau într-una singură. Douăzeci de ani mai tîrziu, în *Getica*, scoțînd din uitare istoria poporului geto-dac, el nu aducea

* *Idei și forme istorice*, p. 32—33.

nici o atingere bazei latine a conștiinței noastre naționale, ci o integra în vastul ei cadru. Romanizarea Daciei, ca a tuturor țărilor dunărene, era consecința unui vechi fenomen de occidentalizare spirituală a autohtonilor, pe care victoria de mai tîrziu a romanilor i-a găsit pregătiți pentru însușirea rapidă și profundă a civilizației și limbii latine.

Opera științifică publicată de Vasile Pârvan reprezintă, și cantitativ și calitativ, un neprețuit tezaur. Sînt decenii de cînd această operă s-a încheiat. În această vreme, în țara noastră știința despre antichitate, cu deosebire pe tărîmul arheologic, a făcut progrese enorme. Numărul specialiștilor a crescut mult. Lucrările lui Pârvan au putut fi cercetate din toate punctele de vedere, au fost confruntate cu cele mai noi descoperiri și, în lumina celor mai exigente metode, au fost analizate, emendate. Bilanțul criticii le-a rămas în fond favorabil. Desigur, nu toate concluziile neuitatului învățat se mențin la nivelul actual al dezvoltării științei. Unele din informațiile și interpretările sale sînt azi depășite.

Pe de altă parte, în opera lui Pârvan trebuie să facem o deosebire între lucrările de creație științifică, de care niciodată nu se poate dispensa un specialist și eseurile cu preocupări filozofice și sociologice care, nefiind scrise de pe pozițiile materialismului dialectic și istoric, implică o reconsiderare critică riguroasă.

S-au căutat gîndirii lui Pârvan filiații în diferitele curente filozofice care în vremea sa agitau intelectualitatea burgheză din Europa și cu deosebire din Germania, unde el își făcuse strălucitele studii. Fără îndoială, tînărul istoric român de atunci n-a rămas străin de acele curente, dar, pentru a înțelege întreaga sa gîndire și elementele ei originale, e nevoie să-l confruntăm cu filozofii antichității, pe care, din necesitatea propriei lui pregătiri ca istoric, i-a studiat profund și cu pasiune. Cu deosebire nu trebuie să neglijăm puternica impresie pe care a produs-o asupra sa stoicismul și nici adeziunea sa la etica raționalistă a acestei doctrine, care, curățată de balastul său idealist, reprezintă un fenomen pozitiv în evoluția gîndirii umane.

V Pârvan a refuzat totdeauna să participe la acțiuni politice organizate. Totuși el n-a rămas indiferent față de marile zguduiri contemporane prin care a trecut țara noastră. Sînt mărturii care arată că în 1907, pe cînd era la studii la Berlin, el s-a manifestat în favoarea țărănimii române răsculate, ceea ce concordă de altfel cu atitudinea lui de o viață întreagă față de masele

țărănimii oprimate, în mijlocul cărora s-a născut și a trăit, pe care le-a iubit și prețuit și ale căror dureri și năzuințe l-au preocupat.

Mai tîrziu, cînd a izbucnit primul război mondial, a ținut să-și spună cuvîntul, profund convins că a sosit momentul împlinirii năzuințelor de unitate ale poporului român, dar recomandînd o temeinică pregătire morală, militară, diplomatică, socială, o organizare cuminte și serioasă, înainte ca intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei să fie fatal impusă. Această atitudine patriotică înțeleaptă i-a adus multe neplăceri din partea acelora care, fie din entuziasm pueril, fie din calcule interesate, căutau să precipite țara în măcel, fără nici o chibzuință. Deși în fond atitudinea lui era aceea a unui intelectual burghez care considera inevitabilă intervenția noastră în încăierarea imperialistă, situîndu-se astfel pe o poziție diferită de a socialiștilor români de atunci, Pârvan a denunțat polemic, în măsura în care putea s-o vadă, deosebirea de interese dintre masele care urmau să ducă greul războiului și bogătașii care, în dosul lozincilor pentru idealul unității naționale, nu căutau decît satisfacerea brutalului lor egoism de clasă*. O înțelegere mai clară în această direcție va arăta el cîțiva ani mai tîrziu, cînd, numind războiul, în totalitatea lui, „imensa crimă a capitalismului contemporan", va releva și inconsecvența acelor socialiști care dăduseră sprijin guvernelor imperialiste ale țărilor lor în cursul marii conflagrații.** Tot atunci va face următoarea reflecție: „Ideea libertății popoarelor, care a fost și la unii și la ceilalți luptători (e vorba de cele două tabere beligerante, *R.V.*) o simplă minciună convențională, începe să agite ea, independent, mai departe, popoarele care au luptat sincer pentru dînsa, descoperind la urmă că au fost înșelate. De altă parte, imperialismul antropofagic al capitaliștilor internaționali a deșteptat o imensă reacție, tot internațională, a claselor proletare și a micilor popoare."***

După anii de încordare și de suferințe ai războiului, Vasile Pârvan a scris acea serie de eseuri de care am pomenit și care ieșeau din cadrul riguros al producțiilor sale științifice. Aceste lucrări, cu caracter sociologic, etic, filozofic, reprezentînd articole, prelegeri inaugurale și cuvîntări comemorative,

* *Părerile unui trădător de neam*, București, 1914.
** *Idei și forme istorice*, București, 1920, p. 69.
*** *Ibidem*, p. 156.

ne oferă prilejul să ne dăm seama într-o măsură mai mare de limitele gîndirii sale. Cea mai caracteristică din ele este lucrarea *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, care, scrisă în vara anului 1918, deci la mai puțin de un an după Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, conține punctul de vedere al unui intelectual de formație burgheză, dar cu aspirații progresiste, găsindu-se la granița cronologică dintre două lumi. Datorită gîndirii sale de esență idealistă, autorul acorda problemelor culturii o importanță determinantă. V. Pârvan susținea o democrație liberală de tip burghez și se arăta adversar al oricărei forme de oligarhie aristocratică sau plutocrată, care ar fi restrîns libertatea gîndirii. Limitele concepției sale îl împiedicau însă să vadă că și democrația liberală de tip burghez, reprezentînd de fapt hegemonia clasei exploatatoare, încătușează gîndirea. Vasile Pârvan a criticat societatea capitalistă; în același timp, însă, el își exprima neîncredere și față de socialism. Nu ignora marxismul, însă poziția sa idealistă, mic-burgheză, îl împiedica de a-l înțelege întru totul.

Vasile Pârvan n-a întrezărit nici o soluție radicală pentru lichidarea nedreptăților sociale. Dragostea lui față de masele năpăstuite n-a depășit limita unui sentiment de respect față de mișcarea proletariatului. El n-avea încredere în victoria revoluției proletare și nu vedea că numai în urma ei masele largi vor fi descătușate de sub orice asuprire și exploatare.

Vasile Pârvan a preconizat patriotismul ca factor de „înaltă potențare spirituală", tot atît de aprig pe cît a combătut șovinismul, această „desfigurare a naționalismului", care „întunecă sentimentul de solidaritate general omenească" Dezaproba fascismul, care tocmai începuse să se afirme, și susținea ideea unei colaborări internaționale cît mai strînse.

Dar ar fi să depășim cadrul unei simple note de informație biografică insistînd prea mult asupra unui domeniu în care Pârvan nu și-a exprimat opiniile decît în mod incidental și totdeauna în legătură cu preocupări de ordin cultural. El n-a fost un om politic și n-a cedat nici uneia din ispitele pe care viața politică burgheză i le prezentase în formele cele mai atrăgătoare. V. Pârvan a refuzat fără ezitare portofolii ministeriale importante, șefia unui mare partid burghez, conducerea unei gazete de mare tiraj. A rămas pînă la sfîrșit credincios muncii sale științifice, în care a dovedit talent și o capacitate excepțională.

Preocupările sale privind cultura românească, scopurile și directivele ei, așa cum le vedea el, le-a expus în *Datoria vieții noastre*, o prelegere inaugurală a unui curs pe care l-a ținut în 1920 la Universitatea din Cluj *(Idei și forme istorice*, București, 1920). Pârvan se declara împotriva limitării culturii române la inerția tradiționalismului etnografic. El vedea suprema splendoare a unei culturi românești într-o continuă umanizare, într-o participare la progresele generale ale culturii umane. În același timp el se ridica împotriva orientării exclusive spre o anumită mare cultură străină. „Nu cultura superioară a unei națiuni — spunea el —, ci cultura a cît mai multor națiuni are a ne interesa. Numai așa putem ucide mimetismul ieftin al formelor și să silim la gîndire, la poziție personală originală" Pârvan era poliglot; el se folosea curent, pe lîngă germană și franceză, de limbile engleză și italiană, iar mai tîrziu, pentru trebuințele specialității sale științifice, învățase rusa și maghiara.

La Universitate, în afară de cursul său programatic de istorie universală antică, el a ținut, într-o vreme, și cursuri cu preocupări speciale, ca istoria artei, originea tragediei, istoria religiilor, care i-au adus un succes de public epocal. Auditorii veneau chiar dinafara Universității, umplînd sala pînă la refuz, pentru a admira darul său de expunere, lipsit de gesturi ori de căutarea efectelor, dar impresionant prin abundența și originalitatea fondului, printr-o dicțiune gravă și nuanțată, prin puterea de expresie a frazelor de un rafinat stil academic. A renunțat brusc, însă, la asemenea prelegeri cu subiect delicat, cînd și-a dat seama că succesul de care se bucurau, mai ales cele despre religii, avea la bază nu numai dorința de cunoaștere, dar și o falsă înțelegere a sensului lor. Mulți dintre auditori, nedeprinși să vadă în istoria religiilor o disciplină științifică rațională, așa cum o concepea Pârvan, dar cum încă nu se predase pînă atunci în țara noastră, confundau obiectul cu subiectul și, atribuindu-i profesorului de pe catedră propriile lor înclinații sentimentale, îl priveau ca pe un predicator mistic, creîndu-i o reputație absurdă, ale cărei ecouri încă mai răzbat uneori în modul de a fi judecată personalitatea acestui distins gînditor și învățat. În realitate, Pârvan era un raționalist, respectuos, înțelegător, dar sceptic față de fenomenul religios.

Situat totuși pe o poziție filozofică idealistă, Vasile Pârvan n-a putut ajunge la o interpretare materialist-dialectică a fenomenelor istorice. Susținînd că „istoric, adică evolutiv-uman, popoarele trăiesc numai prin fapta pre-

cursorilor și revoltaților"*, el nu acorda maselor rolul principal în istorie, ci personalităților. Atît din prelegerile din volumul *Idei și forme istorice*, cît și din eseurile și discursurile solemne adunate în volumul *Memoriale* (București, 1923), altminteri splendide ca ținută literară, reiese insuficienta sa înțelegere față de legile luptei de clasă și față de rolul ei în istorie.

Este firesc să ne întrebăm dacă gîndirea lui Pârvan, diferită de cea a filozofiei materialiste, nu se reflectă în opera sa științifică. În principiu, nu se poate tăgădui o legătură organică între atitudinea ideologică a unui om de știință și opera sa și nici Pârvan n-a făcut excepție de la această regulă. Idealismul gîndirii sale însă era destul de mult compensat printr-o atitudine raționalistă obiectivă și realistă. La aceasta au contribuit foarte mult preocupările arheologice, care îl mențin pe istoricul antichității, într-o mai mare măsură decît pe istoricul altor epoci, într-un contact direct și continuu cu realitățile materiale ale trecutului.

Tot atît de mult ca și opera lui scrisă, activitatea lui practică de organizator îl așază pe Pârvan în seria creatorilor celor mai productivi. La catedră, la Muzeu, la Academie, la Școala Română din Roma, pe șantierele arheologice, pretutindeni unde a fost chemat să-și dea contribuția, a stimulat un ritm dinamic de lucru și a contribuit la dezvoltarea școlii noastre arheologice. A fost unul dintre dușmanii cei mai hotărîți ai inerției.

În toată activitatea și în toate manifestările sale, el a rămas pe linia superioarei lui concepții despre datoria individului față de societate, mărturisită cîndva în următoarele cuvinte: „Cînd semenii tăi te urcă în vîrful piramidei sociale, trebuie să arzi tot sufletul tău pentru a rămîne acolo: nu pentru tine, că tu ești un om, trecător, dar pentru oameni, pentru idealul lor, pe care tu nu trebuie să-l lași să decadă, pentru sublimul pe care trebuie să-l faci să înflorească în inima contemporanilor tăi, chiar de-ar fi să-l crești cu tot sîngele vieții tale, pe care numai o dată o ai."**

Necruțător cu propria-i ființă, el a închinat științei și ridicării culturale a patriei întreaga sa forță de gîndire, toată voința sa de muncă și toate deosebitele însușiri ale minții și talentului său. Opera sa de creație științifică, precum și etica lui sobră și consecventă, îl înalță în rîndul marilor valori intelectuale și morale pe care le-a produs poporul român.

R. V.

---

* *Idei și forme istorice*, p. 11.

** „Datoria vieții noastre", în *Idei și forme istorice*, p. 18.

Prefaţa traducătorului

Apariţia în 1957, 1958 şi 1967 a celor de a doua, a treia şi a patra ediţii române a cărţii neuitatului învăţat Vasile Pârvan, Dacia: Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene, *publicată pentru prima oară în 1937 în traducerea noastră, reprezintă o contribuţie la opera de popularizare a moştenirii culturale şi a tradiţiilor progresiste ale ştiinţei româneşti.*

Ediţiile noi din 1957, 1958 şi 1967 ale acestei reprezentative cărţi s-au bucurat de un succes care a întrecut toate aşteptările. Ediţiile s-au epuizat din primele zile ale apariţiei lor. E o dovadă excelentă a înaltei preţuiri pe care masa cititorilor o acordă operei ştiinţifice a ilustrului învăţat.

Răspunzînd unei cereri generale, Editura Ştiinţifică a hotărît publicarea celei de a cincea ediţii a lucrării, într-un tiraj sporit şi în condiţii grafice îmbunătăţite. Textul ediţiei precedente reapare aici doar cu unele mărunte ajustări de formă, prilejuite încă o dată de o confruntare cu manuscrisul francez al autorului. În nota biografică, în prefaţa traducătorului, în partea de adnotaţii şi în glosar am procedat la modificări şi adăugiri ceva mai numeroase. Ca la toate ediţiile, un concurs preţios şi permanent, atît de ordin practic, cît şi ştiinţific, mi-a fost dat şi de data aceasta de Ecaterina Dunăreanu-Vulpe. La completarea notelor referitoare la primele două capitole, am fost efectiv şi substanţial ajutat, ca şi în ediţia din 1967, de Alexandru Vulpe.

Cele cinci capitole ale acestei lucrări reprezintă prelegerile pe care Vasile Pârvan le-a ţinut în martie 1926 la Cambridge, în urma invitaţiei grupării ştiinţifice „Special Board for Classics" şi ca oaspe al instituţiei universitare „St. John's College"

Alcătuind o expunere sintetică şi unitară asupra evoluţiei vechilor civilizaţii din ţara noastră şi din regiunile vecine, în raport cu influenţele exterioare pe care le-a suferit cultura populaţiilor locale de la sfîrşitul epocii bronzului pînă în pragul migraţiilor, aceste prelegeri au produs, prin noutatea lor, un viu interes în acel mediu de tradiţie a cultului pentru antichitate. Ca urmare, neuitatul învăţat român a fost solicitat să le publice în volum la „Cambridge University Press".

Deși, la insistența amfitrionilor săi, Vasile Pârvan avea să rostească aceste prelegeri în vorbire liberă, în englezește, el se pregătise totuși pentru a le citi, redactîndu-le în acest scop în limba franceză, fiind mai stăpîn, în scris, pe limba lui Molière decît pe aceea a lui Shakespeare. Apoi textul francez, în vederea publicării, i-a fost tradus în englezește de către prietenii săi de la „St. John's College", profesorii Ifor L. Evans și M.P. Charlesworth. Dar el n-a mai apucat să vadă traducerea. Un an mai tîrziu, moartea sa prematură avea să-l răpună în plină desfășurare a unor rare însușiri.

Ultima sa lucrare, volumul format din cele cinci prelegeri, n-a putut apărea decît în august 1928, mai bine de un an după acest dureros eveniment. În forma în care a ieșit de sub tipar, de la traducerea engleză a textului și de la indice pînă la înfățișarea sa grafică, acest volum se datorește străduinței depuse cu competență de profesorii Evans și Charlesworth, ajutați de colegii lor de la Universitatea din Cambridge, profesorii E.H. Minns, J.M. De Navarro și C.T Seltman. În lipsa unui titlu definitiv propus de la început de Vasile Pârvan, traducătorii britanici au intitulat cartea Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries *(„Dacia: o schiță a civilizațiilor timpurii din țările carpato-danubiene"), într-o formă puțin deosebită de aceea la care în cele din urmă se hotărîse regretatul autor, fără să mai fi avut timpul s-o comunice la Cambridge:* The Ancient Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries *(„Vechile civilizații ale țărilor carpato-danubiene")**.

Precum era de prevăzut, cartea s-a bucurat de o foarte bună primire. Caracterul ei rezumativ și sintetic o face utilă deopotrivă cercetătorului de specialitate și cititorului profan care nu caută într-o lucrare de istorie antică decît idei și fapte esențiale. Scrisă într-un stil comunicativ și vioi, specific autorului, această lucrare conține cele mai importante din încheierile la care Vasile Pârvan ajunsese în cercetările sale minuțioase despre protoistoria și istoria Daciei antice. În ciuda alcătuirii ei din cinci prelegeri diferite, ea prezintă un plan unitar și strîns închegat. Cele cinci prelegeri, referindu-se la cinci etape succesive din evoluția culturii carpato-danubiene în antichitate, au fost concepute din capul

---

* Cf. H. Metaxa, Vasile Pârvan: note bio-bibliografice, în „Arhiva pentru știința și reforma socială", VII, 1928, nr. 3—4, p. 16 din extras. Pe coperta manuscrisului original al lui V Pârvan stă scris de mîna lui, în limba italiană, un titlu similar, dar mai scurt: *Le antiche civiltà carpato-danubiane* (adică: „Vechile civilizații carpato-danubiene").

locului ca tot atîtea capitole ale unei expuneri continue concentrate pe axa unei preocupări constante, avînd ca obiect poziția populațiilor carpato-danubiene față de diversele influențe exercitate asupra lor.

În esență, autorul urmărește fenomenul de orientare treptată a lumii carpato-danubiene spre Apus manifestată destul de insistent, dar fără continuitate, la sfîrşitul epocii bronzului și la începutul epocii fierului, prin pătrunderea elementelor italice villanoviene. Această iradiație a Occidentului avea să devină foarte puternică și productivă în a doua epocă a fierului, prin expansiunea celtică, spre a culmina cu pătrunderile romane și romanizarea durabilă a țărilor carpato-danubiene. În lumina acestor constatări, romanitatea noastră nu mai poate apărea ca efectul exclusiv al unui simplu act de cucerire din vremea lui Traian, ci se integrează într-un proces mult mai întins în timp și în spațiu, pregătit cu multe veacuri mai înainte și desfășurîndu-se în tot bazinul Dunării. Această idee a fost formulată de Vasile Pârvan mai întîi în concluziile sale din Getica, *operă pe care o terminase tocmai în vremea în care își prepara prelegerile pentru Cambridge. Dezvoltarea ei într-o carte specială, cu un cadru complet, cuprinzînd, pe lîngă perioadele protoistorice, și epoca romană, era foarte necesară. Dar am greşi dacă am crede că, urmărindu-și ideea sa referitoare la occidentalizarea regiunilor carpato-danubiene, autorul ar fi neglijat influențele suferite de aceste regiuni din direcția opusă. Capitolele despre carpato-danubieni şi sciți ori despre carpato-danubieni și greci, din cartea sa, dovedesc cu prisosință că Pârvan a examinat și aceste influențe cu același interes și cu aceeași stăruință ca și pe cele occidentale.*

Comparate cu progresele științei arheologice din ultimii treizeci de ani, concluziile lui Vasile Pârvan din această carte își mențin în general soliditatea. Desigur, pe măsură ce s-au făcut noi descoperiri — și numărul lor a sporit considerabil de atunci pînă azi — , pe măsură ce studiile au înaintat, cîteva din faptele prezentate de el în sprijinul părerilor sale apar discutabile, dar altele, în schimb, au fost bogat confirmate. De pildă, am putea găsi că Pârvan accentuează prea tare rolul influenței celtice în marele avînt al culturii getice din a doua epocă a fierului. Nouă, influențele grecești ne par a fi fost hotărîtoare, în această privință, într-o mai mare măsură decît le vedea autorul Geticelor. *Iar ca factor de transmitere a acestor influențe, ne gîndim tot mai stăruitor la intermediul tracilor de sud, ale căror legături cu daco-geții n-au fost mai slabe decît ale celților, în orice caz, au fost mai puțin întrerupte în timp. În special, după cunoaș-*

terea amănunțită a ceramicii getice, descoperită din abundență prin săpăturile de la Poiana, Zimnicea, Popești, Grădiștea Muncelului, din ultimele trei decenii, n-am mai putea atribui, ca Pârvan ori ca Andrieșescu, unei origini celtice categoria cenușie de tehnică superioară a acestei ceramici, atît de elenistică prin unele din formele sale și atît de tradițional getică prin celelalte. Și totuși, frecvența altor elemente, de origine sigur celtică, în inventarul culturii dace din a doua epocă a fierului, ca unele arme, unelte, obiecte de podoabă, motive stilistice, unele monede, nu poate fi negată, precum nu poate fi trecută cu vederea prezența numelor de localități și de triburi celtice în cuprinsul Daciei, precum nu pot fi tăgăduite legăturile strînse care au existat între triburile geto-dace și sumedenia de populații celtice danubiene din preajma lor. Ideea unei rodnice pătrunderi celtice în Dacia preromană, paralel cu o bogată pătrundere elenistică și continuînd neîntrerupt pînă la apariția pătrunderilor romane, rămîne astfel în picioare, chiar dacă exemplificarea ei comportă unele ajustări.

Cît despre afirmațiile lui Pârvan care n-ar mai putea fi menținute de loc în complexul informațiilor de azi, nici chiar ca ipoteze discutabile, ele sînt în număr foarte mic în cartea de față. Astfel problema securilor de cupru din regiunile noastre, cu un singur tăiș sau cu două tăișuri dispuse cruciș, pe care Pârvan, de acord cu unii arheologi maghiari, le atribuia epocilor bronzului și fierului, a fost definitiv rezolvată în sensul apartenenței lor la epoca eneolitică. Pe de altă parte, inelele de aur din tezaurul de la Turnu Măgurele, considerate de Pârvan, după Sutzu, ca un fel de monede încadrate în norma ponderală a Cyzicului din secolul al VI-lea î.e.n., aparțin de fapt epocii bronzului. Gropile numeroase constatate în stațiunile getice nu reprezintă morminte de incinerație, ci depozite de grîne și, în anumite cazuri, depozite rituale. Comandamentul guvernatorului roman Flavius Sabinus din Moesia n-a avut loc în anul 44 e.n., cum presupusese Pârvan, ci pe la 50 e.n., iar al lui Plautius Aelianus nu se referă la anii 52—53, ci la 57—66 e.n. Burii care, în primul război al lui Traian, în ajunul bătăliei de la Tapae, îi trimit împăratului roman un ultimatum scris latinește pe o ciupercă, nu sînt un trib dac, ci o puternică populație germanică menționată de Tacit și de Cassius Dio în nordul Daciei și în răsăritul Slovaciei. În sfîrșit, azi e lucru cert că valul de pămînt din sudul Moldovei n-are nici o legătură cu vreo expansiune romană în stînga Dunării pe vremea lui Plautius Aelianus, ci este o lucrare barbară. Cam acestea sînt toate. Alte infirmări similare ar mai putea fi aduse de cercetările viitoare, dar, tot așa, s-ar referi numai la fapte de amănunt,

fără a atinge cu nimic esența concluziilor lui Pârvan, pe care materialele sigur determinate le sprijină îndeajuns. Ca și în cazul influențelor celtice, s-ar putea discuta un aspect sau altul al pătrunderilor italice-villanoviene ori ale celor scitice în regiunile carpato-danubiene, dar nu însăși existența acestor pătrunderi. Cine și-ar propune s-o facă ar trebui să înceapă prin a tăgădui dovezi materiale din cele mai evidente.

Lucrarea Dacia: An Outline etc. *a fost socotită uneori ca un rezumat al* Geticelor, *ceea ce este adevărat numai în parte, pentru capitolele I, II și IV (despre villanovieni, sciți și celți). Capitolul III, privitor la influențele grecești în regiunile noastre, constituie o reluare sub o formă nouă a problemelor tratate de autor ceva mai înainte, în 1923, în* La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* *și în* Începuturile vieții romane la gurile Dunării. *De asemenea, capitolul IV, relativ la celți, a mai fost utilizat de Vasile Pârvan, sub forma unei comunicări mai scurte ținute la Paris, la „Académie des Inscriptions", tot în 1926, cu prilejul întoarcerii de la Cambridge, sub titlul* La Dacie à l'époque celtique *(Dacia în epoca celtică)***. Cît despre capitolul V, ultimul,* Carpato-danubienii și romanii, *o excelentă privire complexivă asupra formării și evoluției romanismului danubian, este cu totul inedit, fiind scris special pentru a întregi spațiul cronologic impus de subiectul acestei cărți.*

Tratînd despre un principal fenomen de istorie universală din care a rezultat latinitatea poporului român, acest capitol reprezintă mărturia unui gînd mare, care pînă în ultimele clipe frămînta mintea neobosită a lui Vasile Pârvan. După ce dăduse la lumină Getica, *prin care instituia în istoriografia românească o nouă specialitate și îmbogățea istoria țării noastre cu un întreg mileniu de fapte fericit dezgropate din imperiul tăcerii, voia acum să revină la preocupările sale predilecte de altădată, privitoare la vremea clasică, și să scrie o altă sinteză capitală:* Dacia romană, *în legătură cu întregul romanism danubian. În mintea sa, de peste două decenii ațintită asupra problemei originilor poporului român, această lucrare era atît de clară, atît de matură, încît marele învățat și începuse a se gîndi stăruitor mai departe, la o a treia sinteză:* Protoistoria slavilor, *care avea să atace problemele cele mai hotărîtoare, dar și cele mai spinoase din istoria*

---

* Unele pasaje din această lucrare au fost reproduse întocmai. Cf. aci mai jos, la partea de adnotări, notele 134—194.

** Apărută în „Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres", 1926 și apoi, în traducere românească, în „Propilee Literare", I, 1926, nr. 16, pp. 3—5.

României, anume legătura dintre antichitate și vremurile mai noi, formarea poporului nostru, continuitatea lui la nordul Dunării. Capitolul V din cartea Dacia: An Outline etc. *ne evocă astfel toată măreția personalității lui Vasile Pârvan și toată imensitatea pierderii pe care o reprezintă dispariția lui prematură.*

În 1937, Asociația academică „Vasile Pârvan" a Foștilor Membri ai Școalei Române din Roma a luat inițiativa de a publica o traducere în limba română a celor cinci prelegeri ținute de V. Pârvan la Cambridge, într-un volum asemănător celui englez. Colegii mei din asociație mi-au încredințat mie sarcina de a traduce această lucrare, lăsîndu-mi toată libertatea și răspunderea în ce privește conținutul și forma traducerii.

Traducerea n-a fost făcută după textul englez publicat, ci după cel francez, inedit, redactat de V Pârvan. Însă, în lipsa manuscrisului original, pe atunci considerat distrus, m-am slujit de o copie dactilografiată a acelui text, care se afla în posesia mea, fiindu-mi încredințată de neuitatul autor în ultimele luni ale vieții sale pentru ca să întocmesc o hartă a lucrării. Acea hartă, realizată de Ecaterina Dunăreanu-Vulpe și de mine și transcrisă de Dionisie Pecurariu, a fost publicată în ediția engleză și am reprodus-o și eu, fără nici o modificare, în traducerea din 1937.*

Succesul ediției din 1937 a fost categoric. Numai cîteva luni după apariție, tirajul său de 1 000 de exemplare se dovedise insuficient. Nevoia unei noi ediții românești se făcuse simțită încă de atunci, dar abia în epoca actuală, cu sprijinul regimului nostru socialist, în cadrul acțiunii de valorificare critică a moștenirii culturale a trecutului, lucrarea a fost republicată, cu aprecierea cuvenită.

Edițiile noi din 1957, 1958 și 1967 au primit sensibile îmbunătățiri în raport cu aceea din 1937. De data aceasta, am putut să utilizez manuscrisul original francez scris de mîna lui Vasile Pârvan, pe care îl crezusem pierdut, dar care a fost descoperit între timp printre hîrtiile rămase de la marele învățat. Procedînd la confruntarea traducerii mele din 1937 cu acest manuscris, am constatat pe alocuri mici inadvertențe și omisiuni, care cad în sarcina mea, dar și cîteva fraze adăugate ori suprimate de autor, modificări absente în exemplarul dactilografiat de care mă servisem în 1937 și care, prin urmare, nu reprezenta chiar ultima formă dată de autor, precum concludeam în prefața de atunci. În schimb, aceste

* Copia dactilografiată a fost depusă în 1937 la Academia Română.

modificări fuseseră trecute în exemplarul trimis spre traducere în englezește, după cum mi-am putut da seama printr-o nouă comparație cu ediția publicată la Cambridge în 1928. Nu e vorba de diferențe însemnate, ci mai mult de ajustări dictate de motive stilistice. De aceea, în prefața mea la ediția din 1937 nici nu le-am relevat, atribuindu-le, în mod greșit, precum constat azi, latitudinilor unei traduceri libere în limba engleză.

Nu am făcut decît operă de traducător. Cu o unică excepție în capitolul II, unde am suprimat o scurtă referință la un pieptene de bronz de proveniență incertă și de o antichitate sigur contestabilă, nu mi-am îngăduit nicăieri, nici în 1937 și în 1957—1958, nici în 1967, nici azi, să aduc vreo modificare, oricît de neînsemnată, textului redactat în 1926 de Vasile Pârvan.

Acolo unde am socotit că trebuie neapărat să atrag atenția cititorului asupra unora din părerile și faptele depășite de noutățile arheologice apărute de atunci încoace, am făcut-o prin adnotațiile pe care le-am adăugat la sfîrșitul lucrării.

Am adoptat și de data aceasta, cu tot sensul său prea restrictiv, supratitlul Dacia, *introdus de traducătorii englezi, fiind intrat în uz. În ce privește forma titlului principal, fixată de către autorul însuși:* The Ancient Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries, *socotisem de cuviință, în edițiile precedente, să traduc termenul* ancient *prin „străvechi", dînd titlului forma de* Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene, *pentru a ajunge la o nuanță mai potrivită cu caracterul protoistoric al majorității civilizațiilor de care este vorba, cuvîntul „vechi" avînd o accepțiune prea generală, care poate cuprinde eventual și civilizațiile medievale.*

Azi mi se pare că acest mic scrupul de apreciere a noțiunii respective poate fi sacrificat, pentru a reveni la o traducere întru totul exactă a termenilor gîndiți de autor, oprindu-mă la titlul Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene.

Din ediția engleză mi-am însușit, ca și în 1937, cîteva trimiteri bibliografice introduse în text, procedeul de a da în indice referințe la hartă pentru numirile geografice și ideea de a prezenta o listă a principalelor lucrări anterioare ale lui Pârvan în legătură cu subiectul cărții de care este vorba. În plus, am considerat util să adaug nota biografică de la început și partea cu adnotații și cu glosarul de termeni de specialitate de la sfîrșitul lucrării. Aceste adaosuri din urmă mi s-au părut de trebuință pentru a indica afirmațiile din textul lui Vasile Pârvan care comportă modificări în raport cu progresul cercetărilor din ultimele trei decenii, pentru a preciza corecturile mai importante pe care mi le-a impus con-

fruntarea edițiilor de pînă acum cu manuscrisul original și pentru a traduce citate latinești sau grecești ori pentru a explica termenii arheologici prea speciali. Cifrele de trimiteri din text se referă la aceste adnotații. Notele autorului, foarte rare, au fost date în subsolul paginilor respective și însemnate prin asteriscuri. Din inițiativa Editurii Științifice, materialul ilustrativ a fost considerabil sporit, începînd cu ediția precedentă. La figurile necesitate de diferitele aserțiuni din text și din adnotații am adăugat și o serie numeroasă de fotografii pe care le-am socotit utile, mai ales în legătură cu preocupările ultimului capitol, referitor la civilizația romană, pentru a întregi cu imagini vizuale cadrul abstract al expunerii. În afară de desenurile din text și de fotografiile alb-negru din planșe, cartea prezintă și o serie de nouă figuri în culori, numerotate cu cifre romane. Harta a fost reprodusă, cu ajustările de rigoare, după cea redesenată de P.P. Polonic în 1957.

Am căutat, astfel, să prezint în modul cel mai convenabil traducerea operei celei din urmă a lui Vasile Pârvan. Închei această prefață cu gînduri de recunoștință dedicate amintirii mult regretatului meu profesor.

1 ianuarie 1972 RADU VULPE

ABREVIAŢII
uzuale folosite în cartea de faţă

a. Chr.	= înaintea erei noastre.
cf.	= latineşte *confer*: „mergi la".
col.	= coloană (diviziune verticală de pagină).
cp.	= „compară cu"
e.g.	= latineşte *exempli gratia:* „de exemplu".
e.n.	= al erei noastre.
fasc.	= fasciculă, parte dintr-un volum.
ibidem	= latineşte: „tot acolo"
id., idem	= latineşte: „acelaşi".
î.e.n.	= înaintea erei noastre.
N.S.	= noua serie (la periodice).
N.T.	= nota traducătorului.
passim	= latineşte: „ici şi colo", „peste tot".
p.Chr.	= al erei noastre.
pl.	= plural.
pl.	= planşă.
sq., sqq.	= latineşte *sequens, sequentes* „următoarea, următoarele" (pagini).
s.v.	= latineşte *sub voce:* „la vocea", în sensul de articol de dicţionar sau de enciclopedie.
v.	= vezi.
v.	= „voce", vorbă, cuvînt, în sensul de articol de dicţionar sau de enciclopedie.

I

CARPATO-DANUBIENII ȘI VILLANOVIENII

EUROPA centrală, de la Alpii austrieci și din cîmpia Bavariei pînă în podișurile Galiției orientale și pînă în stepa Dobrogei, adică Europa danubiană, prezintă încă de la începutul protoistoriei, din vîrsta bronzului, și pînă la sfîrșitul evului mediu — cînd se prăbușește regatul catolic al ungurilor sub loviturile propriilor lor rudenii musulmane turcii, în 1526 — o serie de fenomene culturale al căror teritoriu de bază îl formează înaltul podiș transilvan.

Aci, în această imensă incintă fortificată în forma unui mare patrulater, avînd ca laturi munții greu de trecut, se aflau aurul, argintul, arama, fierul, sarea. Încă din timpurile cele mai vechi, în plin neolitic, locuitorii cîmpiilor moldo-ucrainene, cu frumoasa ceramică pictată, și locuitorii șesurilor populate de la Dunărea mijlocie și din munții ilirici, cu ceramică incisă, au pătruns, cu toate greutățile, de la est și de la vest în cetățuia înaltă care poseda aurul și acolo au prins rădăcini, influențîndu-se unii pe alții și creînd o civilizație specifică, de caracter mai mult occidental, dar cu puternice afinități orientale[1].

Ca și în vîrsta bronzului, cînd Carpații cu marea fortăreață a Transilvaniei sînt leagănul puternicei civilizații originale a bronzului „ungaro-român"[2], cu arta sa industrială în bronz și în aur unică în Europa, tot astfel în prima vîrstă a fierului, cimmerienii mai întîi, cu ciudata lor industrie a cuprului după modele originale din Caucaz[3] — numai în trecere pe aci — sciții apoi, cu arta lor naturalistă „ruso-siberiană"[4] — de îndelungată ședere prin aceste ținuturi — , și-au avut în aceeași regiune carpatică centrul răspîndirii lor către vest. De asemenea, în a doua vîrstă a fierului, băștinașii acestei regiuni — să o numim de pe acuma cu propriul ei nume de *Dacia* — alungînd pe intruși, iranieni către est, celți către vest, întemeiază cel mai mare imperiu barbar preroman care a fost cunoscut vreodată în această parte a Europei: regatul[5] get al lui Burebista, cuprinzînd atît Boemia și Pannonia, cît și Basarabia și Bulgaria, dar ale cărui cetățui de pe înălțimi erau tot în Carpații transilvani. În sfîrșit, cucerirea romană nu devine completă dincoace de Alpii orientali și de Adriatica decît prin supunerea Daciei și,

cu toată retragerea împărăției romane înapoia zidului de apă al Dunării abia după un veac și jumătate de stăpînire, tot această provincie romană din răsăritul împărăției va fi singura care — o dată acceptată latinitatea — va fi capabilă să-și păstreze romanismul pînă în zilele noastre, în ciuda adversităților celor mai cumplite.

A vorbi deci despre protoistoria și despre istoria antică a Europei dunubiene înseamnă în primul rînd a urmări raporturile etnice și a examina elementele culturale pe care carpato-danubienii din Dacia preromană ni le prezintă cu începere cel puțin de la sfîrșitul mileniului al II-lea a. Chr.[6], dată la care aceste popoare încep a dobîndi în istoria generală nume proprii bine asigurate.

Nu voi pomeni totuși nimic în aceste pagini de început[7] despre naționalitatea carpato-danubienilor, lăsînd ca faptele înseși să o postuleze. Intru deci în materie pentru a defini mai întîi civilizația danubiană în preajma anului 1000 a. Chr.

Arheologul care ajunge să cunoască deajuns aspectul „frumoasei vîrste a bronzului ungaro-român" așa cum s zintă în Transilvania în nenumăratele depozite ascunse dinaintea i ei cimmeriene mai întîi, iraniene apoi (deci între 1000 și 700 a. Chr. remarca lesne trei fapte importante:

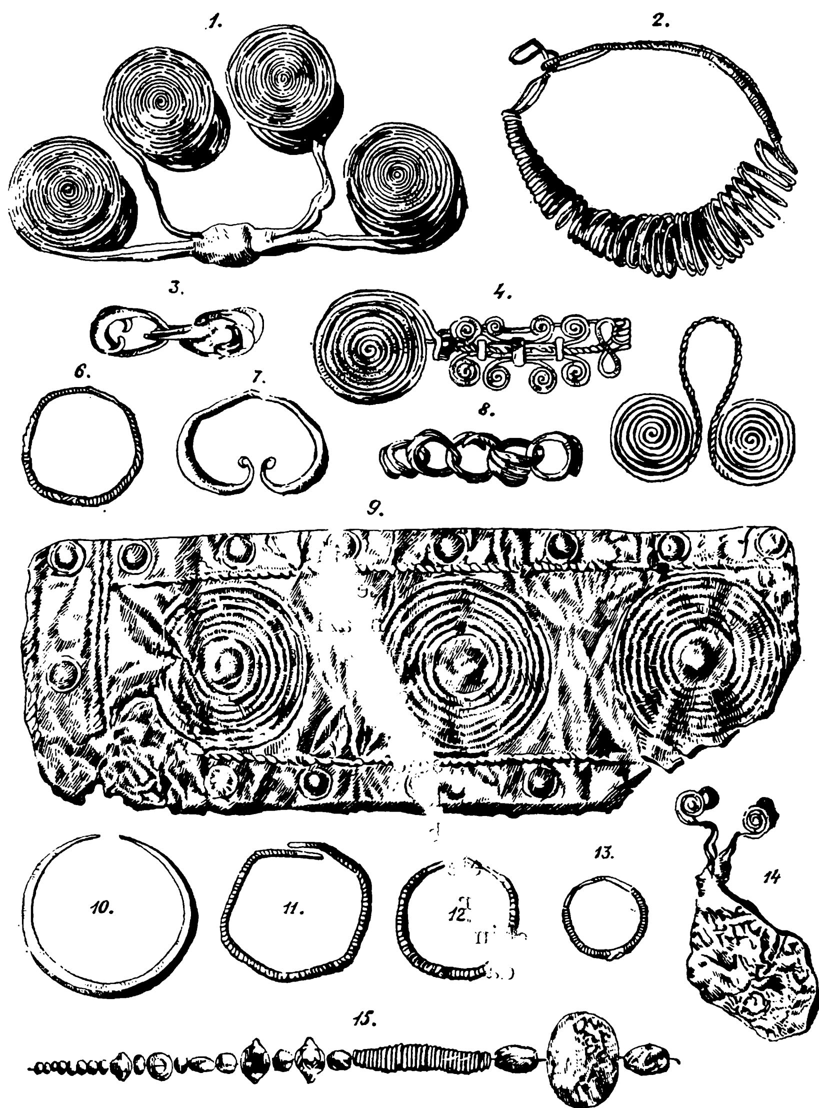
1° Perioada a III-a a vîrstei br lui carpato-danubian nu e decît îndelungata pregătire a celei de-a IV- rumoasa vîrstă", ale cărei tipuri industriale nu sînt decît dezvoltarea l á a tipurilor din perioada a III-a[8]. Că va fi vorba cumva, după cum cre Paul Reinecke*, de mijlocul secolului al XII-lea a. Chr. sau mai degr ă, după părerea noastră, de sfîrșitul secolului al XI-lea ca limită între c două perioade, fapt sigur e că a doua jumătate a mileniului al II-lea a. Chr. a fost tulburată de nici o invazie sau pustiire care să fi provocat vreo ibare importantă în aspectul etnografic sau cultural al țărilor carpato- nubiene;

2° „Depozitele" de bror uri din Boemia și din Pannonia sînt o simplă prelungire a civilizației Carpaților; Slovacia formează, ca pe vremea lu Caesar, care pomenește despre popoarele de acolo**, trup comun cu Transilvania (fig. 1—3);

---

* *Archaeologiai Értesitő*, 1899, p. 225 și urm. și 316 și urm.

** *De bello Gallico* (Despre războiul din Gallia), VI, 25.

1. Obiecte din colecția Egger (Viena), în cea mai mare parte provenite din Transilvania

3° Principalele tipuri industriale ale Daciei nu țin, ca idee fundamentală, de Orient, ci de Occident: adică există o contiguitate de civilizație mai accentuată cu apusul Europei centrale (Italia de nord inclusiv), decît cu Europa de răsărit și de miazăzi sau cu Asia Anterioară.[9]

Se știe că în regiunea carpato-danubiană epoca fierului nu începe în același timp ca în Noricum sau în Italia de nord-est, adică în ținuturile veneto-ilire, care dominau deopotrivă drumul continental al chihlimbarului venind de la Marea Baltică și drumurile maritime ce duceau prin Adriatica spre Mediterana de răsărit. În Carpați lumea rămîne, ca și în Apus, în Gallia, tot în ultima perioadă a bronzului, pînă la 700 a. Chr.[10]

Dar, pe de altă parte, produsele industriei veneto-ilire din prima perioadă a fierului și mai ales din prima jumătate a acestei perioade[11], nu rămîn necunoscute carpato-danubienilor, ci dimpotrivă. Întocmai cum din vechi timpuri securile de aramă de tip cimmerian[12] formau un articol de comerț foarte activ cu orientul Europei pînă la Urali și pînă în Caucaz, tot așa vasele frumoase de bronz fabricate în Italia, precum și coifurile, cuirasele și cnemidele, făcînd parte din punct de vedere tehnic din aceeași familie de produse, se răspîndeau în toate țările carpato-danubiene, trecînd chiar dincolo de Nistru, pînă în Podolia[13]. Securi cimmeriene sau vase italice erau deopotrivă imitate de către băștinașii din Dacia și nu e totdeauna destul de ușor de deosebit fabricatul străin de produsul autohton.

Tehnica foilor subțiri de bronz sau de aur, lucrate *au repoussé* și gravate cu linii punctate, nu era cu totul necunoscută în Dacia în bronzul III, ci dimpotrivă. Totuși, sub influența veneto-ilIră această tehnică ia un nou și puternic avînt și motivele decorative carpatice din bronzul IV sînt acum foarte strîns înrudite cu modelele din sud-vest.

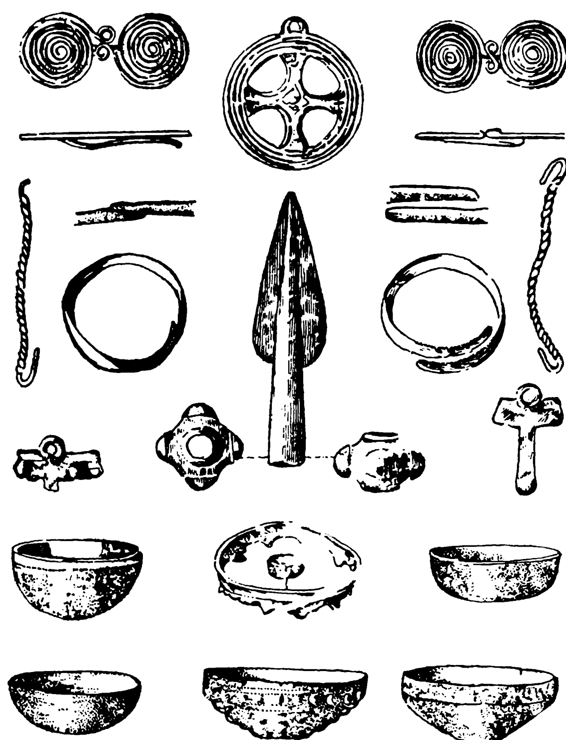
Să încercăm a defini, mai întîi teritorial, apoi stilistic, unitatea villanoviană și atestină a Europei danubiene.

Nici vorbă că vom considera ca puțin interesante din acest punct de vedere regiunile imediat vecine cu Italia, căci Stiria, Carintia, Carniola, Dalmația de nord și chiar Pannonia sînt continuarea firească a Veneției nord-italice; nu e decît prea natural să găsim aici produsele bronzierilor atestini și villanovieni. Ceea ce dovedește însă în chip peremptoriu unitatea Europei danubiene este apariția unor asemenea produse în foarte mare număr în Transilvania ori în Galiția.

Într-adevăr, fabricatele nord-italice se întîlnesc la nord de Alpi și chiar pînă la Marea Baltică, dovedind acolo cealaltă mare unitate europeană: unitatea italo-celtă, cu prelungirile sale în ținuturile germanice. Dimpotrivă, aceste fabricate sînt aproape inexistente în Peninsula Balcanică, regiune care și din acest punct de vedere aparține unei lumi deosebite, în care influențele grecești și în general egeene sînt cu mult mai importante decît în lumea danubiană.

Regiunea cuprinsă între marea cîmpie ungară de la Dunărea mijlocie și podișul Galiției orientale se arată pătrunsă de un adevărat val de fabricate nord-italice, care în cea mai mare parte nu se găsesc izolate, ci împreună cu fabricate indigene aparținînd perioadei a IV-a a bronzului ungaro-român. Cele două feluri de tipuri industriale: produse carpato-danubiene de o parte, italo-venete de alta, se ajută reciproc spre a ne oferi posibilitatea stabilirii unei cronologii destul de precise. Paul Reinecke[14], în clasificarea pe care o face obiectelor de bronz „ungaro-române", acceptînd și el contemporaneitatea bronzului IV cu influențele vestice italo-hallstattiene, deosebește trei faze sau subperioade: prima, corespunzînd celei mai vechi perioade Villanova, ar cuprinde depozitele de la *Gușterița* lîngă Sibiu (fig. 6), *Bunești* în Tîrnava Mare[15], *Rus* în județul Someș[16], *Kaszapuszta* în Bihor[17] și *Hajdú-Böszörmény* în comitatul Hajdú (fig. 10); a doua fază (după noi greu de despărțit de întîia, deoarece avem aceleași descoperiri nord-italice în depozitele respective) ar cuprinde depozitele de la *Brăduț* în Odorhei (fig. 4—5) și *Kemecse* în Szabolcs; în sfîrșit, a treia fază (după Reinecke ținînd pînă la jumătatea secolului al IX-lea, după noi mai tîrzie, pînă pe la 700 a. Chr.) ar cuprinde depozitele de la *Șomărtin* în Tîrnava Mare și mai ales prețiosul depozit de la *Fizeșul Gherlei* în Someș (fig. 2), care ar constitui și trecerea spre adevăratul Hallstatt carpatic, adică spre epoca invaziei scite, așa cum o constatăm la *Aiud*, la *Gyoma* etc. (vezi capitolul II, pp. 64 și 68)[18].

Printre vasele metalice de origine nord-italică *(ciste, situle* și *căldări emisferice)*, tipul cel mai răspîndit în toate ținuturile carpatice e căldărușa cu două torți mobile și cu urechi în formă de cruce[19] (fig. 4). Asemenea vase de bronz au fost transportate pe calea comerțului, probabil prin pasurile Carpaților din Slovacia actuală, pînă în Galiția și în Podolia, unde cunoaștem cinci exemplare de la *Uniz* și șapte de la *Kungsowce* pe Nistru, pe lîngă altele din Podolia. Aceste căldărușe sînt cele dintîi vase nord-italice care circulă

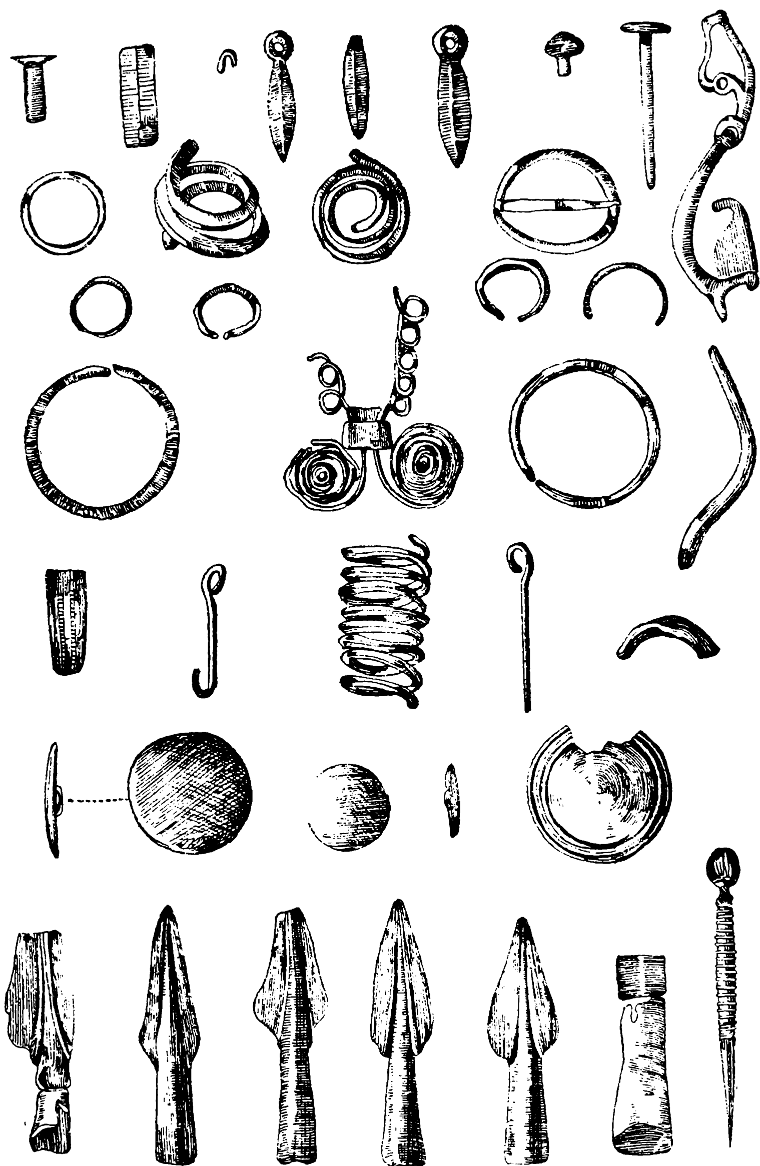

2. Depozitul de bronzuri de la Fizeşul Gherlii

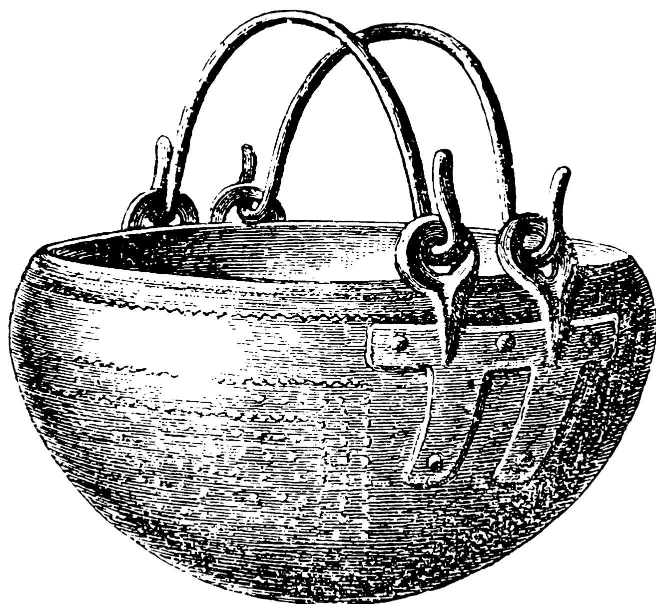
aproape în toată Europa centrală și occidentală, din Gallia pînă în Galiția și din Stiria pînă în Danemarca, la sfîrșitul epocii bronzului și la începutul celei a fierului, adică, după cronologia protoistorică a regiunilor alpine, între circa 1100 și 800 a. Chr., ceea ce se potrivește perfect și cu mediul carpatic, în care găsim aceste căldărușe *exclusiv în depozitele perioadei a IV-a a bronzului*, precum vom încerca să demonstrăm îndată.

O dată fixate aceste granițe geografice și cronologice pentru infiltrațiile italice și alpine în regiunea carpato-danubiană, trebuie să examinăm mai de aproape, topografic și tipologic, monumentele care ne confirmă unitatea vieții culturale în Europa danubiană în cursul epocii villanoviene.

Printre produsele cele mai caracteristice ale industriei hallstattiene, aparținînd tot tehnicii bronzului, dar documentînd forme care anunță prima

3. O parte din depozitul de bronzuri de la Lazarsky Potok, districtul Berehovo (Ucraina Transcarpatică), cu obiecte caracteristice pentru cultura getică din Carpați

4. Căldărușă italică de la Brăduț

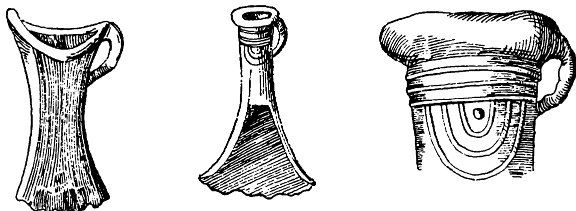
perioadă a epocii fierului în vest și în sud-vest, sînt spadele cu antene, dintre care cunoaștem și una de la Bunești în Tîrnava Mare. Găsită împreună cu alte două spade din bronzul IV carpato-danubian, ea constituie la est de Dunărea pannonică un *unicum*[20]. Într-adevăr, niciodată bronzierii din Carpați n-au fabricat spade cu antene. E prin urmare un exemplar ajuns aci prin comerț. Dar vremea cînd se fabrica acest tip în Elveția, în Alpi și chiar și în Italia, e tot începutul primului mileniu (1000—900 a. Chr.).

Acestei vremi de la începutul bronzului IV carpato-danubian îi aparține și tezaurul de aur și depozitul de bronzuri de la *Brăduț* în Odorhei. Pe lîngă securile *à douille* (fig. 5), secerile, fragmentele de spade și cele douăzeci și cinci de inele de aur cu incizii transversale, care au servit poate drept monedă[21], se află și căldărușa de tip nord-italic: două exemplare de mărimi și cu ornamente diferite (fig. 4). Două căldărușe emisferice au mai fost găsite la *Brîncovenești* în jud. Mureș. Fragmente dintr-o căldărușă s-au găsit și la *Alba Iulia* (daco-romanul *Apulum*); alte fragmente se cunosc din marele depozit de la începutul bronzului IV de la *Gușterița* lîngă Sibiu, asupra căruia

vom reveni mai jos. O frumoasă căldărușă de același tip, bine păstrată, a fost descoperită la *Kántorjánosi* în nord-estul Ungariei. Foarte bogate în asemenea căldărușe (după cît se pare de fabricație atestină, iar nu villanoviană) sînt cele două comitate maghiare Szabolcs și Hajdú vecine cu județele românești Satu Mare și Bihor. Negustorului de bronzuri care și-a ascuns depozitul la *Hajdú-Böszörmény*, specialist în articolul prețios al spadelor (s-au mai păstrat 27), îi plăcea să facă negoț și cu vase nord-italice nu mai puțin scumpe; s-au găsit astfel: o situlă frumos decorată cu simboluri solare (roți, protome de lebede, barcă solară); o căldărușă cu două torți de tipul comun binecunoscut; o ceașcă împodobită cu linii orizontale punctate și cu perle executate *au repoussé*, caracteristică pentru bronzul III-IV din Europa centrală, un coif cu vîrf stilizat în formă de bulb, iarăși, de tip italic, comun în regiunea carpato-danubiană (cf. mai jos, p. 44—47): sîntem prin urmare și aici pe la 1000—800 a. Chr., adică în aceeași vreme cu perioadele Benacci de la Villanova.

Mai avem căldărușe întregi sau fragmentare de la *Máriapócs*, de la *Kis-Várda* și de la *Taktakenéz*, precum și o frumoasă situlă de la *Sényö*, aproape identică aceleia de la *Hajdú-Böszörmény*. Toate aceste patru localități sînt situate în comitatul Szabolcs. Torți de căldărușe nord-italice similare s-au mai găsit la *Tobeșdorf* lîngă Mediaș. Pe de altă parte, marele depozit de bronzuri de la *Fizeșul Gherlei* în județul Cluj, cu numeroasele sale securi *à douille*, conține de asemenea resturi de căldărușe, precum și cupe frumoase (fig. 2) de un stil nord-italic ceva mai recent decît acela al căldărușelor de la Brăduț sau de la Hajdú-Böszörmény[22].

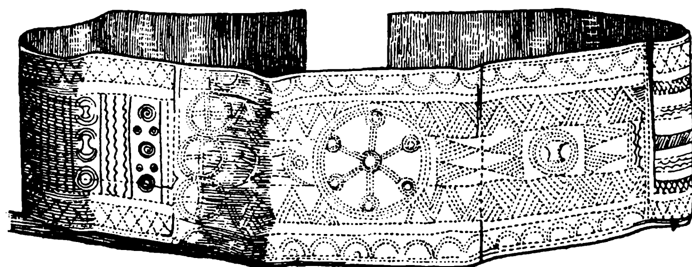
Dar elementele bronzului IV carpatic strîns legate de prima epocă a fierului din vest și sud-vest nu se mărginesc la aceste importuri ori, poate în cîteva

5. Securi de bronz de la Brăduț

cazuri destul de rare, și la imitații nord-italice. Ci atelierele din Dacia adoptă și ele directive noi, inspirate de arta apuseană, veneto-iliră ori hallstattiană, și produc în noul stil, în chip autonom. Tendința generală a vremii, de a renunța la masivitate în favoarea ornamentului superficial, lucrat *au repoussé* pe foi subțiri de metal, se manifestă și în Carpați. Să cercetăm nașterea acestui nou stil, în bronz, și în aur, la răsărit de Dunărea pannonică.

Printre atelierele bronzului IV, acela de la *Șpălnaca*, în județul Alba, pare să fi ocupat un loc din cele mai de frunte. Încă neamestecat cu elementele autentice hallstattiene, acest atelier anunță totuși tendințele noi. Fragmentele de aplice pentru cingători (foi de bronz ce împodobeau curelele late de piele, foarte bine cunoscute și în Apus, dar în a doua perioadă hallstattiană) reprezintă, în decorația lor cu linii punctate ori zgîriate, de caracter pur geometric, cunoscuta manieră venetă a tehnicii decorative superficiale. Nu e încă influență directă occidentală, ci numai paralelism pe bază spirituală similară. Totuși, perfecta unitate cu Occidentul nu întîrzie să se manifeste. În marele depozit (sau atelier) de la *Gușterița*, lîngă Sibiu, regăsim caracteristicile protome de lebede, precum și o frumoasă cingătoare de bronz cu diametrul de 37 cm, aparținînd deci unei femei: pe această cingătoare este gravat, mai mult cu linii punctate, motivul micenian al scutului elipsoidal scobit pe ambele laturi, alternînd cu serii de roți „solare“ cu patru spițe, iar în mijloc cu roata cu șase spițe, cu zigzaguri și spirale (fig. 6). Făurarul din vremea villanoviană, autorul acestor podoabe, nu făcea însă decît să repete motivele de pe cutare vas „Dipylon“ din Atena: roata solară, svastica, lebăda, punctele, liniile în zigzag și motivul de șah; iar reprezentările de scuturi de pe

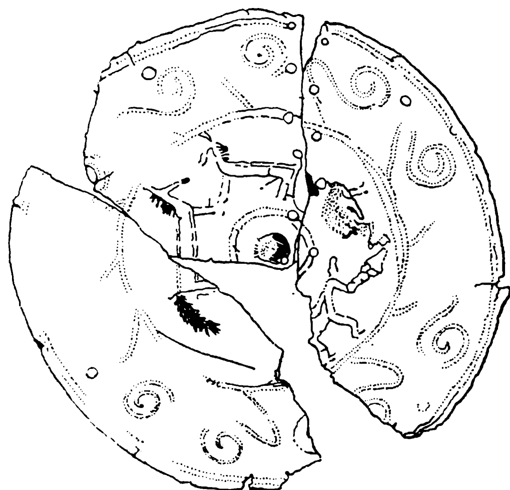
6. Cingătoare de bronz de la Gușterița lîngă Sibiu

alte vase de la Dipylon sînt identice cu cele de la Gușterița și tratate în același mod decorativ. E una și aceeași lume din nordul Italiei și din Attica pînă în Carpații Transilvaniei. Prima epocă a fierului nord-adriatic inaugurează la noi, încă de la începutul bronzului IV, raporturi intime cu lumea sudului: Italia de o parte, Grecia de alta. Totuși, o serie de idei meridionale nu ne-au fost transmise în mod direct: cei care ni le-au împrumutat sînt veneto-ilirii din nordul Adriaticei, creatorii civilizației specifice din prima vîrstă a fierului, nu prea originali ca artiști, dar excelenți negustori și răspînditori ai produselor lor metalurgice.

Alte asemănări între cele trei civilizații par să-și aibă originile în regiunile danubiene. Cercetătorii sînt de acord pentru a atribui influenței artistice și religioase a italo-celto-ilirilor din Alpii de sud-est răspîndirea simbolurilor solare, în ultima epocă a bronzului și prima a fierului, în întreaga Europă vestică, centrală și nordică. Se pare că în regiunea carpato-danubiană cultul soarelui se lega de străvechi origini și simpatii, căci documentele din bronzul IV care îl denotă sînt foarte numeroase. Va fi de ajuns să pomenim, pe lîngă cele spuse mai sus, carul votiv de bronz, purtînd pe el o căldare emisferică ornată cu douăsprezece protome de lebede, găsit nu departe de *Orăștie* și despre care Undset are impresia că ar fi o lucrare indigenă*, ori barca votivă decorată cu aceleași protome găsită la *Satu Mare*, pentru a înț ' cge eă diferitele pandantive și podoabe de bronz care se întîlnesc așa de des în bronzul IV carpatic nu sînt nicidecum o simplă influență decorativă veneto-iliră, ci o realitate artistică și religioasă proprie regiunilor noastre și chemată la o nouă viață prin contactul intim cu lumea de la Adriatica.

Nu avem intenția de a înșira aci toate „atelierele", adică mai bine zis toate depozitele de bronzuri, găsite la est de Dunărea pannonică, ci numai de a ilustra prin exemple convingătoare legăturile bronzului IV carpatic cu Hallstattul I vestic. Din acest punct de vedere, trebuie, spre a ne completa expunerea, să menționăm și vasele și discurile de aur de la *Biia*, în Tîrnava Mică (fig. 39), precum și vasele de aur din *Bihor* (fig. 40), strîns legate de depozitele locale de bronzuri din a IV-a perioadă a vîrstei bronzului și care n-ar putea fi bine înțelese, cu perlele lor în relief și cu cercurile lor concentrice sau cu profilurile lor emisferice, fără a se căuta analogii în arta veneto-hallstattiană. De asemenea, discurile convexe de aur găsite la *Otlaca*, în jud.

* Cf. articolul lui Hampel în *Archaeologiai Értesitő*, XV, 1895, p. 114.

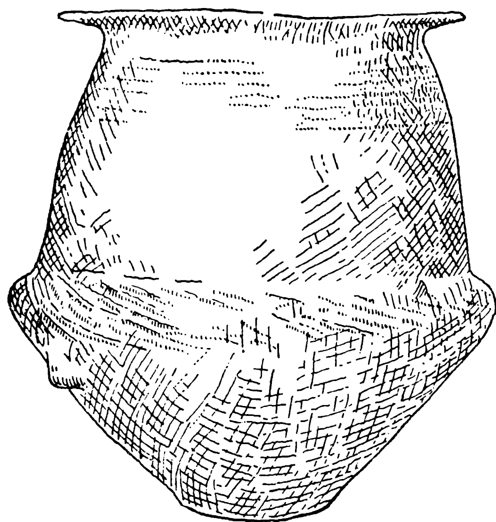
7. Disc de aur de la Otlaca

Arad, decorate cu linii punctate care redau naiv fie motive geometrice, fie motive zoomorfe: păsări, cai, sau chiar figura omenească (fig. 7), nu pot fi separate de produsele analoge iliro-venete, chiar dacă obiectele noastre vor fi fost lucrate pe loc.

Această puternică influență villanoviană și atestină în Carpați se găsește confirmată în chip strălucit printr-o descoperire aproape senzațională făcută prin 1915 de către Kovács la *Tîrgul Mureșului**. Alături de urnele funerare de tipul bitronconic aproape villanovian, foarte răspîndit în toată prima perioadă a epocii de fier carpato-danubiene și a cărui origine ar putea fi de asemenea căutată în sud-vest, Kovács a găsit un vas de lut ars (fig. 8) păstrat în întregime și reprezentînd foarte fidel profilul unui vas metalic de tip *protoetrusc* (fig. 9), *varietatea Corneto*[23] (deci 1000—900 a. Chr.). Deși imitînd un model metalic, olarul transilvan n-a uitat să-și împodobească opera cu caneluri oblice pe pîntecele vasului și orizontale pe gît, după străvechea manieră locală utilizată încă din eneolitic[24].

Pe de altă parte, o descoperire nu mai puțin senzațională, la *Donja Dolina*, pe Sava, deci pe drumul cel mare de legătură dintre Italia și Dacia, ne dovedește că penetrația italică în țările danubiene nu se mărginea la exportul

* Kovács *Dolgozatok-Travaux*, Cluj, VI, 1915, p. 248 și urm.

8. Vas de lut de la Tîrgul Mureșului

9. Vas de bronz italic

produselor italice pe calea comerțului, ci meșteșugurile nord-italice ele înseși emigrau spre regiunea carpato-danubiană. Truhelka, comentînd, în *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IX (1904), p. 155 și urm., această descoperire, care constă dintr-un tipar de fibulă (fig. 41) săpat în piatră nisipoasă *(Sandstein)*, relevă cu dreptate următoarele: „Die Fibeln, welche aus ihr gegossen wurden, gehören einer spezifisch italischen Gruppe an und wurden bisher in Bosnien niemals angetroffen;... Aus diesem Falle sind wir berechtigt, auf italischen Einfluss zu schliessen, und zwar nicht auf blossen Import, sondern auf eine direkte Einwanderung, denn das Vorhandensein dieser fremden Gussform könnten wir nur dadurch erklären, dass sie ein italischer Bronzearbeiter mit seinem übrigen Handwerkzeug herübergebracht hatte. Jedenfalls, ist dieses eine Exemplar ein viel deutlicherer Beleg für die gegenseitigen Beziehungen Italiens mit den westlichen Balkanländern als die grosse Reihe von italischer Exportware, die wir bisher angetroffen haben"[25]. Dacă acest tip de fibulă aparține încă bronzului IV italic, dată de care mă îndoiesc în ceea ce privește epoca fabricării fibulei n Bosnia însăși, atunci avem unul din exemplele cele mai clare pentru vre-

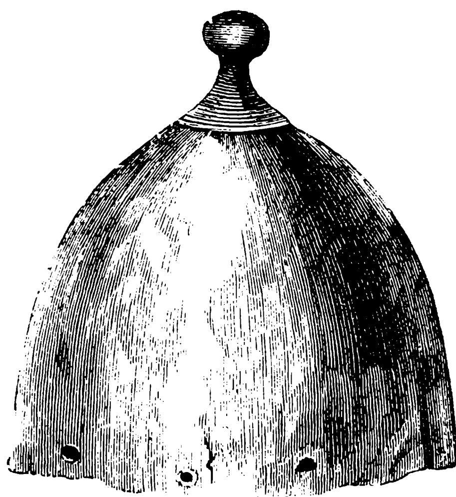
mea destul de îndepărtată în care penetrația italică și-a început efectiv drumul spre Orient.

Invazia scitică (cf. capitolul următor) a întrerupt aceste relații strînse și intime. Dar nu complet și nu pentru totdeauna. Într-adevăr, dacă situlele istoriate de la Adriatica [26] lipsesc cu totul în regiunea Carpaților, în schimb vedem fibulele de tip italic făcînd peste tot irupție în Dacia. Un mormînt de la *Oradea* ne-a conservat o frumoasă fibulă *Certosa*, împodobită cu cap de berbec; o altă fibulă de tip *Certosa* a fost găsită la *Alba Iulia*; imediat alături, în cartierul *Partoș*, s-a descoperit o fibulă *a navicella*; o altă fibulă *a navicella* se cunoaște de la *Deva*; la *Simeria* s-a găsit o varietate deosebită a fibulei hallstattiene *cu arc simplu*, foarte răspîndită pe teritoriul carpato-danubian și balcanic. Cît despre stațiunile hallstattiene din cîmpia apuseană a Daciei, *Pecica*, *Otlaca* și *Gyoma* pe malul drept al Mureșului, *Firighiaz*, *Carani*, *Beba Veche* [27] și *Gaiul Mare* (iugoslav) pe malul stîng în Banat, ele prezintă în chip foarte fidel aspectul occidental — pur geometric — al orfăurăriei populare carpato-danubiene, evoluînd pe vechi baze locale în raport strîns cu tipurile occidentale și nicidecum cu arta scită.

Foarte caracteristică este situația și în sudul Transilvaniei, în bazinul Tîrnavelor. *Sighișoara* e un centru mai mult hallstattian de tip alpin: farfurii de bronz cu margini late orizontale au fost găsite aci ca și la Hallstatt. La *Șoarș* s-au găsit două coifuri de bronz de același tip nord-italic ca și cel de la *Hajdú-Böszörmény* (fig. 10) ori ca cel de la *Endröd* în comitatul *Békés*: nimic de mirare dacă ținem seama de marele număr de lucruri italice din Carpați. Alături, la *Rodbav*, ca și la *Proștea Mică* de altfel, s-a descoperit o fibulă cu arc simplu (ceva mai recentă: 600—500 a. Chr.) de tipul hallstattian comun în regiunile noastre. Dimpotrivă, cu vasele de bronz găsite la *Șomărtin*, la vest de Făgăraș, identice cu cele de la *Fizeșul Gherlei* (fig. 2), ne ridicăm din nou în vremurile villanoviene.

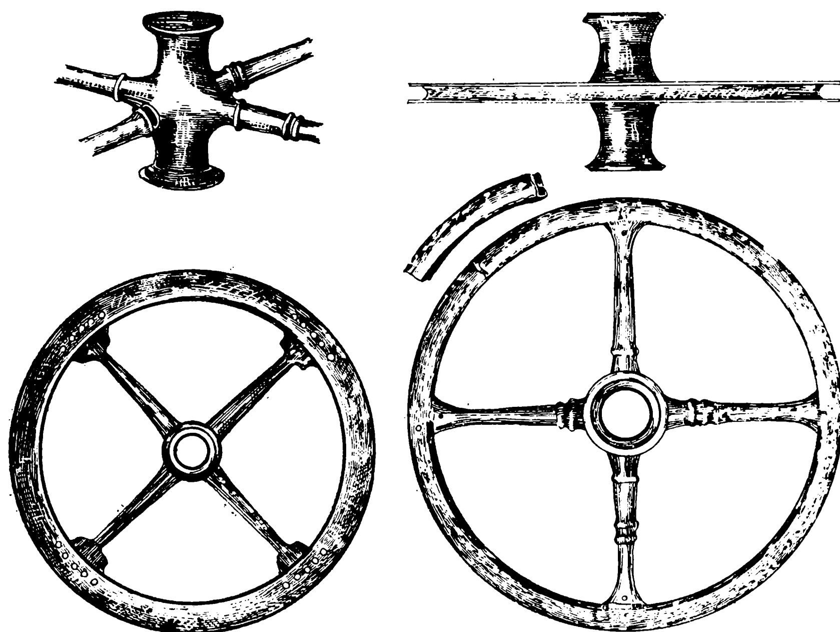
Ceea ce e, prin urmare, absolut caracteristic pentru primele secole din mileniul I a. Chr. în regiunile carpato-danubiene este strînsul raport de civilizație cu Italia și cu vestul iliro-celtic, adică o evoluție analogă aceleia care se dezvoltă fie în vestul celtic, fie în nordul celto-germanic, exact în aceeași epocă. Reinecke, ocupîndu-se de începuturile primei epoci a fierului hallstattian și de relațiile cu Italia, a observat de asemenea elementele villanoviene, începînd cu stratul Benacci I, deci cam de pe la anul 1000 a. Chr., care apar

10. Coif italic de la Hajdú-Böszörmény (Ungaria)

la Sisak *(Siscia)* în Croația, Dalj, Hajdú-Böszörmény etc. pînă în Prusia și în Transilvania și chiar dincolo de Carpați, pînă destul de departe spre est și sud-est. Aceste elemente erau procurate mai cu seamă pe calea comerțului atît de activ al vaselor de bronz de fabricație italică, iar răspîndirea lor era așa de mare încît peste tot dădea loc la imitații în lut ars, ca acelea, de pildă, de la *Kisköszeg* sau de la *Tîrgul Mureșului* (fig. 8). Pe de altă parte, L. Márton, în pătrunzătorul său studiu cu privire la fibulele din Ungaria (dinainte de război[28]: *Arch. Ért.*, 1913), a relevat o întreagă serie de raporturi strînse între regiunile carpato-danubiene și Italia în epoca hallstattiană. Descoperirile de la *Arcalia* în Bistrița—Năsăud și de la *Abos* în Sáros (fig. 11), ne arată că în Transilvania de nord-est, ca și în Slovacia de nord, erau folosite carele mari cu două roți de bronz mult mai probabil în lupte, ca la Homer, decît în procesiunile în cinstea zeului-soare, așa cum se constată în Italia, în Gallia ori în Alpii hallstattieni și în Nord, unde carele sînt de forme mai greoaie și cu roți de dimensiuni mai mici decît cele de la Abos sau de la Arcalia, care au un diametru de 0,80 m. Déchelette* e de părere că și aceste roți, foarte greu de făcut, din bronz, și din lemn, trebuie să fi fost o specialitate veneto-iliră, răspîndită prin comerț în restul Europei. Alăturea

* J. Déchelette, *Manuel*, II, 1, p. 296.

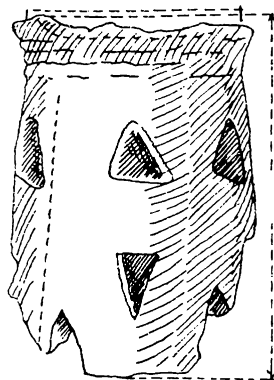
11. Roțile de care de luptă de la Abos și de la Arcalia

de echivalentul metalo-ceramic Corneto-Tîrgul Mureșului descris mai sus, oferit de Kovács, Hoernes* ne mai dă unul de pură orfăurărie prin exemplul veneto-dacic de la *Otlaca* în jud. Arad: discurile convexe de aur găsite aci și împodobite cu figuri și linii geometrice punctate nu sînt o lucrare venetă, ci una central-europeană, „în stil venet degenerat“, în realitate amestecat și cu motive locale, aparent înrudite cu cele de la Mycenae, cel puțin după sugestiile și comparațiile lui L. Márton**. Vasele de la *Scarbantia* (Sopron) din Pannonia occidentală — de tip clasic hallstattian — se regăsesc ca profil în urnele analoge de la *Sf. Gheorghe*, în răsăritul Transilvaniei[29]. Nimic mai firesc atunci cînd situlele originare din Italia ajungeau deopotrivă pînă în Danemarca sau pînă în Transilvania. Aceste relații dau unor anumite motive

* M. Hoernes — O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst*[3], p. 550 și fig. 2 și 2*a* la p. 549.

** *Arch. Ért.*, 1909, p. 405 și urm.

12. Picior fragmentar de la o fructieră mare de lut din a doua epocă a fierului, de la Piscul Crăsanilor

decorative, ca spirala concentrică, o difuziune enormă: găsim, în metal, fibule cu dublă ori cvadruplă spirală deopotrivă în mormintele italice și în cele carpatice, ca o adevărată familie de podoabe specifice unității hallstattiene meridionale (Italia, Istria, Ungaria, România, cu prelungiri spre Italia sudică și Grecia) — și găsim, pe de altă parte, pe vasele de lut, de tip villanovian în Italia centrală, „spiralele-ochelari" ca singurul motiv decorativ rotund în mijlocul profuziunii de incizii drepte și unghiulare care îl înconjură. Motivul ornamental al coarnelor lunii *(ansae lunatae, cornutae)*, foarte des întîlnit pe mănușile de vase hallstattiene din vestul Peninsulei Balcanice, e tot atît de comun în Italia ca și în Dacia. Vasele cu picior înalt, cu buza lată răsfrîntă orizontal pe care le putem considera clasice pentru epoca a doua a fierului în Dacia, își găsesc analogii, pe de o parte în vasele identice din Italia, pe de alta în cele din Alpii hallstattieni. Iar găurile triunghiulare cu care piciorul acestor vase apare împodobit *à jour*, în Dacia, de pildă la *Crăsani* (fig. 12), deopotrivă de altfel cu vîrfurile de bronz ale stîlpilor de baldachine scitice de la *București* (fig. 48) și de la *Gornești* (v. mai jos, p. 61), nu numai se regăsesc identice în Italia, dar anume variații decorative, ca aceea cu baza triunghiulară, ea însăși frîntă în unghi spre interior, apar întocmai, de pildă la cutare vas-suport de la *Vulci*[30] din secolul al VIII-lea a. Chr.* și la clopoțeii de bronz de la *Gyöngyös* din

* Cf. D. R. MacIver, *Villanovans and Early Etruscans*, 1924, p. 175, pl. 33—36.

Ungaria de nord. Pietrele ornamentate cu spirale de la *Nesactium* în Istria (fig. 42; a doua perioadă hallstattiană) își au corespondentul, tot de caracter sacru,în masa votivă de la *Sighișoara* (fig. 44: cam din aceeași vreme, în orice caz nu mult mai tîrzie).[31] Zăbalele de bronz bologneze din perioada Benacci I (circa anul 1000) sînt la fel cu cele contemporane din bronzul nostru IV din Carpați. Iar cutare statuetă ithyphallică găsită la *Marianská Čalad* în districtul Nitra (vestul Slovaciei) este identică, fie ca tehnică, fie ca formă, cu statuetele italice de același gen, deci, după cum gîndește Hoernes, e de origine italică. De altfel, ca și acele statuete de femei de asemenea nude care încep a deveni frecvente în Germania de nord de pe la anul 700 a. Chr. încoace, ori ca statuetele de femei, tot din acea regiune, care țin cu amîndouă mîinile un vas dinaintea lor, în aceeași atitudine ca figura centrală a paterei de aur de la Pietroasa. Și dacă se consideră ca piese autentice meridionale carul de la Strettweg din Stiria, „o piesă de import italic, bogată în figuri", ori carul cu cazan de la Skallerup în Seeland (Danemarca), după Blinkenberg fabricat „etrusc" ajuns în nord pe la 800 a. Chr. pe drumul comercial din Italia într-acolo, dimpotrivă obiectele de podoabă găsite în comitatul Tolna din Ungaria de sud-vest par a fi, după observațiile judicioase ale lui Hadaczek* numai imitații, cu totul libere și foarte puțin îndemînatice, după modele de orfăurărie etruscă. Reinecke** relevă, în aceeași ordine de idei, că situla de la Kuffarn în Austria de Jos și situla Arnoaldi din Bologna aparțin aceleiași familii de produse industriale, după cum carafa de lut de la Matzhausen în Palatinatul de Sus*** nu e o lucrare influențată de vreun vas rhodian ori corintian similar, ci a avut ca model cutare situlă italică decorată cu friză de animale, ca de altfel și teaca de spadă, istoriată, de la *Hallstatt*, ori mai ales ca nenumăratele fibule de tip *Certosa* din întreaga Europă centrală și sud-estică. Înseși fabricatele etrusce de *bucchero* se regăsesc imitate în nordul Alpilor într-o vreme destul de recentă, în secolul al IV-lea a. Chr. sau chiar mai tîrziu. De altfel, vedem în prima perioadă La Tène cum vechile bronzuri

---

* Cf. *Römische Mitteilungen*, XXI (1906), p. 387 și urm.

** P. Reinecke, *Zur Kenntnis der La Tène Denkmäler* etc., în *Mainzer Festschr.*, 1902, p. 76 și urm.

*** L. Lindenschmidt, *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*, V, p. 282, fig. 2.

italice din secolele VIII și VII a. Chr. sînt imitate, ca o marfă foarte plăcută, pentru a fi exportate la indigenii din nord și din nord-est, vecini direcți cu Italia.

Firește, marele centru de cultură băștinașă sud-est-europeană în toiul vîrstei fierului se află în zona de sud-est a culturii hallstattiene, pe țărmurile Adriaticei. Numai acolo, în semicerc de jur împrejurul golfului terminal al acestei mări, există sculptură în piatră: la *Novilara* în Picenum, la *Bologna* în Emilia, la *Este* în Veneția, la *Nesactium* în Istria, la *Ripač* lîngă Bihać în Bosnia de nord-vest. Acolo se văd acele burguri ale Istriei numite *castellieri*, construite după un sistem de origine din sud-est, nu megalitic și mai puțin în *opus quadratum*, totuși destul de regulat și foarte rezistent, cu ziduri înalte de cîțiva metri. Ținînd seama de descoperiri, viața a început acolo încă din neolitic, dar armele de bronz și ceramica „dovedesc nu numai că civilizația a continuat în vremea bronzului, dar că a avut cea mai mare înflorire în vîrsta fierului, ceea ce ne e confirmat prin necropolele de cremațiune aflate cîteodată chiar lîngă *castelliere*"*.

Astfel, peste diferențele ce se stabiliseră în vîrsta bronzului între vestul Peninsulei Balcanice de o parte, Pannonia de alta și regiunile „trace" carpato-danubiene de a treia parte, vîrsta fierului restabilește unitatea culturii italo-danubiene din Liguria și din Apulia pînă în Carpații nordici, în Moldova și chiar în Ucraina occidentală. Cauzele capitale ale acestei unificări fuseseră: în primul rînd, extraordinarul avînt industrial și comercial al Italiei de nord-est, cu splendida ei industrie de bronzuri artistice; apoi, fenomenul analog din regiunea siderurgică a Alpilor norici, cu o industrie a bronzului aproape tot atît de însemnată ca aceea, care îi este proprie, a fierului; în sfîrșit, reluarea, în chip și mai activ decît în vîrsta bronzului, a comerțului de chihlimbar, care acum nu se mai aducea din Iutlanda, ci din Prusia orientală.

La venirea lor la Dunărea mijlocie — către 700 a. Chr. — sciții au găsit prin urmare și au tulburat adînc o cultură locală foarte caracteristică, pătrunsă de elemente italice și veneto-ilire. Care era această cultură și cărui popor îi va fi aparținut?

Ultima perioadă a bronzului carpatic — „le bel âge du bronze"[32] —, prelungire perfect organică și liniștită a bronzului III local, *se termină abia după*

* Cf. A. Della Seta, *Italia antica*, p. 62.

invazia iraniană în Carpați: cutare formă a bronzului recent se mai întîlnește încă alături de obiecte „scitice". *A existat deci o evoluție culturală continuă în aceste regiuni cel puțin cu începere de la 1400 a. Chr. pînă la 700 a. Chr.* Dacă această liniște, deci stabilitate culturală și foarte probabil și etnografică, a început de asemenea încă din a II-a perioadă a bronzului carpato-danubian, n-aș putea-o afirma, însă posibilitatea rămîne deschisă.[33] Momentan faptul nu ne interesează direct.

Între 1400 și 700 a. Chr. constatăm, prin urmare, în regiunile carpato-danubiene, prin studiul topografic al așezărilor, ca și prin studiul tipologic al depozitelor ascunse dinaintea năvălirilor, un șir de fapte de istorie a civilizației locale, care ar putea fi formulate, foarte pe scurt, precum urmează. Viața socială și politică a indigenilor din imensa regiune care se întinde între Boemia, Ucraina, Dalmația și Bulgaria prezintă fenomene sociale și politice foarte asemănătoare acelora din „evul mediu"[34] aheo-micenian. În urma experienței pe teren, în mediul arheologic al epocii respective, am dobîndit convingerea că *Iliada* și *Odysseia* vor putea servi pe viitor să ilustreze unele capitole ale protoistoriei băștinașilor din Carpați. Iată într-adevăr, cîteva note caracteristice.

Bronzul e, ca și aurul, rar și scump[35]. Nu e întrebuințat atît pentru unelte, cît pentru *arme* și *podoabe*. Se găsește rar în așezările acestei epoci: motiv pentru a conclude că era puțin întrebuințat de către masa poporului de atunci[36]. Dar același popor de țărani dovedește prin ceramica sa, pe care pămîntul ne-a păstrat-o, gustul pentru frumos și chiar pentru bunăstare: e probabil că țesăturile și broderiile din acea vreme erau și mai bogate decît ceramica în motive decorative frumoase. Într-adevăr, figurinele de lut ars din bronzul II—III ne-au păstrat adevărate modele în miniatură ale veșmintelor de atunci și ale broderiilor lor [37]. Pe viitor, cercetătorul va trebui să compare costumele trace reprezentate în vremea clasică pe vasele grecești, cu hainele idolilor din bronzul carpato-danubian.

Dar adevăratul lux și adevărata înflorire artistică sînt de căutat la clasa nobilă, la războinicii seniori care stăpînesc asupra poporului de țărani. Burgurile lor sînt așezate pe înălțimi, nu prea izolate, ci în apropierea cîmpiilor și platourilor roditoare, de multe ori pe un simplu deal ori pe o insulă în mijlocul unui rîu sau al unui fluviu. Aceste burguri sînt apărate de obicei

prin simple valuri de pămînt bătut, cîteodată poate și prin ziduri, construite neîndemînatic cu blocuri neregulate, destul de mari, ținute laolaltă fără vreo legătură mecanică de felul aceleia din epoca de fier celtică. Războinicii, înarmați cu spade, pumnale și lănci, apărați cu platoșe și cu scuturi, avînd coifuri și cnemide, luptă și pe care de război cu două roți, asemenea acelora ale eroilor ahei. Însă ceea ce îi încîntă în cel mai înalt grad e împodobirea trupului cu brățări, colane, inele etc. și găteala hainelor cu tot felul de aplice, nasturi și pandantive fixate pe stofă. Mantiile și tunicile lor sînt prinse cu fibule nesfîrșit de variate ca tipuri și ca mărimi (foarte caracteristice sînt cele cu mai multe spirale sau „cu scut" și cu mari spirale (fig. 43), de dimensiuni adesea aproape de necrezut: peste 30 cm lungime). Cingătorile lor sînt împodobite cu plăci de metal cu desenuri mai mult geometrice gravate sau obținute *au repoussé*. Hamurile și frîiele cailor sînt de asemenea foarte încărcate cu aplice și cu podoabe de metal. Femeile poartă cercei de bronz și de aur de forme destul de variate, inele de cîrlionți, ace de cap ori pentru fixarea veșmintelor, diademe, paftale de cingători și alte discuri ornamentale etc., pentru a nu mai vorbi iarăși de gătelile de corp, ca brățările, colanele etc., pe care le folosesc deopotrivă cu bărbații.

Cei foarte bogați (ca „Atrizii" din lumea miceniană) purtau toate aceste podoabe în aur pur (aurul nativ al Transilvaniei, puțin cam deschis la culoare din pricina argintului care intră în compoziția lui), precum tot de aur erau și vasele lor de zile mari: de comparat între ele cele din *Bihor* (fig. 40), de la *Biia* (fig. 39) și de la *Vălci-Tărn* lîngă Plevna[38]. Seniorii cu averi mai modeste (ca Ulise sau Nestor în sud) poartă, însă, podoabe tot de bronz, ca și armele lor.

O singură unealtă rurală se găsește peste tot în depozitele vîrstei bronzului în enorme cantități: *secera*. E o dovadă, credem, că seniorii evului-mediu carpatic al bronzului erau mai ales mari agricultori, iar nu numai proprietari de turme mari și crescători de cai, ca tracii sudici. Déchelette* a exprimat chiar ipoteza că secera ar fi fost inventată de către carpato-danubieni (după părerea sa: *tracii* din „Ungaria"). E în orice caz foarte probabil, avînd în vedere numărul mare de seceri din depozitele noastre din epoca bronzului, că le foloseau și țăranii.

---

* *Manuel*, II, 1, p. 17 și urm.

Ca și în Apusul celtic sau în Nordul germanic, așa și în Carpați clasa nobilă credea în zeii cerești: printre ei sigur și în zeul Soarelui cu simbolul lui: discul, roata, barca, lebăda — acel Apollon Hyperboreul de care povestesc legendele elene în legătură cu cultul Soarelui și al Lebedei la neamurile de miazănoapte[39]. Dimpotrivă, după idolii de pămînt sau bronz, reprezentînd oameni și animale și în special figuri feminine, găsiți în așezările vîrstei bronzului, trebuie să credem că poporul de jos avea puternice simpatii pentru cultele htoniene. Nu e nevoie, pentru a admite această dualitate religioasă, să presupunem și o diferență de origine etnică la cele două clase sociale ale carpato-danubienilor. Ci trebuie să ne gîndim că poporul de jos, ca și în sudul elenic, a fost mult mai ușor influențat de cultele străvechi locale, cinstite încă de pe vremea aborigenilor preindo-europeni din cea mai îndepărtată perioadă a neoliticului. Indo-europenii, stabiliți apoi în regiunea Carpaților peste aborigeni, au primit firește (și documentele sînt categorice în această privință în Grecia helladică și în Creta minoică) numeroase credințe și superstiții de la aceștia. Treptat, ca și în Grecia, aborigenii au fost deznaționalizați. Dar cultul lor principal pentru Marea Zeiță htoniană a rodirii, a vegetației și a morții a fost păstrat cu tenacitate și de către noii veniți[40].

Cînd apoi, cu secole mai tîrziu, pe la 1000 a. Chr., negustorii italo-iliri au început să aducă și la carpato-danubieni, întocmai ca în Europa centrală și vestică, produsele frumoasei industrii de bronz atestine, villanoviene și etrusce, clasa nobilă din Dacia s-a grăbit să cumpere nu numai ciste și situle, căldărușe și cupe, dar, și mai ales, armuri în noul stil: platoșe ori pieptare, coifuri, cnemide etc., cu caracteristicile ornamente în relief *au repoussé* ori plate obținute prin linii punctate sau gravate. După modelele noi, italo-hallstattiene, făurarii de bronz locali modificară și ei, de pildă la *Șpălnaca* pe Mureș, la *Fizeșul Gherlei* pe Someș ori la *Gușterița* lîngă Sibiu, motivele decorative ale cingătorilor (fig. 6), ale paftalelor, aplicelor și discurilor de bronz, ba chiar pe ici pe colo și pe ale armelor, iar olarii din Carpați reproduceau în lut vasele de metal care le veneau din sud-vest.

Reiese astfel că locuitorii Carpaților încep mileniul I a. Chr. în bună pace și în cea mai mare prosperitate a vieții lor economice.

Nu cunoaștem încă amănuntele evenimentelor întîmplate între anii 900 și 600 a. Chr. Dar ceea ce e sigur este absența aproape totală a armelor și a celorlalte obiecte hallstattiene *de fier* în Carpați.[41] Primele arme de fier

care apar aci sînt pumnalele și spadele scurte, *scitice*. Acest fenomen nu poate fi fără un anume sens mai adînc.

Într-adevăr, cînd cimmerienii, împinși de către iranienii din stepa caspică, și-au început pe la 1000—900 a. Chr. migrațiile lor spre Caucaz și Armenia pe de o parte, spre Carpați și Balcani pe de alta, Dacia a suferit din această cauză o foarte puternică tulburare și multe tezaure, de bronz și de aur, au fost atunci îngropate de frica năvălitorilor.[42] *Totuși, bunăstarea localnicilor din Carpați a continuat fără prea mari zguduiri:* dovada cronologică ne este oferită de descoperirea de obiecte autentice din perioada a IV-a a bronzului împreună cu lucruri scitice în aceleași morminte, de pildă la *Aiud*. Iar o altă dovadă, de data aceasta de un caracter mult mai general, de natură stilistică, vine în sprijinul celei dintîi în chip hotărîtor: este formarea tocmai în vremea dintre 900 și 600 a. Chr. a unui stil propriu, carpatic, de podoabe de aur, găsite între Dunărea mijlocie și Nistru. Am examinat foarte de aproape, cu alt prilej, în *Getica* (p. 324 și urm. și 430 și urm.), evoluția orfăurăriei carpatice și cele două tendințe deopotrivă de originale, pe care le-a manifestat cam în același timp: 1° tendința conservativă, locală, de caracter geometric, așa cum purcede din arta bronzului III, și 2° tendința inovatoare, teriomorfă, a influențelor cimmeriene și în general orientale. A doua direcție a fost destul de slabă și cu manifestări încă rare înainte de 700; dimpotrivă, direcția conservativă s-a dovedit foarte tenace, determinînd stilul carpato-danubian pînă la venirea celților.

Catastrofa marii culturi a bronzului în regiunea Carpaților nu s-a întîmplat, prin urmare, decît după 700. Iar spadele de fier *scitice* arată cine au fost, măcar pentru un timp, biruitorii. Frumos împodobiții cavaleri medievali ai bronzului IV dacic au fost doborîți de pe carele lor de război de către călăreții năvalnici ai stepei, care răneau de departe cu săgețile lor de bronz ascuțite pe luptătorii europeni obișnuiți să se bată de aproape întîi cu lancea, apoi cu spada. Biruitorii erau iranieni foarte amestecați cu elemente turanice, ca și descendenții lor contemporani, din aceleași ținuturi, din Turkestanul actual. Aduceau cu ei primitivismul vieții nomade, anarhia hoardei mereu vagabonde. Dacia s-a resimțit de năvala lor într-un chip aproape tragic, după cum vom arăta în capitolele următoare.

Biruitorii se numeau sciți, agatirși, sigini etc. Herodot ne asigură însă că agatirșii din Transilvania erau cam un fel de traci. Pentru a se fi tracizat,

ei trebuie să-i fi găsit pe traci aici. Or, dacă tracii erau în Carpați pe la 700 a. Chr., ei trebuie să se fi aflat aci de foarte multă vreme, căci analiza faptelor istorice desfășurată mai sus ne-a demonstrat că, de la 700 mergînd tot înapoi cel puțin pînă la 1400 a. Chr., cultura Carpaților este neîntreruptă. Această concluzie nu are nimic revoluționar: arheologii preistorici și protoistorici ca Déchelette, H. Schmidt, Schuchhardt, au exprimat-o de mult ca un postulat. Dar argumentele lor erau mai mult sporadice și ca atare puțin hotărîtoare. Cercetarea *întregii culturi* a bronzului tîrziu din regiunile carpato-danubiene, în dezvoltarea ei organică, nu se făcuse încă. Am citat aci numai rezultatele; altundeva am dat materialul[43]. Cred că nu ne mai e îngăduit să punem la îndoială că poporul pe care îl cunoaștem mai pe urmă sub numele, probabil iraniene, de *daci*[44] sau *geți*, și care era de neam tracic, a locuit în Carpați încă de pe la mijlocul mileniului al II-lea a. Chr.

Villanovienii au constituit, prin urmare, primul val italic în Dacia, iar a IV-a perioadă a bronzului carpato-danubian a fost prima epocă de occidentalizare a acestor regiuni.

II

CARPATO-DANUBIENII ȘI SCIȚII

AM REȚINUT că pe la 1000 a. Chr. țările carpato-danubiene erau locuite de tracii din nord și că civilizația care încă mai domina acolo era tot aceea a bronzului, a cărei ultimă și cea mai strălucită perioadă (a IV-a) abia începea. În continuitate teritorială cu tracii din Carpați, locuiau în toată Rusia meridională, de la Nistru și pînă la Kuban, cimmerienii. După ultimele păreri, acest popor pare de asemenea să fi aparținut familiei trace; dar locul rămîne deschis și pentru alte ipoteze. Cultura bronzului reprezentată de cimmerieni se asemăna mult cu a tracilor din Carpați. Se pare că încă din secolul al XVI-lea a. Chr. cimmerienii se stabiliseră în nordul Mării Negre[45].

Cam în aceeași vreme — 1600 a. Chr. — încep însă și marile migrațiuni ale arienilor-iranieni din Asia Centrală spre vest; mai întîi spre Mesopotamia, Siria și Asia Mică, unde se găsesc menționați încă din secolul al XV-lea în textele cuneiforme, apoi pe la nordul Mării Caspice, în stepa Rusiei meridionale. Rostovțev e de părere că sciții din stepa rusă sînt prezoroastrici[46] Vasmer a încercat să demonstreze că limba acestor sciți e preavestică[47] Dar Eduard Meyer a dovedit cu documente asiriene că Zoroastru n-a trăit în secolul al VII-lea sau al VI-lea a. Chr., ci cel mai tîrziu pe la 1000 a. Chr., dacă nu chiar mai înainte de această dată. Pe de altă parte, în toiul ofensivei cimmeriene spre miazăzi, prin defileurile Caucazului, vedem la acest popor regi cu nume iraniene, ca *Šandakšatru*, *Teušpa*, ori poate chiar *Dygdamis**

Prin urmare, părerea curentă după care sciții ar fi luat contact cu cimmerienii abia în secolul al VIII-lea a. Chr. nu mi se pare suficient sprijinită de fapte. Mai neașteptat este, însă, că avem chiar o dată precisă de cronologie antică pentru începutul năvălirilor cimmeriene (care erau dezlănțuite prin presiunea exercitată de iranieni dinspre Caspica): anul 1076 al cronologiei eusebiene, foarte potrivit cu celelalte indicații enumerate aici mai sus și care toate duc la aceeași concluzie că migrațiile ariene spre apus, începute încă

* Cazuri asemănătoare, de regi traci cu nume iraniene, se vor repeta în Dacia în secolul al VI-lea a. Chr.

de pe la 1600 a. Chr., vor transplanta și pe iranieni, atît în sud-estul, cît și în nordul Mării Negre, la o epocă sensibil mai veche decît anul 800 a. Chr.

E adevărat că resturile arheologice scitice — databile — nu se constată în sudul Rusiei decît începînd din secolul al VII-lea, iar răspîndirea iraniană în Europa răsăriteană și centrală e deplină, pînă la Oder, la Adriatica ori spre Egeea, abia în secolul al VI-lea a. Chr.[48] Dar prezența sciților în Europa centrală se verifică tot în secolul al VII-lea. Rezultă dar că „fenomenul scitic" a trebuit să-și ia avîntul cu mult înainte de secolul al VII-lea pentru a se afla pretutindeni în acțiune și în același timp, pe un teritoriu atît de întins. De altfel, același caz se întîmplă cu sarmații: acești noi iranieni se vor găsi pe Don cu mult înainte de secolul al IV-lea a. Chr., dar pe Dunăre nu vor apărea decît în secolele II—I. Cel puțin *tot trei secole* le vor fi trebuit și sciților pentru migrația lor de la Caspica și de la Volga pînă în Carpați și pînă la Tisa.

O parte din tezaurele ultimei perioade a bronzului carpato-danubian trebuie să fi fost îngropate pe vremea invaziilor scite. Descoperiri aproape simbolice ne confirmă acest fapt: oglinzi greco-scitice cu motivul ornamental al cerbului „siberian" au fost găsite împreună cu securi *à douille* din bronzul IV și așa mai departe[49].

Nomazii sciți, care împingeau înaintea lor spre vest pe cimmerieni și apoi pe tracii din Carpați, aduceau cu ei fierul, o civilizație specifică și o artă adînc influențată de elemente grecești-arhaice sau asiatice. Mulțumită acestor caractere esențial deosebite de formele europene ale civilizației fierului, urmele trecerii sciților au putut fi stabilite pretutindeni cu siguranță, așa încît putem ridica harta resturilor scite din secolele VII—IV a. Chr. nu numai în Rusia meridională, ci și în Europa centrală și sud-estică.

Într-adevăr, pînă în secolul al VIII-lea a. Chr. întreaga regiune carpato-danubiană se găsește încă în plină epocă a bronzului, pătrunsă, precum am arătat în capitolul precedent, de numeroase infiltrații occidentale ale primei epoci de fier italice ori hallstattiene. Dar, deodată, legătura cu Occidentul se rupe și nu mai găsim la răsărit de Dunărea pannonică decît slabe urme din a doua perioadă hallstattiană. Pe de altă parte, sciții înșiși nu înlocuiesc aproape cu nimic strălucirea distrusă: bogățiile mormintelor scite din Rusia de sud sînt necunoscute în teritoriul carpato-danubian. *Epoca scită* din această regiune va fi un adevărat *hiatus* între vechea și frumoasa

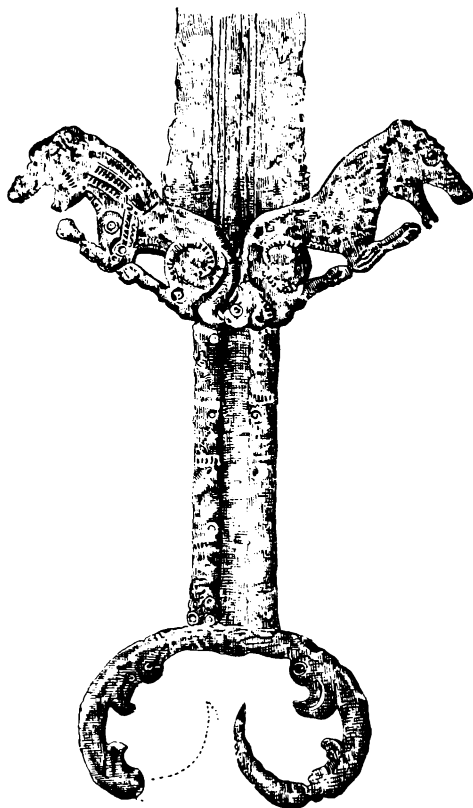
civilizație indigenă a bronzului și renașterea getă din a doua epocă a fierului, pe bază locală, dar adînc influențată de elementele celtice.

Antichitățile scite nu sînt egal răspîndite peste tot teritoriul carpato-danubian; sînt chiar vaste întinderi de pe care lipsesc cu totul. După cercetările făcute pînă acum putem deosebi trei grupuri compacte de localități cu resturi iraniene: nordul Ungariei, sudul Transilvaniei și cîmpia munteană[50].

Descoperirile făcute în districtele din nord-estul Ungariei actuale și din Slovacia: Abauj, Berehovo, Szabolcs, Hajdú, Borsód, Nógrád, Heves, Pest și chiar dincolo de Dunăre, în Pannonia, în Györ, Komarno și Zala, dovedesc o reală stăpînire scită în marea cîmpie a Tisei superioare timp de secole, începînd din a doua perioadă hallstattiană și, foarte probabil, pînă la venirea celților, ale căror avangarde sînt semnalate în comitatul Borsód pe cît se pare încă de la sfîrșitul secolului al V-lea a. Chr. Morminte izolate și necropole întregi, ca cele de la *Pilin* în comitatul Nógrád ori de la *Gyöngyös* în Heves, au dat material scitic autentic: stilul modestelor podoabe de bronz pentru carele sau pentru hamurile scitice se arată totuși mult mai înrudit cu al obiectelor analoge din Rusia, decît cu al obiectelor din Transilvania. Ceea ce e foarte explicabil dacă ținem seama că între grupul scitic din nordul Ungariei și cel din sudul Transilvaniei nu există nici o legătură și nici un contact și că foarte probabil sciții din nordul Ungariei reprezintă o ramură a marelui curent de migrație care, prin Basarabia de nord, prin Bucovina, prin Galiția și prin Silezia, s-a rătăcit pînă în Luzația brandeburgheză, la *Vettersfelde*. Sciții din nordul Ungariei și-au găsit drum spre Cîmpia Tisei prin pasurile Carpaților Păduroși[51] și în primul rînd prin acela de la Iablonița, care îi conducea pe Tisa la vale pînă în șesul Dunării mijlocii. Cutare vas grec arhaic de bronz, ca hidria găsită la *Bene* în districtul Berehovo (fig. 63), a trebuit să urmeze același drum spre a ajunge din lumea elenică de la Marea Neagră pînă în Rusia subcarpatică[52].

O dată cu acest mare val al migrației iraniene prin nord, sosea un alt val, și mai larg, tot prin pasurile Carpaților, dar direct dinspre răsărit: adică prin Basarabia și prin Moldova de sud, prin trecătorile Carpaților moldovenești (în primul rînd pe la Oituz) și prin văile Mureșului și Oltului. Acest val ajungea și se răspîndea în văile largi ale rîurilor din Transilvania de sud, fără să atingă partea de nord a țării. În adevăr, se poate nota că antichitățile

13. Mînerul unei săbii scitice de fier de la Dobolii de Jos

scitice abundă mai ales în județele Trei Scaune, Odorhei, Mureș, cele două Tîrnave și Alba, nefiind necunoscute nici în județele Brașov și Sibiu. Mormintele din această regiune, foarte numeroase, n-au dat totuși nimic analog cu bogățiile arheologice din Rusia de sud. Inventarul e foarte sărac: alături de scheletul îngropat fie întins și cu fața în sus, fie închircit pe o parte, cîteva vase (cupe, străchini, destul de adesea și oale bitronconice), de factură primitivă și de forme caracteristice (dar nu străine în regiunile noastre), un pumnal de fier, lănci de fier, vîrfuri de săgeți de bronz, cîteva brățări ori coliere de bronz, mult mai rar oglinzi de bronz (în mormintele de femei). Cam aceasta e tot. Obiecte ca spada de la Dobolii de Jos (fig. 13), de tipul hallstattian al

marilor spade de fier cu antene, strîns înrudită cronologic cu spada cea mare cu antene de la Kišicky din Boemia, dar avînd ornamente orientale zoomorfe, evident scitice, sînt extrem de rare. De asemenea, vîrfurile de stîlpi de baldachine de la Gornești în valea superioară a Mureșului sînt destul de izolate: sciții din cîmpia munteană par să fi întrebuințat mult mai curent decît frații lor din Transilvania carele de procesiune și numai în Muzeul din București sînt mai multe garnituri de asemenea care (fig. 48) decît în toate colecțiile de peste munți. Oglinzile de bronz cu mînerul decorat cu motivul zoomorf al cerbului închircit (fig. 57), așa cum ne apare din Siberia pînă în Transilvania, par să fi fost de origine olbiană. Acolo, la Olbia, găseau sciții din împrejurimi cu preț ieftin manufacturile cele mai felurite lucrate după gustul lor. Relațiile comerciale ale olbienilor cu sciții din Transilvania trebuie să fi fost foarte intense și în orice caz mult mai neîntrerupte decît cu celelalte regiuni barbare din vest și din nord. În adevăr, singurele știri exacte pe care Herodot le-a putut culege la Olbia despre sciții din Dacia sînt cele privitoare la agatirșii din Transilvania. Se știa la Olbia, în secolul al V-lea a. Chr., că aceștia aveau obiceiuri trace, adică erau cu totul deznaționalizați, că locuiau în valea Mureșului, ceea ce se confirmă excelent și prin săpături, că erau foarte bogați în obiecte de podoabă de aur, ceea ce rezultă și din descoperirile din Transilvania, nu în mormintele călăreților rătăcitori sciți, ci în depozitele hallstattiene ale indigenilor, peste care sciții deznaționalizați au constituit foarte repede clasa conducătoare, în virtutea dreptului de cucerire.

Un al treilea val scitic s-a răspîndit peste toată cîmpia munteană și pare să fi trecut și mai departe, în valea Savei, atingînd chiar Adriatica[53]. Numele propriu iranian care se potrivește neamurilor care au luat parte la această migrație meridională e acela al siginilor[54], păstrat tot la Herodot și corespunzînd destul de exact din punct de vedere geografic datelor obținute prin descoperirile arheologice. Cum aceste descoperiri au fost în mare parte inedite sau rău interpretate pînă la apariția cărții noastre despre geți *(Getica*, p. 9 și urm.), este folositor să le enumerăm aci pe scurt. De la *Scorțaru*, în județul Brăila, Muzeul din București posedă un mare cazan emisferic de un tip vechi scitic, cu un diametru de 0,65 m, cu opt torți verticale puse pe marginea vasului și două orizontale (fig. 45), lucrate după felul grecesc ca la hidriile de bronz. Gîndit la început ca orice cazan scitic, cu un singur

picior ale cărui urme se văd, cazanul nostru a primit totuși, în cele din urmă, trei picioare după modelul tripodelor grecești. De la *Năieni*, în jud. Buzău, avem un grup de bronz (fig. II) constituit la origine din trei figuri, dintre care una, feminină, centrală, călare pe un leu și celelalte două masculine, întovărășind pe jos figura centrală (figura din dreapta s-a pierdut, dar resturile păstrate ne permit s-o reconstituim). Este, evident, *Anaitis* cu cei doi acoliți divini de care vorbește Strabo (XI, 8,4 = p. 512)[55].

Un tumul de la *Bălănoaia*, lîngă Giurgiu, săpat de țărani, a dat un λέβης[56] ionic din secolul al V-lea a. Chr. de factură grecească, dar de întrebuințare barbară (fig. 46—47). Tezaurul de mici inele de aur tăiate în mărimi diferite după un sistem ponderal atribuit de către Sutzu normei Cyzicului, găsit la *Turnu-Măgurele*, cuprinde și manșoane și fragmente de tuburi de aur de stil și de întrebuințare scitică, aparținînd probabil unor stîlpi de baldachine sau unor sceptre[57]. Într-o localitate nedeterminată de lîngă *Craiova* s-a găsit în 1917, în timpul ocupației germane în România, un frumos tezaur de argint, constînd din diverse aplice, mai ales pentru hamuri (fig. 50); tezaurul a fost luat de germani și dus la Berlin[58]. Schuchhardt a publicat numai două bucăți în cartea sa *Alteuropa*, p. 332. Aplicele de la Craiova sînt absolut identice cu cele de la Krasnokuțk pe Nipru publicate de Minns în opera sa *Scythians and Greeks*, pp. 167 sq. și 267. De la *Poroina* în Mehedinți avem un rhyton de argint aurit (fig. I) din aceeași familie industrială greco-iraniană ca și rhytonul de la Panticapaeum publicat în *Antiquités du Bosphore Cimmérien* și în *Antiquités de la Russie Méridionale* ale lui Kondakov și Tolstoi[59].

Din Muzeul din *București* putem enumera și alte obiecte scitice, provenind din localități necunoscute, sigur însă din Cîmpia Română. Mai întîi cele patru vîrfuri de stîlpi de baldachine, de bronz, cu figuri de cervidee închircite pe vîrfuri de conuri ajurate cu găuri triunghiulare (fig. 48). Aceste conuri, situate în vîrful stîlpilor ce suportau baldachinele, aveau în interiorul lor gol o bobiță de metal liberă, care în timpul mersului carelor făcea un zgomot ca de clopoței[60]. Mai putem menționa apoi un vîrf de stindard de bronz în formă de hipocamp: motiv foarte comun în arta greco-scită; o placă de bronz lucrată *au repoussé* în stil grec, care a servit poate de aplică pe un gorytos scitic de lemn; o figurină de bronz a unui berbec închircit, pentru care se poate găsi analogia cea mai deplină în figurile de berbeci de la capetele unei brățări de aur din tezaurul de la Amu-Daria (foarte probabil

din secolul IV a. Chr.) ; o chiotoare de bronz în formă de cap de iepure: motiv zoomorf foarte comun în arta scito-ionică (forma chiotoarei însăși se regăsește identică în Rusia meridională) și, în sfîrșit, alte figurine și aplice asupra cărora nu mai insistăm spre a nu lua prea mult din spațiul acestui capitol. Pătrunderea iraniană în toată Cîmpia Română este perfect documentată prin monumentele citate pînă aci.

Paralel cu al treilea val scitic care a năpădit Muntenia, un al patrulea val acoperea Dobrogea (fig. 51) și Bulgaria, precum și toată Tracia pînă la Rodope. Morminte scitice foarte bogate din Bulgaria centrală și meridională, săpate în ultimul timp, au dat la iveală obiecte de artă greco-scitică (de aur, argint sau bronz) de cel mai autentic caracter pontic și transcaspic, procurînd astfel proba decisivă a originii acestor tipuri. Cît despre obiectele de artă greacă pură (arhaică, clasică și elenistică), e un fapt general de protoistorie europeană că apar pretutindeni, în Sciția ca și în alte părți, ca întregire naturală, de origine comercială, a inventarului industrial autohton sau amestecat. Mormintele de la Brezovo și Panaghiuriște[61] în districtul Plovdiv, de la Bedniakovo în Cirpan și de la Radiuvene în Lovcea, par să conțină adevărate inventare regale ca cele din Rusia meridională. Nu știm dacă posesorii lor au fost sciți sau cumva traci: e foarte posibil ca să ne aflăm înaintea unor inventare de morminte ale unor principi traco-sciți din secolul al IV-lea a. Chr., vreme în care presiunea nomazilor iranieni de neam sarmatic devenind prea puternică pe Don, triburile scite de la Nipru și de la Bug își reiau mișcarea spre sud-vest (cp. cazul lui Atheas), ceea ce provoacă o recrudescnță a scitismului și în lumea tracă[62].

Comparînd acum între ele cele patru regiuni scitice din Europa centrală și sud-estică: Ungaria-Slovacia, Transilvania, Muntenia și Bulgaria, trebuie să reținem un fapt de cea mai mare însemnătate: intensitatea calității scitice a monumentelor se accentuează pe măsură ce ne apropiem de marea caldă. În Carpații de nord, scitismul nu e decît un simplu incident local și trecător. În Transilvania de sud, scitismul, deși destul de bine reprezentat ca număr de fapte, nu ajunge să-și imprime caracterul specific asupra celei de-a doua părți a primei epoci de fier locale. În Muntenia, unitatea de civilizație iraniană cu stepa rusă se pronunță cu destulă insistență. Bulgaria, în sfîrșit, nu mai lasă nici o îndoială asupra identității cantitative și calitative a iranismului de la Tanais pînă la Hebrus. Credem că singura concluzie posibilă

e de-a admite că migrațiile scitice au avut același curs ca și acelea mai bine cunoscute din vremurile mai apropiate de noi: cea sarmatică, cea gotică, cea bulgară etc., adică într-o direcție mult mai accentuată spre Peninsula Balcanică decît spre Europa centrală.

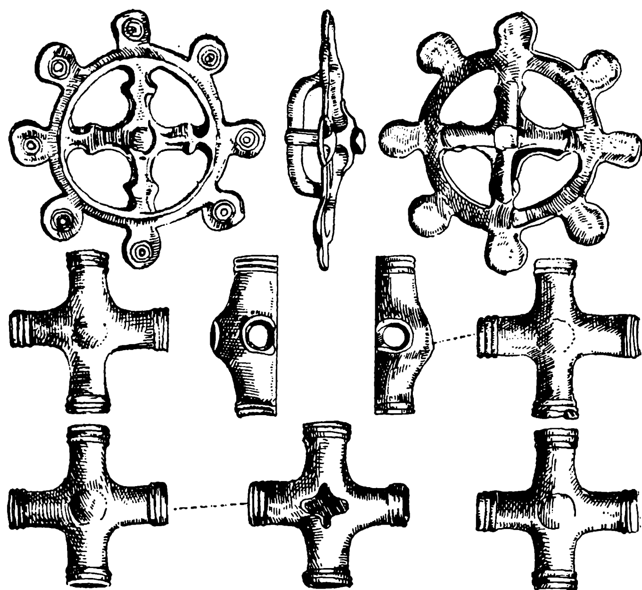
Dar aceste generalități nu sînt de ajuns. Trebuie să examinăm mai de aproape fenomenul scitic în Transilvania, unde învățații contemporani sînt aproape toți de acord în a da iranismului o așa de mare importanță, încît toată prima vîrstă a fierului carpatic e numită epoca scitică a culturii carpato-danubiene[63].

Am arătat, în primul nostru capitol[64], că lumea carpato-danubiană se găsea la sosirea sciților, pe la 700 a. Chr., în plină evoluție spre aspectul occidental al epocii fierului și că, de altfel, toată perioada a IV-a a bronzului carpatic fusese adînc pătrunsă de formele primei epoci de fier italice și alpine. Sciții întrerup relațiile locale cu vestul. Ei își aduc propriile lor forme din vîrsta fierului. Să examinăm dar resturile înseși pe care le-au lăsat sciții în Transilvania din punctul de vedere al *stilului*, pornind, împreună cu Herodot, pe valea Mureșului, patria agatirșilor.

Tîrgul Mureșului. Cultură autohtonă foarte bogată în a IV-a perioadă a bronzului: influențe italice; vase de bronz de tipurile Benacci II — Arnoaldi imitate în ceramică; regiune foarte populată. Necropolă scitică. Inhumație cu inventar foarte sărac: 1° trei tipuri de vase: urnă bitronconică de tip „Villanova“ (fig. 8); cupă cu o singură toartă ridicată deasupra gurii, tip al bronzului *local*, evoluat; cupă foarte largă de un străvechi tip local mergînd înapoi pînă în neolitic; 2° cîteva cuțite fără nimic caracteristic; 3° brățări din fir de bronz destul de subțire, fără ornamente, cu cele două capete în formă de butoni conici, întrebuințate și ca cercei; 4° fibule cu arc de tipul comun hallstattian răspîndit atît în nordul, cît și în sudul Dunării; nici o sabie scitică; abia cîteva vîrfuri de săgeți de bronz; afară de ritul inhumației, exotic în Dacia (incinerația este aici folosită din vîrsta bronzului și pe alocuri încă din eneolitic[65], pînă în epoca romană și chiar mai tîrziu, pînă la biruința creștinismului în secolele IV—V p. Chr.), aproape nimic „scitic“

Același fenomen se repetă în necropola de la *Simeria* (Pișchi) în Hunedoara. Dimpotrivă, regiunea *Aiudului*, foarte populată atît în vîrsta bronzului cît și în vremea sciților, nu lasă nici o îndoială în ce privește scitismul unora din mormintele de acolo. Au fost cercetate patru morminte bogate în obiecte

14. Podoabe de bronz hallstattiene găsite la Aiud

hallstattiene și scitice: crucile și rozetele-cruci de bronz (fig. 14) sînt de caracter occidental; securile, spadele, vîrfurile de săgeți sînt iraniene(fig. 15): dar nimic mai mult. Aceeași poveste la *Mirăslău* și la *Gîmbaș* în apropiere: numai spade, lănci, securi cu două tăișuri, de o execuție destul de primitivă și de forme barbare. Ceramica, de caracter local, cu proeminențe. Ritul inhumației la Gîmbaș în cele două forme: cu cadavrul întins și cu cadavrul închircit[66]. La *Murgești*, spre sud-est de Tîrgul Mureșului, scitul găsit în mormîntul său intact luase cu sine pe lumea cealaltă o lance, spada și treizeci de săgeți, încolo nici o altă armă sau podoabă. Ceva mai departe spre sud, la *Jacul Român*, în Tîrnava Mică, un mormînt de femeie a dat la iveală o oglindă cu dublu motiv scitic: cerbul îngenunchiat și lupul; o altă oglindă de factură foarte rustică, probabil locală, împodobită cu motivul geometric hallstattian al crucii încercuite, a fost găsită la *Proștea Mică* lîngă Mediaș. Mormintele „scitice" de la *Rodbav*, *Jidvei* și *Blaj* nu adaugă nimic la ceea ce s-a spus pînă aci. Oglinzi au mai fost găsite la *Păuca*, *Ghindari*, *Feiurdeni* (fig. 57). Vîrfuri de săgeți, în mai multe locuri. Dar ar fi curată naivitate

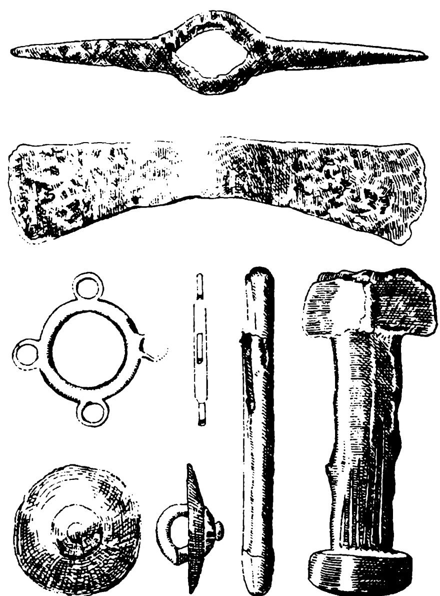
să se atribuie războinicilor sciți toate săgețile, iar femeilor scite toate oglinzile. Oglinzile care repetă pînă la saturație același tip descris mai sus erau importate din orașele grecești de la Marea Neagră, în primul rînd de la Olbia. Ele nu probează nimic în ceea ce privește industria ira niană din Dacia. Și dacă n-au fost găsite lîngă un cadavru inhumat nu probează nimic nici în privința naționalității posesorului. Nu sînt în toată regiunea de la nord de Carpații Munteniei decît două localități în care apar și clopoței scitici, podoabe ale vîrfurilor de baldachine de la carele de ceremonii (funerare, sau ale căpeteniilor): *Gornești* în valea superioară a Mureșului și *Șomhid* în valea inferioară a aceluiași rîu (în județul Arad). Totuși, vîrful de stîlp de la Șomhid e de tipul Gyöngyös, adică aparține grupului scitic de pe Tisa superioară și nu celui de pe Mureș. Cît despre frumosul colier de aur de la *Rakamaz* pe Tisa superioară, analogie mai veche pentru colierul de la Vettersfelde, care aparține după Reinecke secolului al VI-lea a. Chr., acest produs de artă industrială, cu liniile sale incise, cu torsiunea și cu motivul bărcii solare, n-are nimic a face cu arta scită.

Aruncînd o privire pe harta descoperirilor scitice din Dacia (nu le-am citat decît pe cele mai caracteristice), constatăm că sciții au locuit în Dacia destul de risipiți: ei constituie enclave în mijlocul populației indigene; nu există o masă iraniană, ca în Rusia de sud, egal răspîndită pe tot teritoriul tracilor de nord.

De altă parte, inventarul culturii scitice din Carpați este: 1° *primitiv* și 2° *redus* la foarte puține tipuri într-un cerc de activitate extrem de restrîns. Avem *spade* de fier scurte, mai degrabă pumnale, cu două tăișuri, dar și cu unul singur, în chip de cuțit mare, puțin încovoiat; cît despre spada mare de la Dobolii de Jos (fig. 13), aceasta e un *unicum* care nu poate fi luat în seamă într-o caracterizare generală a culturii iraniene din Carpați. Sînt apoi *lăncile* și *securile duble* de fier, de factură rustică și de forme primitive (fig. 15); *vîrfurile de săgeți* de bronz nu sînt totdeauna scitice; vîrsta bronzului a cunoscut și ea asemenea obiecte și de forme foarte înrudite cu acestea: vîrful de săgeată de profil triunghiular* cu tub și cu cîrlig ascuțit dispus în sens invers, pare să fi fost într-adevăr scitic, dar nu e singurul care se găsește aci. Nici un *gorytos* (afară de fragmentul îndoielnic de la București); nici o piesă de consum sau de hamuri cu frumoasele aplice cunoscute în Rusia, afară

* Cf. Minns, *Scythians and Greeks*, fig. 82.

15. Inventarul unui mormînt scitic de la Aiud

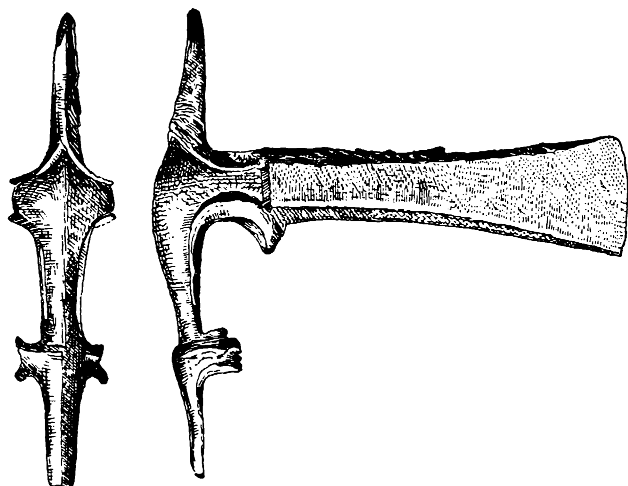

de garniturile de la *Craiova* (fig. 50)[67]; doar două căldări și amîndouă într-o regiune aproape natural scitică: la *Scorțaru* lîngă Brăila (fig. 45) și la *Sapohovo* în Galiția orientală[68]; lipsă aproape totală de opere de artă greco-scită și abia două piese ionice de import: hidria de la *Bene* (fig. 63) și lebesul de la *Bălănoaia*[69] (fig. 46—47). *Nici o formă ceramică proprie sciților*. Prin urmare, pe scurt, simplicitate și sărăcie, populație iraniană grupată pe mici insule în mijlocul masei compacte trace, afară de regiunea Mureșului, unde, în morminte, întocmai ca agatirșii lui Herodot, intrușii orientali apar în număr mai mare, dar fără aurul și bogățiile de care vorbea Herodot.

Totuși Géza Nagy*, ale cărui teorii despre naționalitatea turano-mongolică a sciților au găsit un puternic sprijin la Ellis Minns, a caracterizat ca *scitic* tipul industrial al securilor duble de cupru și ca *agatirs* tipul de secure de forma securilor de aur de la *Țufalău*. Alți învățați (Márton, Hampel) au

* Principalele lucrări în care expune aceste teorii sînt: *A szkythák nemzetisége* (Naționalitatea sciților), 1895 și *A szkythák* (Sciții), 1909. Asupra acestor chestiuni cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 363 și urm.

13. Secure de tip „ungaro-român"

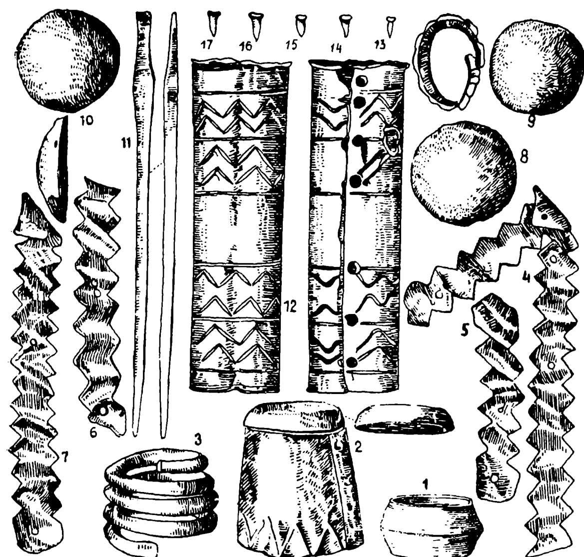

interpretat tot ca scitice, ori ca agatirse, tezaurele de aur de la *Gyoma* și de la *Firighiaz*, în cîmpia cea mare a Mureșului de jos, spre Tisa. Să încercăm a controla puțin aceste păreri.

Nagy e de acord că cele două tipuri de securi sînt mult mai vechi decît sosirea sciților istorici în Carpați: 700 a. Chr. Însă el dă numele de sciți unei populații nomade compuse în majoritate din finno-ugrieni și din turco-tătari, sosită în Europa încă înainte de 1500 a. Chr. și care ar fi răspîndit astfel de la Urali și Caucaz pînă în Ungaria și la Troia, timp de o mie de ani, tipurile și tehnica primitivă a securilor de cupru[70]. Totuși, securile din al VII-lea oraș de la Troia (epoca trero-cimmeriană) sînt de bronz, securile de la Țufalău sînt de aur, tipurile sînt mult mai complicate și mult mai numeroase în epoca a IV-a a bronzului ungaro-român decît se pare (fig. 16). Nagy însuși s-a gîndit deci un moment la cimmerieni ca autori ai tipurilor citate. Am putea numi de asemenea pe tracii de nord, care locuiau în Carpați cel puțin de la jumătatea mileniului al II-lea a. Chr. Dar aceasta n-ar fi decît o ipoteză în plus. Teoria „scitică" a securilor „ungaro-române" nu se poate demonstra.

Să vedem ce rămîne din scitismul tezaurelor de la *Gyoma* și de la *Firighiaz*.

La *Gyoma* în Békés s-a descoperit într-un tumul o cameră mortuară construită din bîrne mari ca în Rusia de sud, ceea ce a dus numaidecît la ideea

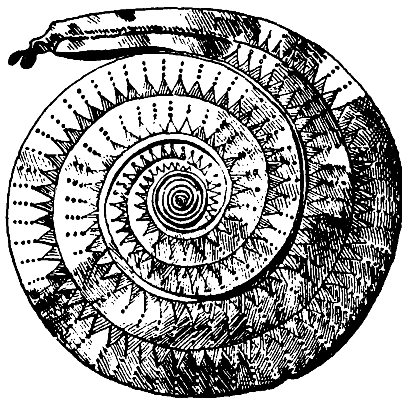

17. Tezaurul de aur de la Gyoma (Ungaria)

că e vorba de un mormînt scitic. Din mormîntul prăbușit în cursul săpăturilor s-au putut culege cîteva obiecte de aur (fig. 17); Márton le-a publicat apoi cu un comentariu destul de amănunțit, în care a încercat să demonstreze scitismul lor. Relevînd caracterul excepțional al acestui mormînt „scitic", bogat în aur, în comparație cu mormintele scitice din Dacia și din Carpații de nord, în general atît de „modeste și de sărace", Márton se vede silit să caute analogii în mormintele scitice din Rusia de sud. Însă comparația cu Rusia, unde arta greacă modificase așa de adînc atît geometrismul local cît și naturalismul asiaților, ne ajută prea puțin pentru a demonstra scitismul tezaurului de la Gyoma. Analogiile întîlnite la sciții din Rusia de sud nu fac decît să întărească impresia de stil barbar, hallstattian, pe care o avem de îndată ce privim obiectele de la Gyoma. Singura linie decorativă este zigzagul, vechi motiv central european. Năsturașii de aur, făcuți pentru a fi cusuți pc vcșminte, sînt identici cu cei cunoscuți din epoca de bronz carpato-danubiană în ultima sa perioadă. Inelul plurispiral își are analogii — chiar după Márton — la *Perecei* în Sălaj. Admițînd că celelalte cîteva obiecte și

ritul funerar se referă la sciţi, elementele orientale din tezaurul de la Gyoma rămîn în adevăr foarte slabe.

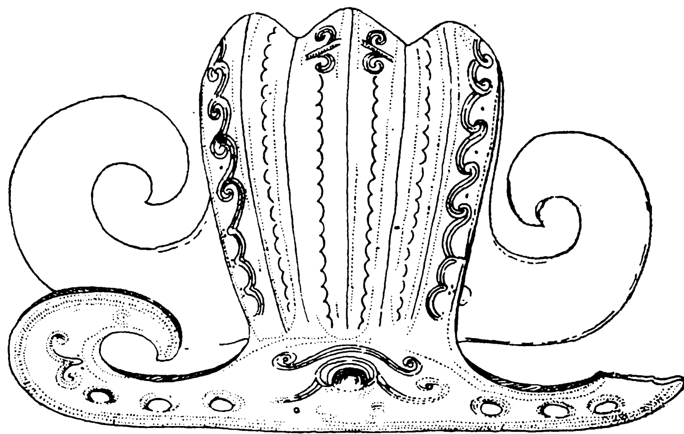
Cît despre bogatul tezaur de la *Firighiaz* pe malul stîng al Mureşului de jos, constînd dintr-o întreagă colecţie de brăţări de aur masiv, e destul de ciudat că a putut fi vorba, chiar numai ca ipoteză, să fie atribuit agatirşilor. Márton, care l-a publicat, a relevat foarte just caracterul local al formelor: 1° bare cu profil pătrat, subţiate spre cele două capete, 2° bare cu acelaşi profil, ale căror capete sînt terminate în spirale inverse; în sfîrşit 3° bare de profil semicilindric, cu fiecare capăt ramificat în două volute spirale: sîntem în plină epocă a bronzului carpato-danubian. Liniile punctate care împodobesc aceste brăţări şi abuzul de spirale pe care îl dovedeşte stilul lor anunţă Hallstattul. Data atribuită de Márton acestui tezaur, circa secolul al IX-lea a. Chr., se confirmă printr-o serie întreagă de consideraţii stilistice, pe care le-am formulat cînd a fost vorba de evoluţia formelor de la Firighiaz în ţările ocupate de tracii de nord (cap. I). În adevăr, arta aurului, înflorind mai ales în Dacia din a IV-a perioadă a bronzului transilvan, a atins nivelul său estetic cel mai înalt înainte de invazia scitică[71]. Însă diferenţa de stil dintre brăţările de la *Firighiaz* de o parte şi aceea de la *Bilje* (fig. 19) de alta, trecînd prin stadiile intermediare de la *Fokorú*, *Szoboszló*, *Săcuieni* (fig. 20), *Pipea*, *Biia* şi *Dalj*, ne sileşte să admitem un curs destul de lung al evoluţiei formelor de la un stadiu la altul (fig. 21). E deci foarte just ca să

18. Podoabă de aur de la Sarasău în Maramureş

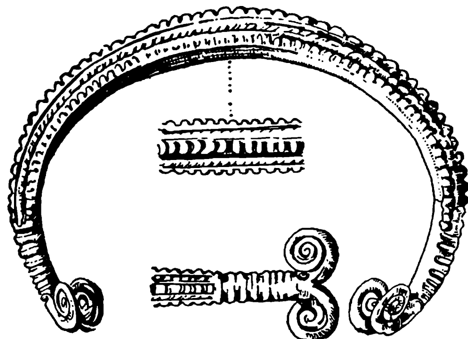
admitem cel puțin secolul al IX-lea pentru tezaurul de la *Firighiaz* dacă acordăm celui de la Bilje cel mai tîrziu sfîrșitul secolului al VI-lea a. Chr.

Stilul podoabelor de aur din a IV-a perioadă a bronzului carpato-danubian e atît de caracteristic, încît brățările cu capete în formă de spirale găsite în Boemia și chiar în Prusia sînt cu dreptate atribuite unuia și aceluiași izvor de inspirație, adică artei industriale a Carpaților. Dacă la arta podoabelor se adaugă arta vaselor de aur, care nu erau importate din Italia ca vasele de bronz, ci erau fabricate în Dacia, nu mai poate produce mirare rolul atît de șters pe care sciții l-au jucat la noi. În adevăr, orfăurarii din Dacia se sprijineau pe o veche tradiție decorativă a „bronzului" indigen, căreia îi adăugau cutare motive italice ori din Europa centrală, dar plecînd totdeauna de la unitatea culturii italo-danubiene din vîrsta bronzului. Așa erau, de pildă, de o parte motivul perlelor mari înconjurate cu cercuri concentrice obținute prin lucrul *au repoussé* — dezvoltat paralel, de exemplu, pe cutare căldare atestină de bronz găsită lîngă *Szczecin* și pe cupa dacă de aur găsită la *Biia* — sau, de altă parte, motivul torților sfîrșind în volute spirale duble ca extremitățile brățărilor contemporane de tradiție locală sau, mai mult încă, motivul liniilor punctate de veche manieră primitivă și naivă (fig. 18), ca pe cingătorile de bronz de la *Șpălnaca*, de la *Suseni* etc. De o răspîndire asemănătoare se bucură, chiar în prima epocă a fierului, motivul canelurilor. Familiar carpato-danubienilor încă din eneolitic (dovadă, de pildă, frumoa-

19. Brățară de aur de la Bilje (Baranja, Iugoslavia)

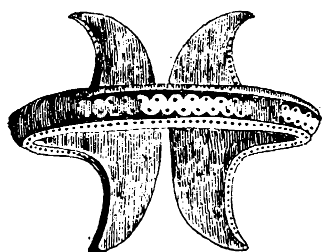
20. Brățară de aur de la Săcuieni

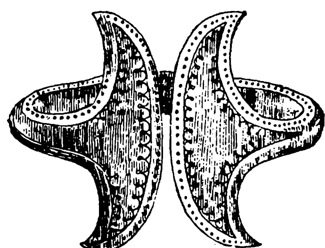

sele cupe de la *Ariușd* ori de la *Bonțești*[72]), motivul ornamental al canelurilor, verticale, oblice sau orizontale, foarte la modă în vîrsta bronzului, nu lipsește nici în Transilvania, nici în Dalmația în prima epocă a fierului. Este adevărat că vasele de aur găsite în *Bihor* (fig. 40) și decorate cu caneluri sînt ca origine dintr-o epocă ceva mai veche decît vasele și brățările de la *Biia* (fig. 39), împodobite cu cercuri concentrice și cu linii de perle, dar ambele motive coexistă chiar mai tîrziu.

Aceasta fiindcă în Dacia pătrunseseră aproape simultan, în prima epocă a fierului, tendințe foarte variate. E de ajuns să punem alături tezaurul așa-zis „scitic" de la *Țufalău* cu securile sale „cimmeriene" de aur și cu aplicele sale împodobite cu spirale aproape miceniene, tezaurul cu discuri convexe de aur de la *Șmig* cu vechiul motiv eneolitic al elicei cu patru ramuri (o svastică ce de fapt nu este), vasele și brățările de la *Biia* cu butoni încercuiți ori, în fine, tezaurul teriomorf „cimmerian" de la *Mihalkovo*[73] — asupra căruia vom reveni —, pentru a ne da seama că mai întîi de toate vechea și bogata cultură indigenă din vîrsta bronzului, apoi, și în mult mai mică măsură, elementele villanoviene și în sfîrșit — în mod excepțional — motivele asiatico-caucaziene sînt acelea care au determinat aspectele culturii carpato-danubiene din prima epocă a fierului[74].

Există, firește, un întreg cerc de inspirație culturală și artistică, de origine mai întîi „cimmeriană" și apoi iraniană, care dă o nuanță cu totul specială epocii de fier carpato-danubiene în totalitatea sa. Ne vom mărgini aci să examinăm orientalismul Daciei în epoca hallstattiană. Elementele sci-

21. Brățară de aur din Transilvania

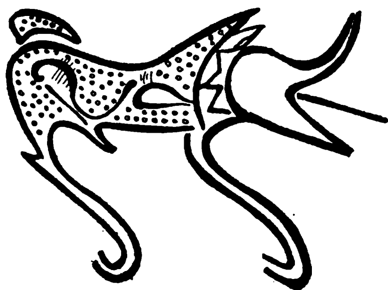
tice din epoca La Tène din Dacia vor fi tratate în capitolul IV al acestei cărți[75].

Nu se datorește unei simple întîmplări faptul că tezaurul de la *Mihalkovo* în Galiția (fig. 58) își găsește completări, pe de o parte la *Dalj* în Slavonia iugoslavă, sau chiar la *Pașachioi* în Bulgaria de sud (fig. 22), pe de alta la *Fokorú* în Ungaria de nord și chiar în tot cercul hallstattian al artei aplicelor de aur și, în sfîrșit, într-o a treia direcție, absolut contrarie, la *Ananino* în Rusia centrală, sau în *Caucaz*. Geto-cimmerienii constituiau pe la 1000 a. Chr. o lume unitară, cu drumuri de circulație regulată, economică și culturală, între Alpi și Caucaz. Forme de civilizație născute în Asia Anterioară puteau să ajungă lesne pînă în inima teritoriului getic din Carpații de nord sau din valea Dunării: de unde fibulele cu plăci teriomorfe de stil caucazian atît la Mihalkovo, cît și la Dalj, de unde și vasul de la Pașachioi. Iar în sens contrariu, formele și tehnica hallstattiană a metalului pătrundeau pînă în Polonia și pînă în Rusia, ceea ce, firește, a dat o înrudire de stil așa de strînsă tezaurelor de la Fokorú și de la Mihalkovo. Teriomorfismul de la Mihalkovo, de la Dalj și de la Pașachioi se arată mult mai apropiat de reprezentările

caucaziene din prima epocă a fierului sau mai cu seamă de formele getice ca aceea a steagului cu bot de lup prelungit în chip de balaur, decît de formele greco-scitice, fie în aspectul lor stilizat ionic, fie în formele naive și atît de pline de simpatie pentru viața animală, ale nomazilor iranieni. Trebuie deci să reținem un prim aspect oriental al civilizației carpato-danubiene, cu mult anterior influenței iraniene și *continuînd a fi activ chiar după sosirea sciților*. Tezaurul de la Mihalkovo ar putea fi scitic ca epocă, dar nu este ca stil. Originea acestor influențe cimmero-asiatice pare să urce înapoi pînă la o epocă anterioară chiar anului 1000, după cum vom arăta mai jos cu alte probe.

Popor de arcași rătăcitori, trăind din creșterea vitelor și mai ales a cailor, sciții n-au dezvoltat forme culturale prea complicate: geții din Dacia, infinit superiori prin calitatea și vechimea culturii lor, erau în primul rînd agricultori. Pentru a se apăra împotriva sciților, au devenit și ei ἱπποτοξόται[76], cel puțin în stepa moldoveană și munteană: așa îi cunoaștem încă din secolul al V-lea a. Chr. la Tucidide[77]. Unele procedee tactice, ca ordinea de bătaie în unghi ascuțit pentru a străpunge frontul dușman, au fost învățate de geți de la sciți. Dar acești călăreți geto-sciți, ca și geto-celții de mai tîrziu, au ajuns cu vremea să capete aceleași gusturi, aceleași preocupări, aceleași obiceiuri, care se traduceau și prin unele manifestări de artă geto-scită comune.

Naturalismul nomazilor de stepă n-a trecut fără să-și imprime pecetea caracteristică asupra artei geometrice a plugarilor din Dacia. Mormintele scitice din Ungaria de nord, ca și cele din Transilvania, au dat la iveală

22. Figură incisă pe urna funerară de la Pașachioi în Bulgaria

inele spirale cu fir neted sau dințat, cu unul din cele două capete libere stilizat în chip de animal fantastic: balaur, șarpe etc. Dar aceste ființe apotropaice, derivări turano-siberiene din străvechii monștri mesopotamieni, regăsindu-se deopotrivă la Pilin în Ungaria, ca și la Minusinsk, la Ananino, la Oxus ori la Susa, dau modelul unor brățări dace de aur, ca cea de la *Totești* în ținutul Hațegului (fig. 59) și creează astfel o întreagă directivă ornamentală în arta daco-getă a argintului din epoca La Tène.

În același chip se va răspîndi în Dacia și zoomorfismul ionic, complet adoptat de către sciții din Rusia de sud, fie în forma pur grecească, fie în adaptarea iraniană. S-a găsit, de pildă, pe Tisa superioară, la *Muhipuszta* în comitatul Borsód, un vas indigen de lut cu toartă zoomorfă (fig. 60), al cărui original trebuie să fi fost un vas grec de bronz ajuns aci în Ungaria de nord pe același drum ca și frumoasa hidrie ionică din secolul al VI-lea a. Chr., găsită la *Bene* în districtul Berehovo (fig. 63) — adică pe drumul comercial scitic care lega orașele grecești din Rusia, de-a curmezișul Ucrainei, Moldovei de nord și Galiției, cu Cehoslovacia, prin pasurile Carpaților de miazănoapte. Dimpotrivă, originalul fibulelor provinciale carpato-danubiene din primele trei secole ale Imperiului roman, în chip de svastică zoomorfă, cu patru capete de cai urmărindu-se, se regăsește în arta decorativă scită: aplicele de argint care împodobeau hamurile sau frîiele cailor căpeteniilor scite la *Krasnokutsk* pe Nipru, ca și la *Craiova* pe Jiu (fig. 50). Aceste fibule provinciale romane, dintre care foarte caracteristice exemplare au fost descoperite la *Cristești* pe Mureș, lîngă Tîrgul Mureșului în Transilvania, ca și la *Brigetio* în Pannonia, tot în castre romane, n-au nimic a face cu noua formă iraniană, de stil sarmatic, așa cum apare de pildă la *Pásztó* în comitatul Heves din Ungaria de nord: modul de a trata aceeași temă în secolul al IV-lea a. Chr. e complet diferit de cel din secolul al IV-lea p. Chr. Fibulele romane nu-și au originea în arta sarmatică, ci în arta scitică. Dar „artă scitică" înseamnă, din punctul de vedere al culturii Europei orientale, artă greco-asiatică, din secolul al VIII-lea pînă în secolul al VI-lea a. Chr. Or, în această privință, lumea carpato-danubiană își făcuse experiența, mai înaintea sciților, cu cimmerienii, predecesorii lor.

Cutare problemă de cultură dacă, așa cum este aceea a steagului dac sau aceea a iataganului[78] dac, nu și-ar putea găsi soluția numai în considerații privitoare la influența iraniană, ci în examinarea întregii influențe orientale

în Dacia, începînd cu arta cimmeriană de la sfîrșitul mileniului al II-lea a. Chr. Și unul din capitolele cele mai interesante ale unei viitoare protoistorii carpato-danubiene va fi acela al artei cuprului pur în Dacia în epoca bronzului și în prima epocă a fierului[79] și examenul originilor tipologice ale armelor și uneltelor de cupru și de aur (acestea de asemenea !): se va putea constata atunci o dată mai mult cum cutare formă cu decor zoomorf, de origine asiatică, s-a geometrizat în Dacia, însă nu destul ca să ascundă complet motivul original. Astfel securile de aur de la *Țufalău* ori cele de aramă[80] de la *Batta* vor trăda, în curioasa lor ondulație convexă, linia zoomorfă a fiarei la pîndă care era reprezentată pe securile de luptă din Asia Anterioară.

Dar problema generală a raporturilor dintre sciți și carpato-danubieni n-ar putea fi pusă la punct într-un mod cu adevărat clar decît prin examinarea întregului aspect al culturii regiunilor noastre dintre 1000 și 300 a. Chr. și prin deosebirea netă a elementelor locale de cele străine în tabloul general al culturii carpato-danubiene din prima epocă a fierului.

Locuitorii Daciei sînt, în a IV-a perioadă a bronzului (= prima perioadă hallstattiană) și în Hallstattul pur (= a II-a perioadă în Occident), continuatorii direcți, ca rasă și ocupații, ai locuitorilor din a III-a perioadă a bronzului carpato-danubian. Peste tot unde s-au făcut cercetări mai dese, în județul Someș, în Sălaj, în Bihor, în Trei Scaune, în Banat, în județul Buzău etc., pretutindeni constatăm că Dacia a fost locuită deopotrivă de intens în perioadele a III-a și a IV-a ale bronzului. Principala ocupație a indigenilor e agricultura. Dar metalurgia bronzului, a aurului, precum și a cuprului pur[81], e de asemenea foarte activă. Argintul nu joacă decît un rol cu totul secundar. Fierul, nici un rol. Studiul așezărilor din bronzul IV ne arată că acestea sînt o simplă continuare a așezărilor din bronzul III. Rezultă că între 1400 și 700 a. Chr. n-a fost în Dacia nici o tulburare mai gravă și că viața omenească a continuat să se dezvolte în sensul unei prosperități generale și a unei mari creșteri de populație. Venirea sciților pe la 700 a avut urmări dezastruoase. E drept că n-au reușit nici să transforme, nici să înlocuiască civilizația indigenă și că, dimpotrivă, ei au fost aceia care au suferit deznaționalizarea, dar, pe de altă parte, au tulburat și sărăcit, prin prădăciunile lor neîncetate la început și prin economia lor nomadă în veacurile următoare, viața agricolă așa de înfloritoare pe care o găsiseră aci[82].

Așezările din Dacia dintre 1000 și 300 a. Chr. sînt de două feluri: *cetăți* — așezate pe înălțimi sau pe poziții bine întărite de la natură prin cursuri de apă ori prin vîlcele largi — și *sate*. Cetățile prezintă un inventar mai bogat și mai de seamă: mult metal și ceramică frumoasă aparținînd tipurilor caracteristice ultimei mode predominante. Satele nu oferă decît un inventar destul de sărac; metal aproape de loc, iar ceramica e de un tradiționalism atît de îndărătnic, încît elementele *neolitice* sînt transmise cu fidelitate chiar pînă în a doua epocă a fierului[83]. Această stare de lucruri îngreuiază mult determinarea și datarea *satelor* din bronzul IV și din Hallstattul II, avînd în vedere că ne găsim aci într-un fel de perpetuă epocă primitivă și numai mulțumită vreunui ciob singuratic sau vreunei forme de vas neașteptate putem reuși să ne orientăm. *Ceea ce e sigur e că nici cetățile, nici satele din Hallstattul carpato-danubian nu oferă nimic caracteristic scitic.*

Marele număr de spade, de pumnale și de lănci de bronz găsite în „depozitele" din Europa danubiană din ultima vîrstă a bronzului ne face să ne gîndim la o clasă socială de oameni liberi, luptînd pe socoteala lor, foarte numeroasă. Sînt totuși luptători pedeștri: numai nobilii sau mai ales căpeteniile posedau care de război și arme defensive complete. E probabil că în marea ciocnire cu Orientul nobilii au pierit, iar poporul s-a supus, închizîndu-se într-o rezistență pasivă care îl ignora pe străin. Cu tot acest aspect războinic al evenimentelor de după 1000 a. Chr., vedem totuși comerțul înflorind. De la Marea Neagră și de la Adriatica pînă la Marea Nordului și pînă la Baltica traficul este neîntrerupt. Exemplele pe care le-am dat în primul capitol al acestei cărți[84] vor fi de ajuns ca să justifice afirmația noastră. Sosirea sciților împiedică doar pentru cîtăva vreme această circulație economică, ce va reîncepe îndată după aceea, favorizată de sciții înșiși.

Fastul de care vorbește Herodot pomenindu-i pe agatirșii din Transilvania, fast care în realitate este prescitic, n-ar putea fi documentat într-un chip mai sugestiv decît prin descoperirea de la *Țufalău* în Trei Scaune[85]. Prin obiectele tezaurului de acolo reconstituim viața unui senior mîndru și falnic înfășurat în mantii largi presărate peste tot cu aplice de aur (discuri convexe, de toate mărimile, cusute pe stofă) și atît de trufaș pentru aurul pe care îl are, încît își înarmează ostașii de gardă, în zilele de sărbători mari, cînd trebuie să țină ordinea, cu *securi de luptă* turnate în aur masiv. Bogații se-

niori de la Mycenae și de la Sparta își aveau deci semeni și vrednici urmași la *Țufalău*, la *Biia*, la *Mihalkovo*, la *Fokorú* etc.

Cimmero-sciții au fost dorienii Carpaților. Au prădat bogățiile adunate de alții; ei n-au adus nici una. Însă, ca și dorienii venetici din sud, sciții din Dacia n-au fost cu totul inutili pentru cultura locală.

Nu credem că ne-am înșela prea mult dacă am atribui elementului iranian venit în Dacia o reînviere a credințelor uraniene și solare, atît de scumpe carpato-danubienilor din vîrsta bronzului. Pe cînd traco-frigienii și grecii înșiși s-au deprins tot mai mult cu cultele htoniene din Mediterana, geții au rămas totdeauna uranieni, crezînd în nemurirea sufletului. Nici grecii din Cyzic ori din Olbia, nici Herodot nu mai înțelegeau nimic din religia lor și pe cînd unii le născoceau legende pitagoriciene, celălalt le descria credințele cu o oarecare mirare destul de slab ascunsă. Cînd au venit sciții, tracii din Carpați adorau, ca toți nordicii, pe zeul cerului înnourat, pe *Zalmoxis*. Soarele, luna, luceafărul, zeii călăreți întovărășind cu armăsarii lor pe stăpînul de foc al cerului, nu par să fi jucat decît un rol cu totul secundar sau chiar nici unul. Reprezentările simbolice ale zeului solar, roata, lebăda, barca etc., transmise de lumea mediteraneană nordicilor pe la începutul epocii bronzului, își îndepliniseră și în Carpați aceeași misiune ca și aiurea: aceea de a aminti prin *ex-voto*-uri sau prin *amulete* calitățile apotropaice ori medicale ale zeului solar. Căci, întocmai ca și Apollon celticul, Zalmoxis geticul era un zeu ἰατρός[86]. Dar sciții aduceau sensul naturalist al reprezentării antropomorfe și zoomorfe, pe care îl învățaseră de două ori: o dată în Asia, apoi în Rusia de sud. Nu e locul să explicăm aci[87] geneza zeului călăreț traco-iranian, ale cărui icoane sînt așa de numeroase în regiunile danubiene din epoca romană[88], dar putem nota de pe acum că aceste imagini de cult au trebuit, ca și svasticele zoomorfe, să-și fi avut terenul preparat de către iranieni. Mithras și Anaitis au fost cunoscuți în Dacia înaintea romanilor. *Diana Regina*, marea zeiță tracă, Ἄρτεμις Βασιλητη[89], cunoscută de Herodot în Rodope[90], era adorată și de sciții din nordul Mării Negre influențați de cultura elenă, cu ajutorul căreia ea și-a găsit reprezentarea iconică definitivă la acești greco-iranieni. E greu, în sfîrșit, să facem afirmații, chiar ipotetice, în domeniul încă așa de puțin sigur al religiilor comparate din Europa de răsărit; dar ordinul monastic getic al asceților

numiți κτίσται la geți și πολισταί la daci[91] îmi apare cu un aer atît de iranian și în general asiatic, încît n-aș putea să nu-l relev aci[92].

Firește, nu lipsește nici procesul în sens invers. Vedem, de pildă în mormintele de inhumație, chiar în cele „scitice" de la *Aiud* ori de la *Simeria* pe Mureș, cadavrele purtînd pe frunte o roată solară de bronz: este începutul getizării. Mai tîrziu, sciții vor primi, devenind traci, chiar obiceiul de a-și arde morții. Ca și în jocurile lor sacre, geții acceptaseră să-l cinstească pe Zalmoxis luptînd alături de el împotriva monștrilor cu chip de balaur, care în timpul furtunii îi întunecau fața luminoasă, dar nu cu lănci indigene ca altădată, ci cu arcul și cu săgețile iraniene. Acești *balauri* cerești vor fi de altfel adoptați ca *apotropaia* clasice ale neamului daco-get, iar imaginea lor va deveni steagul de război al acestui popor*.

Dacă migrațiile scitice împiedică pentru un secol și jumătate (circa 700—550 a. Chr.)[93] legăturile așa de intense pe vremuri cu Vestul, în schimb în Carpați nu e nici o soluție de continuitate între Hallstattul I (bronzul IV) și Hallstattul II, mai ales în cultura rurală a satelor[94]. E drept că nobilii au suferit mult: o parte uciși în lupte ori duși în robie, restul decăzuți la starea celor de rînd. De aceea Hallstattul II carpato-danubian e lipsit de mărturii ale unei arte industriale de lux, importate ca pe vremuri din sud-vestul italo-iliric. Doar cîteva produse grecești arhaice, dar și acelea prea puține și ajunse la noi pe cale scitică, din Orientul pontic și egeic. Totuși clasa nobilă a tracilor de nord nu dispare: numai se reînnoiește. Epoca La Tène o va revedea în toată vechea ei putere, strălucire și glorie: va fi epoca tezaurelor de argint dace, a cetăților zidite pe vîrfuri de munți inaccesibile, a marilor războaie biruitoare împotriva sciților și celților.

Dar asupra acelei epoci ne vom extinde ceva mai mult aici mai jos în capitolul IV. Ceea ce trebuie să reținem acum e că prima epocă a fierului carpato-danubian nu este *scitică* decît exact în același sens în care ultima epocă a bronzului din aceste regiuni fusese *italică*, iar a doua a fierului va fi *greco-celtică*.

---

* În ce privește originea lor tipologică, să se compare cu ceea ce credem asupra acestui simbol religios aci mai jos, în cap. IV.

III

CARPATO-DANUBIENII ȘI GRECII

DEVINE din ce în ce mai probabil că migrațiile popoarelor din Europa centrală, de răsărit și de miazăzi, dezlănțuite în ultima vreme a bronzului, au împiedicat nu numai continuarea pacifică și productivă a civilizației miceniene din Grecia, dar au rupt pentru o bucată de timp și orice contact direct între lumea egeică și Europa carpato-danubiană așa cum existase în epoca bronzului. În adevăr, formelor transilvănene ale industriei metalelor, care apar și în lumea egeică încă de la începutul epocii bronzului, le corespund ca echivalent invers formele „miceniene" și chiar „minoice", care se pare că se descopăr din ce în ce mai numeroase în industria carpato-danubiană a mileniului al II-lea a. Chr.[95]

Pînă cînd săpăturile ne vor îngădui să vorbim cu mai multă siguranță despre aceste îndepărtate legături pre- și protoistorice, putem să ne întindem cu mult folos asupra legăturilor istorice dintre carpato-danubieni și greci începînd din secolul al VII-lea a. Chr.

Nici o colonie greacă de pe coasta de apus sau de nord a Pontului Euxin nu e mai veche decît anul 650 a. Chr.[96] Săpăturile de la *Apollonia* în Bulgaria, de la *Istria*[97] în România, de la *Olbia* în Rusia n-au scos la iveală nici o urmă (cioburi de vase, figurine de teracotă, clădiri, monumente) care să poată fi datată într-o epocă anterioară mijlocului secolului al VII-lea a. Chr. Dar cam la aceeași dată se termină și marea frămîntare cimmero-scită, printr-o ultimă invazie în Lydia. Mari imperii[98] iraniene se formează și se consolidează în enormul spațiu cuprins între Dunărea pannonică și Don *(Tanais)*. Aborigenii, traco-geți, agricultori din cele mai vechi timpuri, primesc dominația seniorilor din stepă, dar în schimb îi deznaționalizează. În a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr., înaltul podiș transilvănean cu regiunile vecine, care depind de el politic și economic, era sub stăpînirea dinastiei iraniene (agatirsă de origine, acum tracizată) a lui *Spargapeithes*. La răsărit de Dacia, avîndu-și centrul în regiunea Olbiei, domnea *Ariapeithes*. Herodot capătă la *Olbia* multe informații asupra istoriei personale a celor doi regi, precum și asupra rivalităților și războaielor de graniță dintre ei[99].

Aceste teritorii sînt foarte bogate. În secolul al VI-lea sînt chiar destul de pacificate. Abia sosiți, grecii pătrund pretutindeni. Știrile privind această penetrație chiar în cursul secolului al VII-lea lipsesc încă, dar lucrul este explicabil: chiar în orașele grecești pontice resturile din secolul al VII-lea nu sînt numeroase[100]. Aceste centre grecești erau încă în curs de formare[101]. Dimpotrivă, secolul al VI-lea e bogat în mărturii de cea mai mare însemnătate: din regiunea Kievului (cioburi de vase grecești din secolul al VI-lea găsite în Podolia) pînă în Dacia de nord (hidrie ionică de bronz din secolul al VI-lea găsită la *Bene* în Berehovo, în Rusia subcarpatică[102], vezi fig. 63), grecii umplu toate aceste regiuni geto-scitice cu produsele manufacturilor lor.

Marele drum de penetrație spre Europa centrală e Dunărea. Un *aes grave* olbian cu legenda APIX[103] (fig. 64), găsit lîngă vechea *Salsovia* (azi Mahmudia) pe malul brațului de sud al Deltei Dunării, arată că acest mijloc de schimb, pus în circulație în mari cantități (s-au găsit multe exemplare în Rusia și în România) de către olbieni în secolul al VI-lea a. Chr., era activ și pe malul get al Dunării. Dar din același secol al VI-lea avem mult mai departe pe fluviu în sus, la gura Siretului *(Tiarantos = Hierasos)*, la Bărboși în fața vechii *Dinogetia* getice, o întreagă factorie grecească: morminte cu vase attice cu figuri negre dovedesc epoca. În sfîrșit, din apusul Munteniei însăși, de la Bălănoaia lîngă *Giurgiu*, un λέβης ionic de bronz, cel mai tîrziu din secolul al V-lea a. Chr. (fig. 46—47), iar de la *Turnu-Măgurele* un tezaur barbar de monede inelare după norma ponderală a Cyzicului[104], datînd cel mai tîrziu din aceeași vreme (v. mai sus p. 62), arată pătrunderea ideilor și a produselor grecești în țara traco-getă aproape în același timp cu formele iraniene și mult mai devreme decît formele celtice.

Această pătrundere greacă trebuie să fi fost așa de intensă, încît produsele industriei orașelor grecești au devenit familiare chiar modeștilor ceramiști indigeni, care prin același secol al V-lea. a. Chr. imitau la *Muhipuszta*, în comitatul Borsód pe Tisa superioară, în lut, un vas ionic de bronz cu toartă teriomorfă (fig. 60). Cazul vaselor villanoviene de bronz imitate în lut la Tîrgul Mureșului (v. cap. I, p. 42) se repetă cu vasele grecești, venind dintr-o direcție contrarie și tot atît de îndepărtată[105].

Nu e de mirare această importanță a pătrunderii *elenice directe pe întreg teritoriul ocupat de sciți*, fiindcă, spre deosebire de celți, care vor dezvolta pe bază elenică o civilizație proprie, originală, răspîndită de ei ca atare în

toată Europa barbară, sciții nu posedau o înaltă cultură a lor. Grecii erau aceia care lucrau pentru ei, într-un anumit stil greco-scitic, produse al căror scitism nu consta decît din inspirație, iar nu din tehnică sau din linii, uneori nici chiar din adaptarea utilitară. În adevăr, marea majoritate a regilor și a principilor sciți care colaborau cu grecii erau, ca și acel Scyles, fiul lui Ariapeithes, de care vorbește Herodot[106], elenizați aproape cu desăvîrșire. Iar ei aveau nevoi de lux și de confort elenice, iar nicidecum barbare. De altfel, întocmai ca regii odriși contemporani și apoi ca marea majoritate a regișorilor și dinaștilor traci din Balcani, aceste căpetenii scite țineau ele însești la cinstea de a se eleniza.

Dar rolul principal în această operă de elenizare revenea celor două mari orașe grecești de pe litoralul de nord-vest al Pontului: *Istria* la gurile Dunării *(Istros)*, de la care își trăgea și numele, și *Borysthenes-Olbia* la gura Niprului *(Borysthenes)*. Amîndouă înfloreau în umbra marilor regi sciți care își împărțeau Europa centrală și de răsărit, dar amîndouă par să-și fi definit sferele de influență în așa fel încît *Olbia* să domine marile drumuri comerciale spre Galiția și Ungaria, peste Moldova, respectiv peste Transilvania, pe cînd Istria s-a specializat în afacerile pur getice de pe valea Dunării și văile afluenților săi.

În adevăr, am atins încă din capitolul II al acestei cărți chestiunea legăturilor economice și, prin urmare, culturale, foarte intense, dintre sciții din Ungaria și din Transilvania pe de o parte și Olbia pe de alta, fie prin pasurile Carpaților nordici (Iablonița), fie prin trecătorile Carpaților din Moldova de sud (Oituz). Și am relevat importul produselor bronzierilor olbieni, în primul rînd, firește, podoabele și aplicele, oglinzile, armele de oțel bun, dar și frumoasele vase de bronz de pur stil ionic, la traco-sciții din Transilvania și din Ungaria și am atribuit bunele cunoștințe ale olbienilor asupra țării *agatirșilor* tocmai acestor legături neîntrerupte ale negustorilor lor cu seniorii din țara aurului.

Urmează de aci că olbienii cunoșteau destul de puțin valea Dunării, unde istrienii erau la ei acasă și că în marile chestiuni politice din acea vreme, olbienii trebuiau să adopte totdeauna punctul de vedere al seniorilor lor direcți, regii sciți din Ucraina de vest, a căror reședință civilizată era uneori chiar la Olbia. Documentarea acestor stări de lucruri o găsim la Herodot însuși[107]. Două generații cel puțin după ce grecii au întemeiat stațiunea lor

de comerț și de pescuit în mijlocul țării gete, la Bărboși, la gura Siretului, Herodot din Halicarnas vizita orașele grecești din Pontul Euxin. Dar, urmînd tendințele vremii sale, el s-a grăbit să cunoască numai Sciția elenică, neținînd seamă de Tracia elenică. Și pe cînd se pare că, plecînd de la Olbia, și-a împins plimbările în împrejurimi chiar pînă la Tyras[108], nu are decît idei cu totul încurcate asupra țării situate la vest de Tyras, asupra Dunării și, ceea ce e absolut ciudat, asupra orașului Istria însuși, despre care spune că ar fi așezat chiar la vărsarea Dunării[109], în vreme ce adevărul e acela exprimat de Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei, în scrisoarea sa către istrieni din anul 44 p. Chr., anume că, dimpotrivă, orașul se afla foarte departe de fluviu: καὶ ἐκ τοσούτου διαστήματος ἀφέστηκεν ἡ πόλις ἀπὸ τῶν τοῦ ποταμοῦ στομάτων[110]. Nu este aci locul de a mă opri asupra inexactităților binecunoscute ale lui Herodot despre direcția cursului Dunării, chiar la gurile sale sau despre afluenții săi, pe care îi enumără unul peste altul punînd în dreapta rîurile ce se varsă în stînga fluviului și așa mai departe[111]. Voi insista numai asupra chestiunii numelor înseși pe care li le dă. Herodot nu știe decît de numele date de sciți: nu cunoaște pe cele întrebuințate de traci (geți) pentru aceste rîuri. Chiar el povestește că rîul numit de greci Πυρετός, care curge, firește, în țară getică, e numit la sciți Πόρατα[112]. Pentru Siret, care e geticul Σέρετος, el nu cunoaște decît exclusiv numele scitic Τιάραντος[113]. Cît despre descrierea acestui rîu din urmă, ea e total inexactă. Este evident că informatorii greco-sciți ai lui Herodot nu erau în măsură să cunoască la Olbia realitatea lucrurilor din regiunea getică ce se întindea fără întrerupere la vest de Tyras pînă dincolo de munți, iar la sud și la sud-est trecea din punct de vedere etnografic chiar dincolo de Dunăre, pînă în ținuturile trace din Balcani și pînă în Pontul Stîng. La Olbia, Herodot nu putea să afle decît un singur lucru: că toate ținuturile erau și la vest de Tyras, pînă la Dunăre, scitice. Ceea ce era perfect adevărat din punct de vedere politic, dar fals din punct de vedere etnografic. E neîndoios că Herodot ar fi putut căpăta la Istria, dacă și-ar fi dat osteneala să meargă pînă acolo, știri mult mai exacte de la acei pescari și corăbieri, care, precum am văzut și precum vom constata și mai pe urmă, pătrunseseră pe vremea lui pe Dunăre în sus, în regiuni și mai depărtate decît aceea a Bărboșilor.

Pătrunderea elenică în bazinul Dunării rămînea o treabă aproape exclusiv istriană. În adevăr, *Tomis* nu începe să joace vreun rol decît în secolul

al III-lea a. Chr., după înfrîngerea callatienilor (aliați cu istrienii), care voiau s-o facă o factorie a lor[114]; *Callatis*, ajunsă la o importanță mai mare, după cît se pare, abia în secolul al IV-lea a. Chr., e mai degrabă o colonie agricolă, cu un mare teritoriu rural de exploatat, direct sau prin indigeni, și se îndeletnicește în primul rînd cu comerțul de cereale[115]; celelalte colonii, în sfîrșit, *Dionysopolis*, *Odessos*, *Mesambria* și *Apollonia* sînt prea depărtate de bazinul Dunării pentru a juca — în această epocă — un rol mai mare în ce privește exploatarea lui[116]. Abia în secolul I a. Chr., Mesambria, de pildă, va ajunge să înfiripe legături cu Dacia, dar în acea epocă însuși regele dac — Burebista — e domnul orașelor grecești ale Pontului pînă la Apollonia. Cît despre *Tyras*, această colonie milesiană pierdută în stepele tyrageților[117] avea prea mult de lucru cu pescuitul, cu agricultura și cu creșterea vitelor într-o regiune așa de întinsă, nedisputată de nici o rivală, pentru a se mai interesa și de pescuitul și de comerțul din susul Dunării.

Întemeiată în secolul al VII-lea a. Chr. (tradiția literară se confirmă prin cioburile de vase ionice și corintiene din această epocă, găsite în săpăturile noastre încă din 1915)[118], întocmai ca și factoria de pe Berezan (la Olbia) și întocmai ca Apollonia: pe o insulă[119], Istria devine în secolul al VI-lea a. Chr. un centru comercial de întîia mînă. Cioburile de vase milesiene, samiene, rhodiene, corintiene (fig. V-VI)[120] și statuetele zeiței cu porumbița (Aphrodite „Feniciana", fig. VII), pe care le-am găsit în partea de est a acropolei, la marginea mării (azi transformată în lagună), se întrec în număr și calitate cu fragmentele de vase attice cu figuri negre de cea mai veche epocă găsite în partea de sud-est și mai cu seamă într-un puț în formă de pîlnie cu gura pătrată, săpat în stîncă și identic ca formă și ca întrebuințare cu cele explorate de Ernst von Stern în insula Berezan și de Degrand la Apollonia în insula Sfîntul Kyriakos.

Întocmai ca în Sciția, așa și pe coasta tracă, mai ales la Istria, unde săpăturile sînt destul de întinse pentru a putea să îngăduie judecăți de ansamblu,[121] influența civilizației attice se arată covîrșitoare către sfîrșitul secolului al VI-lea a. Chr., aproape exclusiv în același fel ca și la Olbia, la Berezan, la Panticapaeum etc., și această influență rămîne statornică — în ce privește vasele — și în cursul secolelor V și IV a. Chr. Trebuie totuși notat că ionismul se păstrează destul de bine în limba inscripțiilor pînă într-o epocă destul de tîrzie. Nu vorbesc de dedicațiile către Apollon Ietros[122] (o bază de mar-

mură neagră pentru statuie de bronz și o arhitravă de marmură albă de la un templu) făcute pe la sfîrșitul secolului al V-lea și începutul secolului al IV-lea a. Chr. și reprezentînd cele mai vechi inscripții istriene[123] pe care le-am găsit pînă acum și ale căror ionisme se regăsesc în aceeași epocă pe stelele funerare de la Apollonia (dar unele forme ionice ca ἱέρεως, genitiv ἱέρεω[124], persistă în aceste colonii milesiene pînă în secolul I a. Chr.).

Ni se pare destul de probabil ca factoria greacă de la *Bărboși* la vest de Galați, constatată încă din secolul al VI-lea a. Chr., să fi fost o creație exclusiv istriană. Căci numai istrienii trebuie să fi urcat în acea vreme destul de departe pe Dunăre în sus pentru a cunoaște această splendidă regiune și a se fixa acolo. În adevăr, așezarea Istriei chiar pe insula[125] cea mai apropiată de gurile Dunării pe care milesienii au găsit-o bună pentru acest scop (mai erau două și mai aproape, dar improprii: Bisericuța și Popina), avusese ca principal scop economic pescuitul la gurile fluviului. Existența însăși a istrienilor pare să fi atîrnat din ce în ce mai mult de libertatea de a pescui în Dunăre, chiar la gura Peuce. Peștii de apă dulce și morunul a căror pescuire e foarte spornică la vărsarea brațelor Dunării, trebuie să fi fost articolul principal al comerțului cu pește sărat, afumat sau uscat, pe care Istria îl făcea cu sudul. După ce Sciția Minoră dimpreună cu regatul Traciei, de care depindea, deveni, pe vremea lui Claudiu, provincie romană, istrienii cerură să li se confirme drepturile lor străbune și căpătară de la romani privilegiul de a exploata Dunărea fără nici o taxă. Dar motivul acestei mărinimii romane e expus de către Asiaticus, prefectul roman al țărmului Mării *(praefectus orae maritimae)*[126], în scrisoarea guvernatorului Flavius Sabinus, din anul 44 p. Chr. (v. mai sus p. 86), unde se spune anume: σχεδὸν ἐκείνην μόνην εἶναι τῆς πόλεως πρόσοδον τὴν ἐκ τοῦ ταρειχευομένου ἰχθύος[127].

În secolele VI și V a. Chr. istrienii erau, firește, mult mai puternici și mai aventuroși decît în secolul I p. Chr. Și e foarte probabil că în afară de peștele și de grîul geto-trac ei mai aveau și alte articole de export. Vînzînd barbarilor multe obiecte fabricate, cumpărau de la ei în schimb piei, miere și, de asemenea, sclavi. Drumul acelor Δᾶοι și Γέται [128] ai lui Menandru către Atena pare să fi trecut prin stațiunea de la Bărboși și prin tîrgul din Istria. Ceea ce este în orice caz foarte sigur e că pe la 500 a. Chr., Dunărea, pînă la confluența cu Siretul, era o apă grecească și că pescarii și negustorii din Istria cunoșteau foarte bine țara geto-scită pe care o traversau necontenit în susul

și în josul acestei părți a fluviului, cu brațele, canalele, lacurile și afluenții săi.

Evident, cu aspra vecinătate scită, mica lume grecească a coloniilor pontice era totdeauna în funcție de capriciile stăpînilor din interiorul continental. Pătrunderea directă a grecilor trebuia să se lovească adesea de atît de mari dificultăți, încît ei preferau, fără îndoială, să-și încredințeze mărfurile acelor μιξέλληνες[129] — geto-sciți — care le transportau mai departe, în însăși inima regiunilor carpato-danubiene. Dar atracția civilizației grecești asupra barbarilor era așa de irezistibilă, încît elenizarea regilor și a principilor geto-sciți mergea uneori pînă la o uitare totală a propriei origini, ceea ce firește provoca reacțiuni naționale barbare și tragedii ca aceea a lui Scyles fiul lui Ariapeithes, pe care ne-o povestește Herodot (IV, 78 și urm.).

Trebuie să fi fost un moment unic în istoria Olbiei și a Istriei cînd — înainte de 500 a. Chr. — marele rege scit Ariapeithes, de care depindeau grecii din Borysthenes-Olbia, a luat în căsătorie o femeie greacă din Istria. Scyles fu fiul acestei istriene, care l-a învățat limba și literele grecești și — ceea ce i-a fost fatal — și obiceiurile și religia patriei ei. E foarte firesc ca Scyles, devenind rege — și, tot după Herodot, rege mai degrabă grec în somptuosul său palat din Olbia, decît scit sub cort cu păstorii și cu crescătorii de cai — să fi avut pentru patria mamei sale cele mai mari atenții și ca legăturile dintre Olbia, capitala sa grecească, și Istria să se fi întețit și mai mult. Dar Ariapeithes fusese ucis prin trădare de către Spargapeithes, regele agatirșilor, foarte probabil în urma vreunui conflict de frontieră și a rivalităților politice și militare pentru teritoriul situat între Carpați și Tyras. Iar Scyles i-a fost urmașul.

Se înțelege de la sine că istrienii trebuie să fi plătit destul de scump gloria de a fi fost socrii[130] unui rege scit rival aceluia care domnea în Carpați și că negoțul lor în țara geto-agatirsă trebuie să se fi resimțit de războaiele și neînțelegerile dintre Spargapeithes și Ariapeithes, respectiv dintre familiile lor și dintre urmașii lor[131].

Către mijlocul secolului al V-lea a. Chr. Istria, ca toate coloniile grecești din Pontul Euxin, ia un avînt cu adevărat admirabil în direcția unei civilizații creatoare proprii și acest elan nu slăbește decît pe la mijlocul secolului al III-lea a. Chr., în urma tulburării în care sînt aruncate toate neamurile barbare de la Dunărea de jos prin năvălirea celtă. Mărturiile istorice ale

acestei înfloriri abundă chiar în ceea ce ne-au dat primele noastre săpături în ruinele Istriei. Încă din secolul al V-lea, Theoxenos, fiul lui Hippolochos, consacra lui Apollon Ietros, chiar pe vremea sacerdoțiului eponim al tatălui său Hippolochos fiul lui Theodotos, o statuie de bronz a cărei bază de marmură neagră am găsit-o avînd perfect păstrate nu numai inscripția, dar și cavitățile de pe fața superioară, îngrijit modelate după forma și mărimea picioarelor statuii care trebuia înfiptă acolo[132]. Iar o generație mai tîrziu, nepoții lui Theoxenos — Xenocles și Theoxenos, fiii lui Hippolochos (nepot al celuilalt Hippolochos) — consacrau tot zeului eponim Apollon Ietros, pe vremea sacerdoțiului eponim al tatălui acestor închinători, Hippolochos fiul lui Hegesagores, un edificiu de marmură albă, foarte îngrijit și scump, judecînd după epistilul cu inscripție care ni s-a păstrat[133].

Din aceeași vreme avem și baza unui monument onorific, de marmură albăstruie, care va fi suportat statuia de bronz a unui oarecare Apollonios, precum, pe la sfîrșitul secolului al IV-lea și pe urmă în prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr., vedem, în fragmente de decrete onorifice, confirmîndu-se și la Istria obiceiul general cunoscut la greci de a onora cu coroane de aur la jocuri (ἐν τοῖς αγῶσι)[134] și de a perpetua prin statui de bronz (εἰκόσι χαλκαῖς)[135] chipurile binefăcătorilor patriei. Dar epoca lui Filip, a lui Alexandru cel Mare și a lui Lisimah e reprezentată la Istria prin știri și mai importante decît toate acestea. Pe la anul 300, cultul lui Helios, zeul așa de caracteristic pentru influența cetății Rhodos în epoca elenistică, găsea și la Istria o primire entuziastă. Noi am descoperit, în dărîmăturile zidului de înconjur din epoca romană, capul de marmură al unei statui a zeului, de două ori și mai bine mărimea naturală, statuia măsurînd în total cam 4 m înălțime, de o execuție foarte îngrijită și prezentînd modelarea caracteristică a manierei lui Scopas (fig. 67). Zeul avusese coroana din raze de bronz (probabil aurite), prinsă în marmură cu cepuri. Numeroase fragmente arhitectonice — coloane, arhitrave, cornișe etc. — de marmură albă de foarte bună calitate, găsite ca material de construcție în zidurile cetății romane de la Istria, dovedesc prin dimensiunile și stilul lor posibilitatea de a fi aparținut fie chiar templului Soarelui, fie vreunei alte clădiri similare din aceeași vreme. Pe de altă parte, pe unul din fragmentele de decrete onorifice citate am avut buna surpriză de a găsi menționat la Istria, tot pe la anul 300, un Μουσεῖων[136].

Alte inscripții de curînd descoperite dovedesc că principalul sanctuar al cetății era și în epoca elenistică tot templul lui Apollon (τό ἱερόν τοῦ 'Απόλλωνος)[137], că *gymnasiul* din Istria se popula de asemenea, chiar în secolul al II-lea a. Chr., cu statui de bronz dedicate binefăcătorilor — pe cînd *agoranomii* din Istria ridicau statui de marmură zeului lor patron 'Ερμῆς 'Αγοραῖος[138]. Un frumos relief apollinic, de caracter agonal, confirmă pentru aceeași vreme (secolele IV-II)[139], nu numai interesul istrienilor pentru arte, dar și aptitudini plastice remarcabile la meșteșugarii lor și, în general, un gust destul de fin la acești greci pierduți în nordul trac[140].

Încă de pe la sfîrșitul secolului al V-lea (cel mai tîrziu pe la 400 a. Chr.), istrienii încep să bată monede proprii (fig. 68); ei fac cei dintîi acest lucru pe coasta de apus a Pontului. Pick[141] e de părere că toate monedele de argint de la Istria aparțin secolului al IV-lea a. Chr.; autonomia cetății — afară, poate, de vremea lui Lisimah — a rămas neatinsă în tot acest timp.

Puținele știri pe care literatura antică ni le mai prezintă pentru Istria în această vreme nu contrazic concluziile la care noi am ajuns prin fragmentele de monumente descoperite pînă acum. În adevăr, fie că e vorba de legături de rudenie, stabilite între istrieni și casa regală scită din Olbia în secolul al V-lea a. Chr., fie de răzmirițe interne pentru motive constituționale înainte de epoca lui Aristotel, care vorbește de ele[142], fie de războiul pe care „istrienii" (probabil niște μιξέλληνες[143] din Istria) sub „regele" lor au avut să-l susțină împotriva regelui geto-scit Atheas, care a pătruns în actuala Dobroge[144] și n-a putut să fie scos de acolo decît de Filip în 339, fie de războiul împotriva lui Lisimah pentru independența absolută de orice protecție macedoneană, în 313, fie, în sfîrșit, de războiul împotriva Byzanțului[145], pe la 260 a. Chr., în toate aceste cazuri deopotrivă, importanța politică și militară și prin urmare puterea și bogăția Istriei sînt confirmate în întregime.

E adevărat că după Filip orașele grecești din Pontul trac s-au găsit, timp de aproape o jumătate de secol, într-o oarecare dependență de regii greci ai Macedoniei sau ai Traciei. Dar, din punctul nostru de vedere, acela al penetrației în interiorul teritoriului getic de pe Dunăre în sus, situația devenea pentru istrieni și mai favorabilă dacă barbarii din interior trebuiau să respecte în persoana negustorilor lor și pe reprezentanții puternicilor regi macedoneni.

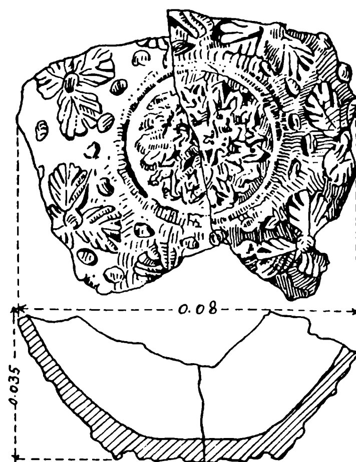
Oricum, încă din secolul al VI-lea a. Chr. istrienii au trebuit să primească, întocmai ca și grecii de pe țărmurile de nord ale Pontului, amestecul cu indigenii. Borystheniților, care erau greco-sciți, trebuie să le fi corespuns istrioții, care erau greco-traci, adică în primul rînd greco-geți. În adevăr, în puțul rectangular din partea de sud-est a acropolei Istriei, conținînd vase grecești exclusiv din secolul al VI-lea, am găsit, ca și von Stern la Berezan, fragmente de vase indigene, de data aceasta foarte mari, în formă de *pithoi*, lucrate cu mîna — fără roată — într-o pastă foarte grosolană, rău frămîntată și rău arsă, și împodobite cu cercuri orizontale în relief înconjurînd tot vasul întocmai ca cercurile unui butoi și incise la rîndul lor cu mici tăieturi oblice imitînd structura sforilor groase de cînepă[146]. De altă parte, resturile barbare din a doua epocă a fierului, găsite în teritoriul orașului de jos de la Istria (la vest de acropolă), profund amestecate cu dărîmăturile elenistice, confirmă conlocuirea barbaro-greacă nu numai în interiorul rural, dar chiar în cetate[147].

Această colaborare eleno-tracă a permis grecilor de pe țărmurile de apus ale Pontului să presare tot litoralul cu mici așezări ale căror nume nu ne-au fost păstrate prin nici un izvor literar, dar ale căror resturi arheologice mărturisesc și astăzi intensitatea vieții elenice din această regiune[148].

Relațiile amicale sau cel puțin de reciprocă îngăduire cu indigenii permiteau, pe de altă parte, grecilor din Istria și din Tomis, mai puțin celor din Callatis, să străbată Sciția Minoră direct spre vest și să atingă malul Dunării după un drum de cîteva ore călare sau cel mult de o zi cu carele încărcate de mărfuri și trase de cai sau chiar de boi, istrienii la *Carsium*, tomitanii la *Axiopolis*. Dar, deși așa de scurt, acest drum era puțin comod pentru cine ducea cu el mărfuri care trebuiau să fie vîndute mult mai departe decît la Axiopolis[149] sau la Carsium și care, prin urmare, trebuiau să fie încărcate și reîncărcate de mai multe ori: din corăbii pe care și invers, ceea ce, de pildă, pentru amforele cu vinuri ar fi fost nu numai imprudent, dar fatal. De aceea negustorii trebuie să fi preferat totdeauna calea apei: de la Istria, prin lacul Halmyris pe Peuce și apoi pe Dunăre în sus, iar la fiecare confluență mai însemnată, de pildă la a Prutului, a Siretului, a Ialomiței, a Argeșului, a Oltului, chiar în susul acestor rîuri, precum vom vedea îndată[150].

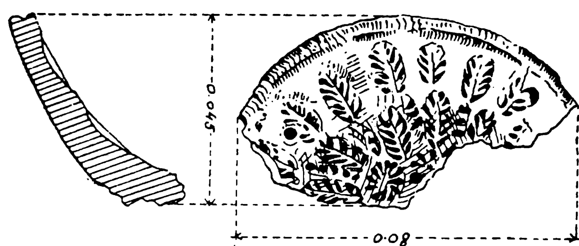
Expedițiile regilor macedoneni, Filip mai întîi, în 339, Alexandru apoi, în 335, împotriva geto-sciților[151], războaiele crîncene ale lui Lisimah, pe la

23. Fragment de vas cenușiu getic de tip delian, cu decor în relief, găsit la Piscul Crăsanilor

sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea a. Chr., împotriva lui Dromihete, puternicul rege get din marile șesuri moldovene și muntene, introduc pe carpato-danubieni în istoria greacă propriu-zisă. Penetrația elenică în țările danubiene devine tot așa de efectivă ca și în Tracia. Marii exportatori de vinuri și de untdelemnuri grecești, thasienii și rhodienii la început, cnidienii apoi, inundă tot bazinul Dunării[152]. Argintul, sub forma de monede, devine foarte obișnuit la daco-geți; tranzacțiile se fac, se pare, de la egal la egal, pînă în cele mai mici și mai îndepărtate sate ale Daciei danubiene: fragmentele de amfore grecești sînt cîteodată tot așa de numeroase ca și cioburile locale din acea vreme (La Tène II și III)[153].

Cea dintîi vale mare care se deschidea către țara „agatirșilor", în fața negustorilor greci ajunși la Bărboși — vechea factorie elenică din secolul al VI-lea a. Chr. — era a Siretului. Pe această vale pînă la gura Trotușului și apoi pe Trotuș în sus trecea drumul cel mai scurt, care prin calea și trecătoarea Oituzului lega țara aurului, Transilvania „agatirșilor", cu Sciția Minoră și cu regiunea gurilor Dunării. Pe drumul acesta, la punctul unde Trotușul se varsă în Siret, pe rîpa foarte priporă de pe stînga Siretului, se înălța cetățuia preistorică de la Poiana, unde printre resturi daco-celtice[154] am putut să constatăm prezența amforelor thasiene, una dintre ele, păstrată în întregime, indicînd, prin stampila de pe toartă, cel mai tîrziu secolul al III-lea

24. Fragment de tipar de lut pentru bol getic de stil delian cu podoabe în relief, găsit la Piscul Crăsanilor

a. Chr. (fig. 71)[155]. Cioburile de amfore grecești, căzute în surpăturile rîpii care s-au produs încetul cu încetul prin eroziunea apelor și prăbușite apoi în fundul văii, sînt foarte numeroase.

A doua stațiune elenică de pe Dunăre, constatată pînă acum, e cea de la *Carsium*, situată mai departe în susul fluviului, la Hîrșova. Această cetate getică, dominînd valea Ialomiței, *Naparis* de pe atunci, ne oferă din vremea sa geto-greacă numai amfore, ca și Poiana, unele bine păstrate, cele mai multe însă doar cioburi; după stampilele imprimate pe mănușile unora dintre ele, provin de data aceasta din Rhodos și Cnidos. Aceste stampile sînt bine păstrate și pot fi datate cu multă probabilitate încă din secolul al III-lea a. Chr.[156]. Dar marea însemnătate a Carsiului pentru drumul comercial pe Naparis reiese numai cînd luăm în mai de aproape cercetare resturile ceramice ale stațiunii geto-grecești de la *Piscul Crăsanilor*, peste 100 km mai sus pe acel rîu. Ca și la Istria în secolul al VI-lea, tot așa și la Crăsani, probabil începînd din secolul al IV-lea a. Chr., produsele industriei elenice au fost întrebuințate de o populație care se găsea, din punctul de vedere al tehnicii proprii, într-o foarte sensibilă inferioritate[157]. Întocmai ca la *Poiana* pe Siret, amforele grecești sînt foarte numeroase; cupele deliene (fig. 23) erau imitate de către indigeni (am găsit și un tipar: fig. 24). Inventarul grec din masa resturilor celto-getice ale așezării[158] se completează cu monede din *Macedonia Prima*[159] (158—150 a. Chr.), cu lămpi grecești (fig. 25), cu monede daco-celtice imitate după monede sudice, cu fragmente de vase de sticlă colorată și chiar cu un frumos candelabru de bronz cu trei brațe (fig. 77)[160].

Și mai departe, pe Dunăre în sus, peste o veche așezare preistorică, grecii întemeiază — de data aceasta în chip oficial, poate începînd de la Lisimah și din inițiativa acestuia — orașul *Axiopolis*, în care săpăturile făcute de răposatul Tocilescu și apoi de germani, în timpul marelui război[161], au arătat

o continuitate a vieții civilizate din epoca elenistică pînă în vremea bizantino-bulgară. Întemeierea Axiopolei pare să se fi datorit unor scopuri strategice foarte precise, de apărare împotriva geților din marea cîmpie a Munteniei și din nenumăratele ostroave ale Dunării și de protecție a comerțului grec în susul și în josul Dunării, precum și pe drumul de uscat direct spre Tomis, de unde se putea ajunge la Axiopolis și mai repede și mai ușor decît de la Istria la Carsium[162]. Mănuși de amfore rhodiene, avînd stampile din secolele III-I a. Chr., confirmă aceleași fapte ca și la Bărboși, Poiana, Carsium și Crăsani[163].

Și fenomenul se repetă la infinit: așezări daco-getice din La Tène II și III peste straturi mai vechi, conținînd urme foarte caracteristice ale penetrației elenice, amfore cu sau fără peceți, ceramică deliană sau attică, obiecte de podoabă, statuete și plăci apotropaice, vase de sticlă colorată, lămpi de teracotă sau de bronz, chiar vase de bronz etc., cam peste tot: la *Boian*, la *Mănăstirea*, la *Piscul Coconilor*, la *Spanțov*, la *Căscioare*, la *Zimnicea* etc. etc., pe Dunăre, sau la *Tinosul*, pe Prahova, în interiorul Cîmpiei Române (fig. 78)[164].

Negustorii greci, o dată ajunși la gura rîului prin excelență getic al Argeșului (al cărui nume chiar ca pronunțare este tot acela de acum două mii de ani[165]), nu se sfiau să urce pe valea rîului în sus și pe afluenții săi pînă la izvor, în înseși cheile Carpaților. Iată cîteva probe în adevăr izbitoare. Dîmbovița, care prin cursul său superior duce spre pasul Branului, cea mai însemnată trecătoare care există în Carpații meridionali, între Transilvania și Muntenia, a constituit și în raporturile greco-dace o arteră principală de comunicație. De-a lungul său s-au făcut pînă acum aceste descoperiri: la *Bogați*, la vest de Tîrgoviște, s-a găsit un tezaur de tetradrahme macedonene și thasiene; în ruinele cetățuii de la *Stoienești*, care în evul mediu păzea tot trecătoarea Cîmpulungului și a Rucărului, s-a găsit de asemenea o mănușă de amforă greacă — preromană — avînd o pecete cu inscripția ΗΡΩΝΟΣ[166]. Nimic mai natural, căci la Gemenea — cîțiva kilometri mai jos de acest punct — se exploata în acea vreme în chip deosebit de intens aurul, care se găsește acolo și azi în cantități însemnate în nisipurile Dîmboviței. Acest aur era transformat de către daci — după cît se pare — în monede inelare, de forma micilor cercuri de aur găsite la Turnu-Măgurele și aiurea[167]. Dar, indiferent de aurul pe care îl extrăgeau din mine, dacii întrebuințau mult moneda macedoneană și apoi thasiană: acele tetradrahme care se găsesc, fie

autentice, fie ca imitații indigene, cam pretutindeni în Dacia și în primul rînd, firește, pe malurile Dunării ori de-a lungul drumurilor care duceau la Dunăre. Am remarcat asemenea tezaure de tetradrahme thasiene la Zimnicea[168], în vechea stațiune geto-greco-romană care domina valea Vedei, lacul Suhaia și valea Călmățuiului, la *Tărtășești*, în județul Ilfov, pe valea Dîmboviței, la 100 km de Dunăre, pe drumul care ducea la minele de aur de la Gemenea, la cetățuia de la Stoienești și spre trecătoarea Branului. De asemenea, s-au găsit în viile din împrejurimile Giurgiului cîteva sute de stateri macedoneni (drahme și tetradrahme ale regilor) și, de asemenea, monede din orașele grecești ale Traciei. La *Comana* (jud. Vlașca) s-au descoperit trei sute de imitații gete de argint după staterii lui Filip al II-lea. La *Popești* (jud. Ilfov)[169], douăzeci de tetradrahme thasiene, printre care una cu legenda: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΡΑΚΩΝ[170].

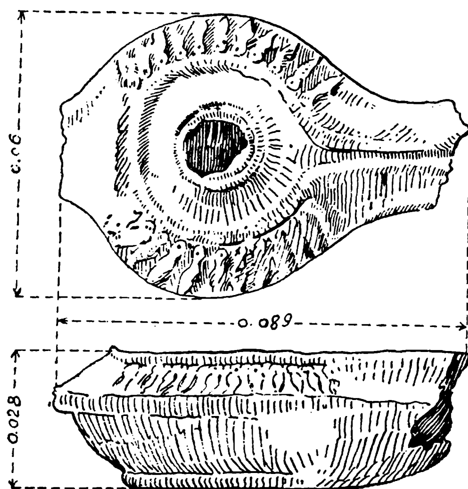
Firește, ne este imposibil să prezentăm aci lista tuturor descoperirilor de tezaure monetare elenistice din Dacia: am dat indicațiile trebuitoare altundeva[171], iar acum vreau să scot în relief doar cîteva puncte de interes general:

I° Se pot urmări etapele penetrației grecești cu ajutorul monedelor: din secolul al VI-lea a. Chr. găsim în Delta Dunării un *aes grave* de la Olbia (fig. 64); cyzicii de electrum ajungeau încă de pe atunci la Axiopolis; monedele de argint ale Istriei, Apolloniei și Mesambriei urmau același drum și se găsesc în mai multe localități de pe Dunărea de jos; mai tîrziu vor ajunge pînă în Transilvania, în cetățuile dace ca aceea de la Costești; în secolul al IV-lea vor deveni însă covîrșitoare monedele macedonene de aur și argint; în secolul al III-lea orașele grecești de la Pontul Euxin trebuie să se dea înapoi chiar dinaintea republicilor comerciale din miazăzi cu Rhodos în frunte; piața e complet dominată de monedele thasiene; în secolul al II-lea monedele Macedoniei Prima (fig. 76) pătrund pînă în nordul Transilvaniei.

II° Moldova și Muntenia cu Dobrogea sînt caracterizate prin bogăția tezaurelor cu monede de argint macedonene (Filip al II-lea, Alexandru), dar mai ales prin marele număr de depozite cu tetradrahme barbare, getice, imitate după staterii de argint ai lui Filip al II-lea (fig. 98).

III° Primite mai tîrziu, tetradrahmele thasiene se răspîndesc cu atît mai departe spre nord și spre vest. Ele devin modelul unora din imitațiile dace transilvane foarte sărace în metal nobil (fig. 100). Răspîndirea acestor tetra-

25. Lampă grecească de lut de la Piscul Crăsanilor

drahme merge paralel cu pătrunderea comercială atestată prin resturile de amfore în toate stațiunile din secolele III, II și I a. Chr., în regiunea getă de la est și sud de Carpați.

IV° Nu există monede dace cu legende, cu toate că originalele după care se băteau aceste monede aveau inscripții[172]. În adevăr, monedele de care se servesc daco-geții pentru a bate imitații spre folosința lor sînt în cea mai mare parte tetradrahme macedonene de ale lui Filip al II-lea sau tetradrahme thasiene[173]. Or, cîtă vreme au existat destule originale, nu s-a imitat nimic. Iar cînd s-a trecut la imitații, acolo unde s-a trecut, imitatorii erau destul de barbari pentru ca să mai poată citi legenda[174]. Thasienii au venit la daci ca negustori pacifici, pe cînd Filip devenise, prin război, seniorul lor în Sciția Minoră și vecinul lor amenințător de-a lungul întregii Dunări. Rezultatul fusese totuși același în ambele cazuri: o apropiere dacă[175] de lumea elenică. Dar acest fapt explică și o altă împrejurare cronologică. În vremurile mai vechi (secolele VII-V a. Chr.), istrienii fuseseră singurii greci care veniseră la geți. Totuși aceștia erau prea barbari spre a se fi lăsat influențați în chip mai trainic. În epoca elenistică (secolele III-I), cei care pătrund pretutindeni, jucînd la Dunăre același rol ca venețienii în evul mediu, sînt rhodienii. Dar de data aceasta monedele lor găsesc locul ocupat încă din secolul al IV-lea

de aurul regal al lui Filip și apoi al lui Alexandru și al lui Lisimah și de argintul Macedoniei și apoi al Thasosului[176].

Săpăturile în cetățile dace din Carpați nu sînt încă destul de înaintate — la drept vorbind de abia au început[177] — pentru a ne da aci răspunsul și la marea chestiune a contactului cultural intim dintre geto-agatirșii din secolele VI-V a. Chr. și grecii de la Pontul Euxin. Sînt, de pildă, în tehnica cetăților gete din Carpați (cf. aci mai jos, cap. IV), elemente arhaice meridionale, ca întărirea zidurilor prin blocuri de piatră în formă de L *(appareil à crochet)*[178], întrebuințarea cărămizilor uscate la soare ca material principal la clădirile monumentale peste temelia construită din blocuri mari de piatră, cercurile formate din blocuri spațiate sau alăturate (fig. 106), așa ca cele care înconjurau tumulii attici sau etrusci etc. etc., care dovedesc strînse raporturi cu Sudul. Vor fi fost chemați aci încă de pe vremea lui Spargapeithes meșteri constructori greci? Sau cumva toate aceste asemănări nu sînt decît supraviețuiri ale unui patrimoniu cultural comun central-european din mileniul al II-lea a. Chr., cînd grecii înșiși nu plecaseră încă din regiunile danubiene?[179].

În plină penetrație grecească în țara getă și în momentul cînd Dunărea părea că va deveni, ca și Borysthenele, un fluviu grecesc, celții, care de mai bine de un veac își începuseră mișcarea lor spre răsărit, sosesc — pe la 280 a. Chr. — în regiunile Dunării de jos.

Sarmați, celți, germani, daci și traci, rînd pe rînd învingători și învinși, luptînd între ei înșiși sau împotriva grecilor, iar de la mijlocul secolului al II-lea a. Chr. împotriva romanilor, toți acești barbari, în continuu echilibru nestabil, neliniștesc și sălbăticesc valea Dunării.

Și marea este acum plină de pirați.

Geții și tracii atacă orașele grecești de la Pont, iar inscripțiile din Istria, din Tomis, din Callatis, din Dionysopolis, din Mesambria, din Apollonia nu vorbesc, ca și la Olbia, tot timpul secolelor III, II și I a. Chr., decît de războaie și de năvăliri[180].

Cu toate aceste nenorociri, însă, activitatea productivă a orașelor grecești și legăturile dintre țărmul elenic și interiorul geto-trac nu încetează nici un moment; am demonstrat aceasta cu un alt prilej pentru Callatis[181]; am enumerat de asemenea aci mai sus unele resturi grecești din secolele III-I a. Chr. găsite foarte departe pe Dunăre în sus; să ni se îngăduie să mai adăugăm încă

vreo cîteva mărturii foarte caracteristice pentru legăturile ce se stabilesc în secolele II și I a. Chr. între regii și principii geți (sau traco-sciți), ca protectori, și orașele grecești de la Pont, ca protejate.

Istrienii mulțumesc lui Aristagoras, între altele, pentru că a îndeplinit anumite solii pe lîngă barbari: πρεσβήας τε πολλὰς ὑπὲρ τῆς πόλεως πρεσβεύσας κατὰ τὸ συμφέρον τοῖς πολείταις διεπράξατο πρὸς [τοὺς κρατοῦντας] τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμ[οῦ βαρβάρους...][182] (adică la geții lui Burebista)[183].

Callatienii disting pe bunul principe Cotys, fiul regelui Rhoemetalces, cu magistratura eponimă a cetății lor. Un decret onorific al thiasului dionysiac din Callatis, găsit și publicat în ultimii ani, e datat ἐπὶ βασιλέος Κότυος τοῦ Ῥοιμητάλκα[184]. E o importantă informație în plus pe lîngă ceea ce știam mai de mult de la Ovidiu *(Ex Ponto*, II, 9, 47 și urm.) în legătură cu acest principe trac filoelen, a cărui cultură era așa de desăvîrșită încît compunea chiar poeme:

Carmina testantur; quae, si tua nomina demas,
Threicium iuvenem composuisse negem.
Neve sub hoc tractu vates foret unicus Orpheus,
Bistonis ingenio terra superba tuo est.[185]

Ovidiu, care de altfel era el însuși cinstit de către tomitanii vecini cu agonothesia cetății lor, profita, pe la anul 12 p. Chr., foarte probabil chiar de prezența la Callatis a colegului său întru poezie, Cotys[186], spre a se pune sub ocrotirea lui (tatăl lui Cotys era amicul și aliatul fidel al lui August):

Haec quoque res aliquid tecum mihi foederis affert;
Eiusdem sacri cultor uterque sumus:
Ad vatem vates orantia brachia tendo.[187]

Dionysopolitanii aduc mulțumiri lui Acornion, între altele, pentru că a cîștigat prin talentele lui diplomatice bunăvoința lui Burebista față de orașul lor și pentru că și-a îndeplinit apoi cu bine și pe lîngă Pompeius solia pe care o primise din partea regelui dac și despre care inscripția spune: νεωστεί τε τοῦ βασιλέως Βυρεβίστα πρώτου καὶ μεγίστου γεγονότος τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων καί πᾶσαν τήν τε πέραν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχηκότος [...].[188]

Încă din secolul al II-lea a. Chr. probabil, odessiții își exprimă recunoștința către Ἑρμεῖος Ἀσκληπιοδώρου din Antiochia, διατρίβων παρὰ βασιλεῖ Σκυθῶν Κανίτᾳ [189], un mic rege scit care domnea peste țara cuprinsă între Callatis și Odessos, pentru că acest Hermeios își oferea totdeauna serviciile odessiților care călătoreau pentru treburi în regatul lui Canites.

Cam prin aceeași vreme sau puțin mai tîrziu, mesambrienii[190] par să-l fi răsplătit pe binefăcătorul lor Δεμόντης (?) Δήζου Ἀστάς [191], un trac din tribul astilor, pentru că era de folos acelora dintre ei care veneau în țara lui.

Bunele relații ale grecilor cu regii geți trebuie să fi contribuit mult la reluarea intensă a pătrunderii negustorilor greci în valea Dunării și în general în Dacia. Faptul că Burebista, marele rege cuceritor, domnul întregului teritoriu cuprins între Pădurea Hercynică și Hylaia borysteniților[192], stăpîn al întregii coaste a Pontului de la Olbia pînă la Apollonia, se servește în soliile sale de un grec din Dionysopolis, e concludent pentru noile posibilități de pătrundere greacă pe Dunăre în sus și pe afluenții ei. Deși mutilată, inscripția lui Acornion, fiul lui Dionysios, a păstrat încă destul de clară mențiunea călătoriilor acestui grec la *Argedava*, pe cît se pare capitala regatului lui Burebista, încă de pe vremea tatălui și predecesorului acestuia[193]. De aceea, cu prilejul venirii la tron a lui Burebista, Acornion, vechiul prieten al casei regale gete, era de-a dreptul indicat pentru însărcinările de înaltă încredere ce i s-au dat apoi[194].

Și, în adevăr, ultimele noastre săpături în șesul muntean au dat la iveală un fapt aproape surprinzător. Valea Dunării și a afluenților săi a fost pătrunsă în chipul cel mai intens de expansiunea comercială grecească tocmai în vremea lui Burebista și a succesorilor lui, adică în a III-a perioadă a La Tène-ului dac. Ai impresia, chiar în regiuni mai depărtate, ca București, Ploiești, Turnu-Măgurele, că te găsești tot în teritoriul rural al vreunui oraș grecesc de pe litoralul trac, ca Istria, Tomis sau Odessos: atît de numeroase sînt urmele grecești printre rămășițele satelor dace de civilizație geto-celtică[195].

Dar nu e decît foarte logic ca să se ajungă la această constatare. În adevăr, Pontul Euxin nu e stăpînit direct de către geți decît începînd cu Burebista; de la Olbia pînă la Apollonia toată coasta e în mîinile regelui dac: prietenii săi din orașele grecești pot acum să circule sub ocrotirea lui pînă la „Liov",

„Praga" sau „Viena"[196]. Şi chiar după moartea lui Burebista, cînd statul dac se destramă din nou în mai multe regate mici, condiţiile favorabile pătrunderii elenice nu se schimbă. Fie că e vorba de Cotiso, regele Daciei de apus, fie de Dicomes, regele Daciei de miazăzi[197], amîndoi rămîn în contact strîns cu lumea greco-romană şi iau o parte foarte activă la luptele şi la intrigile politice provocate de asasinarea lui Caesar. Dicomes îşi oferă lui Antonius serviciile împotriva lui Octavian. Brutus, pregătind ofensiva din Tracia, se găsise de altfel în aceeaşi situaţie prielnică. Căci instinctul popular îi face pe daci să se ferească profund de orice cezarism, adică de imperialism, şi precum Burebista fusese adversarul lui Iulius Caesar, tot aşa Cotiso va fi duşmanul lui August. Acestor amestecuri foarte profitabile ale căpeteniilor şi războinicilor daci în Tracia (Suetonius, *Caes.*, 44: *Daci qui se in Pontum et Thraciam effuderant*[198]) şi nevoii republicanilor de a avea mercenari împotriva cezarienilor trebuie atribuit numărul aşa de mare de monede de aur cu Kόσων[199] (bătute la 42 a. Chr., în Tracia, din ordinul lui Brutus şi cu efigia lui), găsite în cetăţile principilor daci din Transilvania şi mai ales la Grădiştea Muncelului, una din capitalele din această vreme.

Dacia face acum parte integrantă din lumea elenistică, în care pentru prima oară intrase pe la 300 a. Chr., pe vremea marilor războaie victorioase ale lui Dromihete împotriva lui Lisimah şi pe vremea păcii şi a colaborării care au urmat. Prin politica regilor săi, ca şi prin dezvoltarea naturală a activităţii economice a oraşelor greceşti de la Pont, întreg ţinutul getic pînă în Carpaţii Moldovei şi ai Munteniei a intrat în curgerea evoluţiei culturale a elenismului încă din secolul al III-lea a. Chr.

Cu totul alta e situaţia în Dacia muntoasă, adică în Dacia întreagă, aşa cum o cunoaştem mai tîrziu ca provincie romană: cu miezul de rezistenţă în Transilvania. Aci pătrunderea grecească va rămîne mult mai superficială decît în Muntenia şi în Moldova[200].

Însă nici la nord, nici la sud de Carpaţi, grecii nu vor putea înlocui pe celţi. Aceştia erau mult mai înrudiţi cu dacii prin cultura lor mai mult rurală, decît grecii, prin excelenţă orăşeni.

Plugarii daco-geţi au primit cu multă bunăvoinţă vizitele negustorilor greci şi le-au cumpărat cu entuziasm vinul lor excelent şi gătelile alese sau

vasele frumoase pe care li le aduceau. Însă în metalurgie și în ceramică, adică în cele două mari industrii ale vieții sedentare productive, se lucra în întreaga Dacie în noul stil și du pă noile metode pe care le aduseseră celții din Apus[201].

Dar în ce privește acest subiect, trebuie să-i consacrăm un capitol deosebit. Ceea ce avem acum de definit, în chip de concluzie, e faptul capital că civilizația elenă, cu toată intensitatea pătrunderii ei, n-a izbutit nici în Dacia, precum n-a izbutit nici în Sciția, să alcătuiască o cultură specifică, daco-elenică. O dată mai mult orientarea Daciei s-a arătat ca occidentală: acolo unde grecii n-au reușit, celții au reușit în chip strălucit.

IV

CARPATO-DANUBIENII ŞI CELŢII[202]

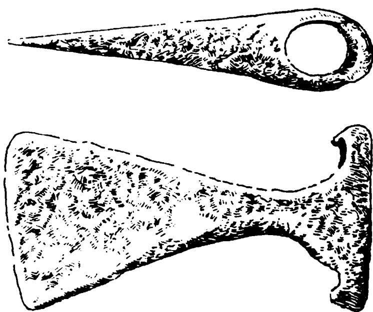
ÎN ANUL 335 a. Chr. Alexandru cel Mare al Macedoniei trece Dunărea la geții din cîmpia munteană. Printre soliile barbarilor vecini, venite să-l salute pe malurile marelui fluviu, este și una trimisă de celții de la Adriatica. Nu e deci de loc de mirare că prima perioadă La Tène (400—300 a. Chr.) se găsește documentată în Transilvania și de asemenea și în Muntenia. E drept, abia prin cîteva fibule și printr-un car de luptă și cîteva fragmente de spade — poate și printr-un frumos mormînt din secolele V-IV a. Chr.* — , în schimb însă e foarte departe împinsă spre răsărit pînă în văile superioare ale Mureșului, Oltului și Prahovei.

Dacii au cunoscut deci pe celți, precum și cultura lor, încă din secolul al IV-lea a. Chr. Aceștia din urmă, de altfel, ajunseseră în ținutul getic al Carpaților slovaci, între Morava și Tisa superioară[203], încă din secolul al V-lea. Paul Reinecke datează cu dreptate în al său La Tène A (500—400 a. Chr.), căștile, spadele și aplicele găsite în districtele Turč și Borsód. Anume, spada de la *Szendrö* în Borsód aparține unui tip comun Boemiei, Germaniei de sud, Franței de nord și chiar Angliei; originea tipului ar trebui căutată între Marna și Rinul de mijloc. Spre aceleași regiuni occidentale ne îndreaptă mormintele cu car găsite în aceeași țară getică dintre Morava și Tisa de sus într-o vreme ceva mai nouă, în secolul al III-lea a. Chr., dar în continuarea mișcării începute în secolul al IV-lea, pentru care ar putea constitui un important

* Eventual tot din valea superioară a Mureșului. Inventarul acestui mormînt celtic a rămas multă vreme inedit într-o colecție particulară. Primul său editor[204] afirmă că informațiile pe care le are i-ar oferi posibilitatea să dea ca loc de origine *Silivașul* lîngă Uioara de Mureș. Frumoasa cască celtică de tip italic, precum și celelalte obiecte ale inventarului ne permit să-l datăm chiar înainte de anul 400, în orice caz cu totul la începutul La Tène-ului nostru I (fig. 27). Din nefericire nu sîntem de loc siguri de originea acestei descoperiri. Colecționarul particular care a obținut obiectele a putut prea bine să facă vreo confuzie. În adevăr, pe cînd în regiunea Tisei superioare această descoperire s-ar potrivi foarte bine cu lucrurile din secolul al V-lea a. Chr. găsite în comitatul Borsód, nimic nu ne îngăduie în Transilvania să primim ca foarte naturală o asemenea descoperire: numai cu începere din secolul al IV-lea a. Chr. am putea vorbi în chip curent de celții din Dacia.

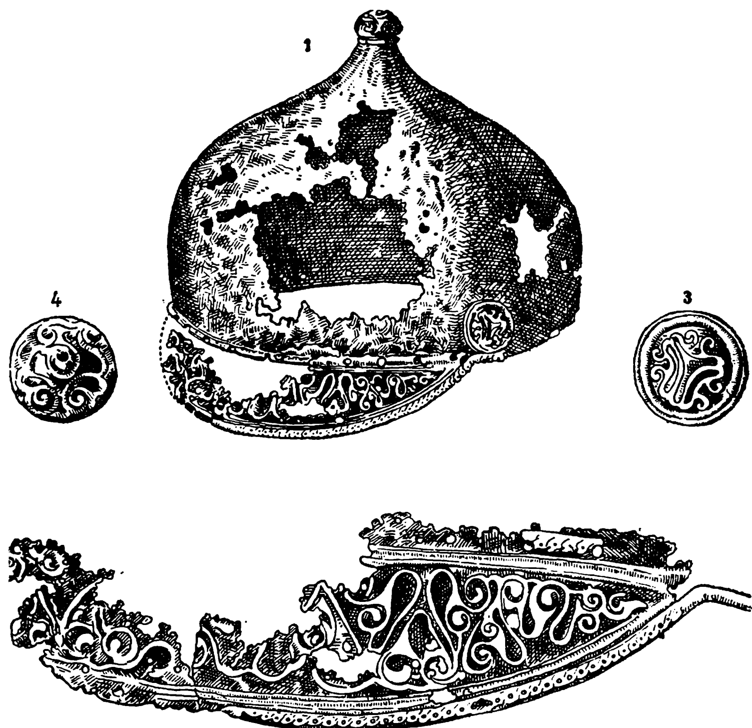
punct de reper mormîntul cu car de la Prejmer (Tartlau) lîngă *Braşov*. Cît despre descoperirea de la *Silivaş* în Alba[205] (fig. 27), în miezul Transilvaniei, inventarul acestui mormînt aparţine ca stil secolului al V-lea a. Chr. şi vestului renan: locul de origine nu e însă destul de sigur.

Acest val septentrional al marii migraţii celtice spre răsărit nu se termină totuşi în Slovacia şi în nordul României. Centrului de la Mukačevo (Munkács) în Rusia subcarpatică, atelier celtic de primul ordin, ale cărui produse se răspîndeau în toată Geţia de nord, îi corespund pe versantul galiţian şi pe Nistru oraşele celtice *Carrodunum*, *Maetonium*, *Vibantavarium* şi *Eractum*. Galiţia, Moldova, Basarabia şi o parte din Ucraina pînă la *Olbia* (cf. skirii şi galaţii din inscripţia lui Protogenes[206]) se umplu de triburi celtice care, cel mai tîrziu în cursul secolului al III-lea a. Chr., trecînd prin Germania de sud şi coborînd pe Nistru la vale, împinseseră înaintea lor pe bastarnii şi pe skirii germanici. În adevăr, încă de pe la 200 a. Chr. aceste neamuri germanice sînt binecunoscute şi fixate în Moldova[207] şi nici *teuriscii* din nordul Daciei — în Bucovina[208] — nici *britogallii* sau *brigolaţii* (cf. *Latobriges*) din răsăritul Daciei (în Basarabia) cu oraşele lor de la gurile Dunării: *Arrubium*, *Noviodunum* şi *Aliobrix*, nu s-ar fi putut aşeza aci într-o epocă mai tîrzie. De altfel o cercetare mai de aproape a ştirilor toponimice ale lui Ptolemeu despre Dacia septentrională şi orientală ne-a dus la identificarea, destul de probabilă, a altor nume celtice sau care trădează prezenţa celţilor în aceste regiuni de caracter etnografic getic, adică trac septentrional. Iată cîteva probe. *Cotinilor* celtici din Slovacia, de o parte, din Pannonia de alta, le corespund *cotensii* din Moldova de Jos, în continuarea *britogallilor* din

26. Secure de fier de tip dacic de la Köszeg (Ungaria)

27. Obiecte celtice din mormîntul de la Silivaș

Basarabia de sud. Capitala *cotensilor* din Moldova pare să fi fost *Ramidava*[209], a cărei primă parte nu e decît toponimicul gallic *Ramae* constatat deopotrivă în Provence și în Tracia, în regatul celtic de la Tylis. Cît despre formația cu *dava*: „oraș, așezare", acest element toponimic dacic e comun în Dacia și în Tracia[210]: cf. *Pulpu-deva* „orașul lui Filip" — și nu face decît să confirme, o dată mai mult, mediul etnografic getic, în care celții se stabiliseră după coborîrea lor din Galiția[211].

Mult mai binecunoscut a fost valul celtic meridional. Una din etapele mportante ale acestui val a fost regatul scordisc de pe Dunărea sîrbească, iar cealaltă a fost regatul din Tylis, pe Hebrul trac. Vremea cristalizării acestor două focare de cultură celtică e tot secolul al III-lea a. Chr. Un motiv

mai mult pentru a nu căuta urme din La Tène I în prea mare număr nicăieri în Sud-Est.[212]

Totuși, dacă celții au inundat aproape în întregime orientul daco-trac începînd din secolul al IV-lea a. Chr. — și cutare cimitir celtic din La Tène II, de pildă de lîngă Cluj de la *Apahida* (fig. 85), ni-i arată chiar în Transilvania în număr destul de mare — e astăzi un fapt neîndoios că între anul 400, dată la care celții erau stabiliți pe Tisa superioară, și anul 200, adevăratul început al înfloririi La Tène-ului carpato-danubian*, nu poate fi încă vorba decît de manifestări cu totul sporadice ale noii culturi în Dacia. Dimpotrivă, jumătatea mai nouă a La Tène-ului II și toată epoca La Tène III sînt documentate atît de general și de frecvent, așezările La Tène din Dacia sînt atît de numeroase, obiectele caracteristice — natural, înainte de toate vasele de lut ars — se găsesc în atîta abundență, aspectele culturilor anterioare par atît de covîrșite de cele noi, încît s-ar putea ajunge în primul moment cu multă siguranță la ipoteza unei complete celtizări a Daciei.

Să pătrundem însă în amănunte, să cercetăm viața dacă însăși, în manifestările ei industriale și artistice populare, și să încercăm să distingem ce e vechi și ce e nou, elementele daco-trace carpatice de o parte, cele celtice de alta.

Locuitorii satelor dace din La Tène trăiesc în case pătrate, destul de mici (2 × 4 m), înghesuite pe un spațiu strîmt[213], construite întocmai ca în epoca neolitică, cu pereți făcuți din nuiele împletite sau, în părțile Dunării, din trestii cu chirpici și cu acoperișuri de paie sau de stuf. Un șanț întărit cu o palisadă apără așezarea dinspre partea cea mai expusă. De obicei se caută vreun pinten de deal rîpos pe malul unui rîu sau al unui lac, ușor de întărit dinspre partea istmului. Morții sînt arși, iar cenușa lor e îngropată pe terenul dimprejurul satului sau chiar în sat, sub locuințe[214]. Foarte puțin fier printre dărîmături, dar mult cărbune de lemn. Fiindcă ne aflăm mai degrabă în epoca lemnului decît în a fierului: nu numai casa și mobilierul, dar și carele și plugurile, multe din uneltele vieții de țară, uneori chiar vasele, spre a nu mai vorbi de butoaie, de luntre, de casele de bîrne de la munte, sînt de lemn[215]. Cioburile de vase de tip celtic se găsesc alături de lucrurile care continuă

* La Tène-ul recent este vremea clasică a metalurgiei militare și civile celtice, iar spadele din La Tène II și III se găsesc din belșug în mormintele din regiunile noastre (fig. 84).

vechea tradiție locală din neolitic[216], iar în cîmpia munteană, alături de foarte numeroase cioburi de vase de origine grecească, în primul rînd de amfore provenind din Thasos, din Rhodos sau din Cnidos ori chiar de pe coasta Pontului Euxin. Nu există întrerupere în straturile culturilor care s-au succedat, dar există întrepătrundere: cutare urnă funerară de vechi tip local se găsește în tovărășia cupelor celtice sau grecești ori a sticlei egiptene caracteristice pentru această vreme tîrzie[217].

Satele sînt foarte mici: abia acoperă o suprafață de un hectar și jumătate pînă la două hectare; numărul locuințelor n-a putut deci să treacă mult peste sută, cu toată micimea lor extremă[218]. A vorbi de ulițe ar fi aproape fără rost: abia dacă sînt cîteva poteci destul de strîmte și de neregulate. Depozitele de grîne și de semințe de plante agricole și textile, păstrate în gropi în formă de *dolia*[219] săpate simplu sub locuințe, depozite de altfel binecunoscute și de autorii vechi ca fiind caracteristice pentru Tracia, au fost deseori constatate în șesul muntean: numele lor e *siri*[220], care pare să fie trac; conținutul lor e foarte caracteristic: grîul, inul, cînepa, meiul par să fi fost speciile cele mai obișnuite pentru contemporanii din cîmpia daco-getă ai lui Alexandru cel Mare și ai succesorilor lui.

Marele număr de vase grecești (amfore cu mănuși stampilate, cupe deliene, canthari attici), găsite cam pretutindeni în satele dace de la sud și est de Carpați, ne ajută să datăm materialul indigen și celtic[221] într-un chip foarte precis. Cît despre monede, vom vorbi despre ele mai jos: numărul lor e foarte mic în așezări; cele mai multe se găsesc sub formă de tezaure îngropate în locuri singuratice[222].

În satele dace din La Tène-ul transilvan, ceramica greacă este — cel puțin în starea actuală a cercetărilor — aproape cu totul absentă. În schimb, monedele grecești sînt tot atît de numeroase ca și denarii romani din ultimele trei veacuri a. Chr.

Totuși strălucirea și puterea vieții dace, în a doua vîrstă a fierului, nici n-ar fi putut fi bănuite fără o anchetă făcută în înaltele burguri ale principilor daci, răspîndite cam pretutindeni în Carpați, din Cehoslovacia pînă în Transilvania de sud. Această anchetă, ca atare, a fost pornită încă de acum un veac, dar săpături n-au putut fi săvîrșite decît acum trei ani și sînt încă la început[223]. Totuși cele două campanii de săpături făcute la Costești de către arheologii români și sondajele executate la Grădiștea și la Piatra Roșie

mai de mult de către cei maghiari ne permit să emitem încă de pe acum păreri bine fixate asupra așezării, planului, tehnicii și epocii cetățuilor dace din masivul carpatic.

Descrierea pe care ne-o dă Tacit *(Annales*, IV, 46—51) cu privire la cetățuile sau mai bine zis la munții întăriți din Tracia balcanică — descriere al cărei echivalent se întîlnește la Cassius Dio (LXVIII, 9, 3), acolo unde e vorba de războaiele lui Traian împotriva dacilor (munți întăriți la fel trebuie să fie luați cu asalt de către romani) —, își regăsește în cetățuile dace din munții Transilvaniei de sud-vest o ilustrare desăvîrșită: *montem occupat angustum e aequali dorso continuum usque ad proximum castellum*[224]. Acești munți întăriți sînt adevărate turnuri cu caturi, cu terasele lor concentrice care urcă pînă la acropole, unde e locuința principelui. Această locuință e la rîndul ei formată dintr-unul sau mai multe turnuri pătrate avînd ziduri puternice de 3 m grosime. Terasele, operă imensă săvîrșită de mîna omului în masivul stîncos, sînt și ele ocrotite dinspre rîpi de valuri cu palisade. Cetatea însăși e apărată cu un zid care o înconjură la nivelul terasei mijlocii și care prezintă la unghiurile mai înaintate turnuri pătrate destul de spațioase. Acest zid e construit din blocuri mari de calcar lucrate, aduse destul de departe (e demn de reținut acest semn de bogăție și de putere a principilor daci): blocurile nu sînt legate între ele nici cu scoabe de metal în felul grecesc, nici cu var după tehnica romană mai nouă, ci prin pene mari de lemn, adevărate bîrne. E prin urmare principiul acelui *murus Gallicus*[225] așa de binecunoscut în Gallia și în toată Europa celtică. Totuși, zidurile cetăților dace n-au decît temeliile de piatră. Restul e zidit din cărămizi uscate la soare ca în Grecia arhaică sau în Orient. Tot ca în Sudul arhaic, de pildă la Dipylon în Atena, regăsim și tehnica *à crochet*[226] (cunoscută de asemenea în Provence, dar mai mult la liguri)*.

În Dacia, e prin urmare, o varietate de *murus Gallicus* necunoscută în Apus. Ceea ce este foarte ciudat e că pe Columna lui Traian vedem o imagine mult prea aproximativă a adevăratului sistem dac de a zidi în piatră și lemn, o imagine aproape falsă dacă ne gîndim că reprezintă, cu unele rezerve, mai mult sistemul de clădit celtic din Apus decît sistemul daco-getic. Iar identitatea de tehnică a cetăților din munții dacici de la est de *Sarmizegetusa* cu

---

* Cf. Déchelette, *Manuel*, II, 3, p. 998.

cea de pe Muntele Zînei, lîngă *Potaissa*, e atît de mult în afară de orice discuție, încît sîntem siliți să admitem generala răspîndire a acestei tehnici în toată Dacia[227].

De epoca cetăților dace ne vom ocupa ceva mai jos, cînd vom atinge chestiunea religiei getice. Pentru moment e de ajuns să precizăm că datarea lor în La Tène-ul recent e triplu confirmată: prin cioburile de vase din La Tène III și bronzurile celtice de stil contemporan, prin monedele grecești din orașele de la Pontul Euxin: Istria și Mesambria, prin monedele celtice ale eraviscilor din Pannonia.

Centre puternice prin situația lor strategică, ascunzători bogate pentru prada îngrămădită de căpeteniile războinice în aceste acropole formidabile, cetățile dace devin numeroase tocmai în regiunea minelor de fier ale Transilvaniei. Nicovale, zgură și obiecte de fier, dar și mici nicovale de meșteșugari pentru podoabe scumpe, tezaure celebre de monede de aur de la Lisimah, de o parte, de la Koson de alta, caracterizează îndeajuns activitatea industrială, fastul politic, într-un cuvînt marea putere materială a principilor care au domnit aci. Un nume se impune înaintea tuturora cînd constatăm că la Grădiștea Muncelului calcarul, andezitul sau porfirul cu care a fost clădită și împodobită cetatea au trebuit să fie aduse de foarte departe și urcate pînă în vîrful muntelui la 1250 m cu sforțări și primejdii nemaipomenite: este numele marelui rege get Burebista, a cărui epocă e tocmai aceea a frumosului La Tène III dac[228] și a cărui putere și bogăție ar putea îndeajuns, fără altă dovadă, să explice măreția și monumentalitatea unei sforțări de care abia romanii ar fi putut fi capabili.

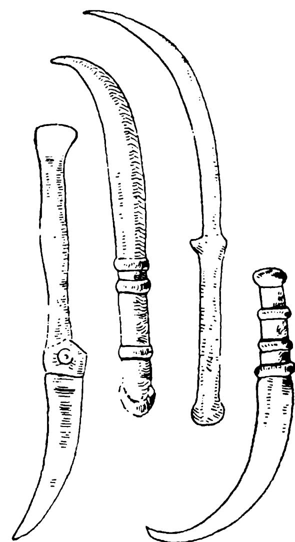
Să trecem acum la industria fierului în Dacia, spre a examina principalele tipuri industriale care caracterizează La Tène-ul dac ca o varietate perfect circumscrisă și autonomă a celei de-a doua epoci de fier europene.

E sigur că marile ateliere de la Lovačka și Gališ lîngă *Mukačevo* în Carpații de nord, situate în plin teritoriu get[229], au lucrat aproape exclusiv pentru dacii din miazănoapte, pe cînd atelierele de la Cugir, Sebeșel, Grădiște au trebuit să dea arme și unelte dacilor din Transilvania de sud. Cît despre Banat și Oltenia, nu este exclus ca industria scordiscă a fierului să le fi aprovizionat cu tipuri de arme și unelte mai mult iliro-celtice. În adevăr, securile, cuțitele, spadele, lăncile din sud-vestul Daciei își regăsesc adesea para-

lele în Iliria și chiar mai departe, pînă în Italia, precum vom arăta îndată. Și nu lipsește nici tendința contrarie a influenței daco-gete pînă în Italia.

Arma și unealta clasică din vremurile pre- și protoistorice e securea. E curios că forma de secure cea mai caracteristică din La Tène-ul recent în țările italo-celto-iliro-dace, *cateia*[230] (fig. 26), n-a avut pînă acum o explicație tipologică suficientă: cercetătorii s-au gîndit mai degrabă la formele germanice, merovingiene, derivate, decît la ceea ce era mai vechi și mai apropiat de origini, deci în chip firesc mai hotărîtor, anume la securile de bronz, de cupru sau de aur, de tip carpatic, foarte cunoscute mai ales în ultima perioadă a bronzului transilvan (fig. 16). Foarte cunoscută în Dacia, ca pretutindeni la răsărit de Alpi, e și securea masivă și grea, de fier, derivată din securea *à douille* din vîrsta bronzului. Strîns înrudite cu tipurile bronzului recent sînt și cuțitele: însă nici cuțitele, nici tipul cel nou, caracteristic pentru a doua epocă de fier, al cosoarelor curbe, n-ar putea fi considerate ca specifice pentru Dacia: aceste tipuri se găsesc pretutindeni ca și coasele și secerile, fiarele de plug, ciocanele, foarfecele etc. Dimpotrivă, cuțitele cu lamă dublă și cu mînerul la mijloc, ca cel de la Vîrșeț[231], sînt caracteristice pentru regiunile ilirice. Absolut necunoscută în lumea celtică de la Dunăre, din Alpi și din Apus e spada în formă de coasă: Columna Traiană, reproducînd armele dace, dă o atenție cu totul deosebită spadelor și pumnalelor încovoiate (fig. 28), dintre care se mai păstrează cîteva originale în muzeele noastre. Aceste arme sînt probabil strîns înrudite cu *sicae*-le trace de o parte, cu iataganele persane de alta (de pildă acela al persanului mort din Muzeul din Neapole, operă din Pergam), și n-au nimic a face nici cu spadele ilirice, nici cu cele greco-italice, ca în Attica sau în Picenum[232]. Cît despre iataganele enorme sarmato-bastarne[233], reprezentate pe Monumentul de la Adamclisi (fig. 113—114), acestea sînt acei *gladii quos praelongos utraque manu regunt*[234], despre care vorbește Tacit (*Historiae*, I, 79) și a căror formă e aproape la fel cu a iataganelor dace; totuși, sînt cu mult mai mari și mai grele[235]. În ce privește vîrfurile de lănci, ele sînt de tipul comun cunoscut pretutindeni și de mărimi foarte variabile.

Trebuie astfel să concludem, în privința armelor ca și în cazul cetăților dace, că geții, cu toate infiltrațiile celte în Dacia și cu tot contactul apropiat pe care dacii îl aveau cu cultura celtă, n-au lepădat niciodată caracterul

28. Săbii curbe și cuțite de luptă dace. După Columna Traiană.

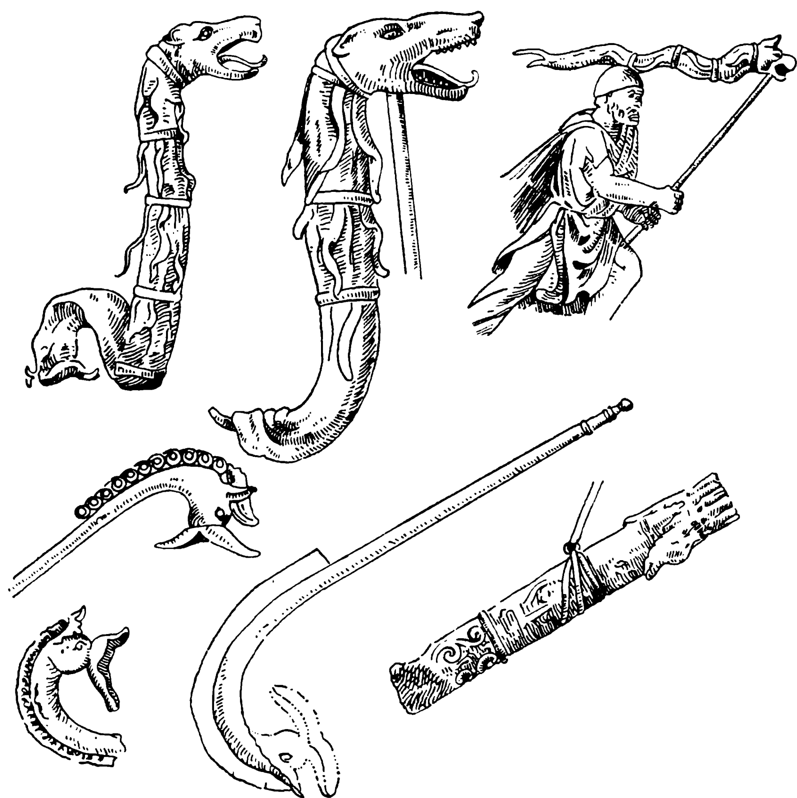
local pentru modelele noi. Spadele celte erau bine cunoscute în Dacia, dar le erau preferate iataganele.

Și mai complicată e chestiunea stindardului dac, din pricina elementelor cu totul felurite care intră în discuție. Balaurul dac este, la drept vorbind, un cap de lup prelungit în chip de șarpe mare. Dar lupul e un animal foarte obișnuit, de pildă, în decorul ornamental al mînerelor de oglinzi scitice de bronz: totuși nu în aspectul său specific și realist apare ca stindard, ci în atitudinea ofensivă de monstru fantastic, cu gura larg deschisă, ca în ornamentația mînerului de sabie scită de la Dobolii de Jos în Transilvania de sud-est (fig. 13) sau ca pe fibulele de aur de la Mihalkovo (fig.58) sau de la Dalj, ori pe vasul de lut de la Pașachioi (fig. 22), sau mai cu seamă gravat ori decupat în bronz, în Caucaz, în prima epocă a fierului. Și pretutindeni acest cap ne aduce aminte de capul de demon asiro-babilonian Tiamat sau de demonii hetiți. În arta Asiei Anterioare din mileniul al II-lea a. Chr. trebuie să căutăm originile capului de monstru care servește de stindard dacilor din La Tène[236]. Dar acest cap e aplicat la un șarpe mare, așa cum ne apare pe nenumăratele tablete votive reprezentînd pe așa-zișii eroi traci (fig. 147), Cabiri, Dioscuri, sau, după ultima versiune a lui Rostovțev „Călă-

reți danubieni" [237] (fig. 146), jumătate traci, jumătate iranieni, sincretizați cu cultul lui Mithras. Or, această simbioză teologică a balaurului și a lupului sau leului se reîntîlnește pe la 1120 a. Chr. pe o stelă a lui Nebukadnetzar I, unde, în zona a patra, vedem reprezentat exact simbolul balaurului dac. Ca și motivul decorativ al grifonului, emigrat din Mesopotamia, mai întîi în mileniul al II-lea către Creta, apoi pe la 1000 a. Chr. către Asia Centrală, de o parte, spre Grecia, Italia și Gallia, de alta, tot așa motivul balaurului pare să fi devenit foarte obișnuit în Asia Centrală și în Europa încă din prima epocă a fierului. Stindardul numit pe urmă *draco*[238] și trecut ca steag militar și în armatele Imperiului roman, a trebuit deci să existe deopotrivă la iranienii asiatici și la cimmero-iranienii din Europa încă din prima vîrstă a fierului: la dacii din La Tène este un element de caracter oriental, îndeosebi iranian. La romani ni se pare, dimpotrivă, că a fost un element danubian traco-get, răspîndit peste tot în armată prin adoratorii zeilor-cavaleri, al căror stindard era un *draco* cu mult timp înaintea admiterii oficiale a acestui chip ca steag roman: exemplul reliefului cu zeii danubieni, găsit tocmai la Terracina, poate servi ca un indiciu clasic. Cît despre trompeta de război dacă, ea este identică, cel puțin pe Columna lui Traian (fig. 29), cu *carnyx*-ul gallilor[239]. Nimic mai firesc, avînd în vedere stilizarea teriomorfă a carnyx-ului, strîns legată de celelalte manifestări analoge din La Tène-ul dac: stindardele cu balaur, de o parte, colierele, brățările și inelele cu cap de șarpe sau chiar de balaur, de alta.

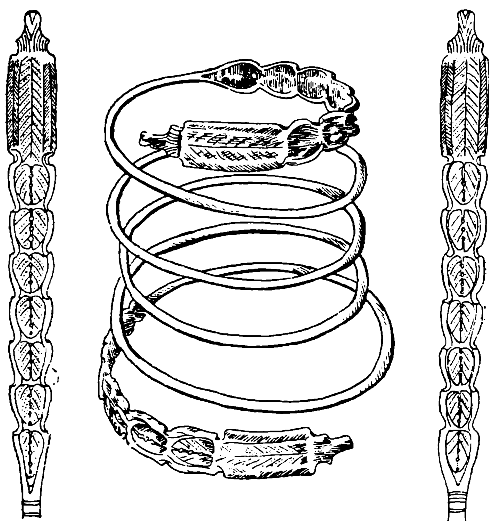
Iată deci trei elemente net meridionale sau orientale din La Tène-ul dac: zidurile de cărămizi uscate la soare, iataganele și stindardele, cîteșitrele distonînd în mijlocul civilizației gete atît de profund pătrunsă de elemente celtice fie în industria fierului, fie în aceea a lutului ars. Dar e și mai mult. Nu vom stărui asupra măruntelor detalii ale instrumentelor de toaletă descoperite în morminte ori asupra veșmintelor populare reprezentate pe monumentele romane, prea puțin caracteristice pentru a trage din ele vreo concluzie. Ne vom opri, dimpotrivă, la obiectele de podoabă, coliere, brățări, fibule etc., și vom încerca să le definim originile stilistice și, chiar prin aceasta, originea lor geografică și deci etnografică.

Spre deosebire de epoca bronzului și chiar de prima epocă a fierului, care întrebuințează aurul în foarte mare cantitate pentru podoabe, La Tène-ul dac e caracterizat prin lipsa aproape totală a aurului în tezaurele din acea

29. Sus, stindarde *(dracones)*; jos, trompete *(carnyx)* și o tolbă; obiecte dace figurate pe Columna Traiană.

vreme (îngropate în cursul războaielor) și prin marea predominare a argintului[240]. E de altfel un fenomen cunoscut și în Italia, în aceeași epocă (La Tène II și mai ales III). Se poate afirma că aproape nici una din formele La Tène-ului occidental, notate și comentate de Joseph Déchelette în clasicul său „Manual", nu lipsește în Dacia. Totuși Dacia prezintă unele diferențe caracteristice: daco-geții nu par să fi cunoscut frumoasele lanțuri smălțuite cu incrustații roșii, de care nu sînt lipsite nici Ungaria, nici Boemia celtică; dimpotrivă, Dacia ne oferă un tip de lanț de podoabă de argint

30. Brățară de argint, de stil dac, provenind din Transilvania

cu pandantive ciudate în formă de cuie mărunte (fig. 88), de pumnale ori de fire toarse. De asemenea colierele fastuoase, brățările și inelele de aur, bogat decorate în formă de benzi ajurate și cu motive figurate sau geometrice derivate din originale grecești, așa cum au fost găsite fie în regiunea Rinului de mijloc[241] sau în a Garonnei, fie chiar în Pannonia — la Herczeg Marok în Baranja — în strînsă legătură cu podoabele asemănătoare de bronz din Boemia și din Bavaria, lipsesc pînă acum în Dacia, dar, în schimb, colierele, brățările și inelele de argint, spiraliforme și cu capete de șerpi la cele două extremități (fig. 30 și 90) devin aproape specifice pentru perioada a III-a a La Tène-ului în Carpații getici. Apropierile antitetice: Italia, Dalmația, Dacia (brățări spiraliforme cu protome de șerpi, de aur și încă mai numeroase de argint), de o parte, Pannonia, Boemia, Bavaria (aceleași obiecte în stil renan) de alta, par să se impună. Deci nu printr-o simplă întîmplare întîlnim în Dacia și în Italia de nord și de răsărit (de pildă la Ornavasso și la Montefortino) aceleași securi de război cu tub orizontal larg turtit pe mîner și aceleași tipuri de podoabe.

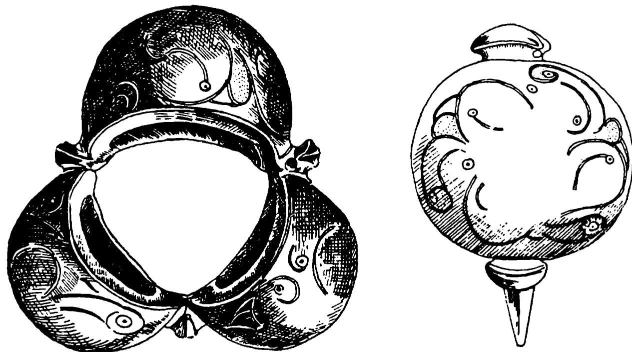
Totuși legăturile dintre lumea celtică din nord-vestul danubian (Bavaria, Boemia, Moravia) și Dacia nu lipsesc: brățările masive excise ori împodo-

31. Brățară celtică de bronz de la Gyoma (Ungaria)

bite cu motive curbilinii în relief se regăsesc în ambele părți (fig. 31); de asemenea, brățările de bronz cu mari semiove sau emisfere scobite, binecunoscute din Elveția pînă în Moravia, sînt foarte numeroase în Dacia de nord (fig. 32). Aceste tipuri lipsesc însă în Dacia de sud, unde raporturile stilistice devin, dimpotrivă, mai strînse cu Dalmația și cu Italia. Credem că nu depășim justa măsură a dreptului de a generaliza admițînd că cele două mari curente de civilizație celtică: cel de nord mergînd pînă în Ucraina și cel de sud mergînd pînă în Asia Minoră, se regăsesc bine diferențiate și în amănuntele modelelor și procedeelor artei industriale daco-getice din La Tène.

Dar Dacia e un teritoriu prea organic-unitar în civilizația sa pentru a se diferenția în chip absolut după regiunile de influențe străine. Astfel nici lanțurile de argint cu pandantive gladioliforme, nici brățările mari spiraliforme cu capete de șerpi, caracteristice pentru regiunile din sud, nu lipsesc cu totul în nordul Daciei. Mai mult încă: noi credem că putem afirma că brățările spiraliforme cu capete de șerpi, găsite în secolele III

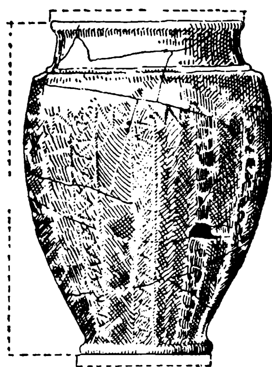
32. Brățară celtică de bronz, cu ove, de la Sîntioana

și IV p. Chr. în Germania, în Scandinavia și chiar în Finlanda, trebuie să-și aibă prototipurile nu la goții din Rusia de sud, unde acest tip de brățări nu se reîntîlnește într-o formă în adevăr analogă, ci în Dacia, unde modelele La Tène-ului III dau uneori iluzia perfectei identități cu similarele lor din Nordul germanic.

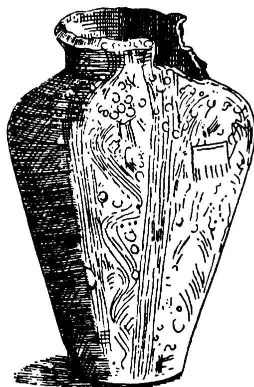
Ceramica dacă din La Tène confirmă în chip strălucit completa unitate de stil a civilizației La Tène din Dacia. Tipuri de vase de origine evident septentrională (Bavaria, Boemia etc.) se regăsesc pînă în Muntenia. Și, dimpotrivă, pătrunderea elenistică, așa de puternică la est și sud de Carpați, nu creează totuși, nici aci, nici o directivă elenizantă în tradiția ceramistă locală, care rămîne filoceltă și antigreacă pretutindeni în Dacia. Influența celtică introduce în Dacia pentru prima dată roata olarului. Niciodată mai înainte carpato-danubienii nu întrebuințaseră această unealtă. Totuși, tradiția veche de a lucra vasele simplu cu mîna continuă: vasele de tip arhaic (fig. 91—94), cu reminiscențe chiar neolitice[242], sînt foarte numeroase în satele dace din La Tène.

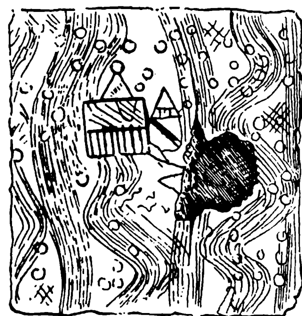
Vasele de tip nou celtic (fig. 36), urne, boluri, cești, farfurii, lighenașe, vase-suporturi sau cupe cu picior înalt, căni etc., aproape fără excepție de lut cenușiu ori cafeniu, uneori negru ori roșcat, cu pasta fină și cu profiluri foarte frumoase, sînt extrem de numeroase: cu toate imensele cantități ale acestei olării în așezările La Tène-ului III[243] din Dacia, nu putem totuși să-i tăgăduim caracterul exotic de marfă importată pe calea comerțului[244]. Alături de aceste vase de calitate foarte aleasă și a căror origine, chiar după caracterele lor tipologice, e de căutat în regiunile celtice din miazănoapte, avem o întreagă industrie locală de vase La Tène fabricate de localnici. Ceea ce e foarte ciudat este că acești olari geți, care știau foarte bine să prepare pasta fină, cenușie, de tip occidental și de asemenea și elenistic (fig. 93)[245], își lucrau adesea vasele cu mîna și le dădeau forme cu totul rurale și primitive (fig. 94), amintind neoliticul.

Această industrie ceramică locală a continuat și sub romani. Și vom adăuga și o altă constatare: vasele din necropolele postromane din Dacia (fig. 34) dovedesc o dependență atît de mare de vasele dace din La Tène III (fig. 33), încît am putea fixa liniile principale ale unei întregi genealogii a ceramicii daco-celte în afara influențelor pur romane, de la geții lui Burebista pînă la goții, la gepizii și la avarii din primul ev mediu. Cine a transmis for-

33. Oală de lut dacă, găsită la Sighișoara

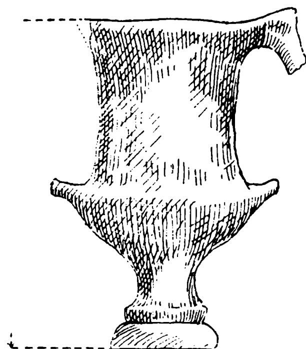

34. Vas barbar poros, păstrat în Muzeul Național Maghiar din Budapesta

mele? Nu e decît un răspuns: aborigenii care au rămas totdeauna pe loc[246].

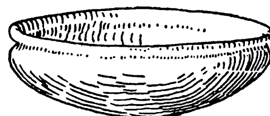
Nici influența ilirică nu lipsește în ceramica dacă din La Tène. Totuși acele urne mari în formă de clopot, de pastă trandafirie, tip Donja Dolina, întîlnite deopotrivă în valea Mureșului și în aceea a Dunării, alături de obiecte de metal amintind Hallstattul tîrziu al acelei Dalmații niciodată obișnuite cu formele adevărat „La Tène", sînt puțin numeroase în Dacia: ele dovedesc mai mult influențe mai vechi și prezența unor elemente etnice ilirice pînă la frontiera însăși a Daciei occidentale. Cît despre vasele suport („cupe cu picior înalt"), există în Dacia o dublă sinteză: elemente din nord-vest — fixate din nou, mulțumită influenței celtice, pe baze mai vechi hallstattiene, alpine, de imitație a vaselor de metal — și, alături, vase cu picior foarte înalt și buze larg răsfrînte (fig. 95), de tip mai mult italic, transmis apoi pe calea ilirică și foarte probabil fără legătură imediată cu celții din sud-vest[247].

Dacă amforele grecești din sud, cupele deliene[248] (fig. 23—24; 73—75; 91) și acei *kantharoi* de fabricație poate attică din aceeași epocă elenistică tardivă (fig. 35) se regăsesc frecvent în așezările getice din cîmpia munteană, venite pe Dunăre și pe marii săi afluenți în sus, pînă destul de departe în Carpații meridionali, Transilvania nu ne-a dat încă un asemenea material oriental: însă nimic nu se împotrivește ca Dacia centrală și de nord să fi cunoscut de asemenea ceramica elenistică[249], avînd în vedere că această

35. Cantharos grec găsit la Zimnicea

36. Ceramică dintr-un mormînt celtic de la Balsa (Ungaria)

marfă a pătruns, în Europa centrală, și mai departe către nord decît la noi. În aceeași cîmpie munteană putem nota, în sfîrșit, importul de vase de sticlă colorată și cu deosebire al celor de culoare albastră cobalt caracteristică pentru epoca La Tène III.

Să ne oprim acum un moment asupra activității industriale și comerciale din La Tène-ul dac.

Ținînd seama de marele număr de unelte și arme, din a doua epocă a fierului, găsite în Dacia și dintre care pumnalele și săbiile încovoiate sînt de un tip care nu se executase nicăieri altundeva, e foarte probabil ca minele de fier din Dacia să fi fost exploatate într-un chip mult mai activ decît ne-ar putea sugera cele cîteva resturi de cuptoare, zgura, nicovalele, ciocanele și celelalte unelte de fierari descoperite pînă acum la noi[250]. Pe de altă parte, nu e mai puțin probabil ca celții să fi fost maeștrii geților în materie de metalurgie. În adevăr, cea mai mare parte din tipurile de unelte de fier făurite în Dacia nu derivă din formele corespunzătoare din ultima perioadă a bronzului get, ci sînt absolut identice cu formele occidentale: fiarele de plug, coasele, secerile, custurile etc. sînt aceleași la celți și la daci. Ca și

în Apus, principalele centre metalurgice de la noi au trebuit să fie *castellieri*-i de pe munții înalți: apropierea minelor de fier de cetățuile dace din Transilvania de sud-vest n-a putut să fie în nici un caz întîmplătoare. Dar resturile de minereu de argint și uneltele de orfăurărie găsite tocmai în aceste cetățui dace ne dovedesc că frumoasele podoabe de argint, de stil mai degrabă local, găsite în morminte și în depozitele ascunse din La Tène-ul III getic au fost lucrate pe loc (fig. 87—90)[251]. Și dacă nu e mai puțin adevărat că marele număr de monede thasiene și macedonene de argint alcătuiau un material excelent pentru giuvaergiii daci, totuși monedele dace de tip local ar fi consumat ele singure tot argintul străin dacă minele țării nu și-ar fi dat contribuția lor. O sugestie tot atît de instructivă ne e dată de scriitorii antici în legătură cu comorile lui Decebal, capturate de Traian[252]. Or, tot acest aur, fie bătut ca monedă, fie, mai adeseori, sub formă de vase ori podoabe de metal prețios, trebuie să fi fost dobîndit nu numai pe calea năvălirilor și războaielor lui Burebista și ale urmașilor săi pînă la Decebal, în teritoriile străine: celtice, grecești și trace, ci și prin munca stăruitoare a aurarilor în mine, precum și în rîurile cu nisip aurifer atît de numeroase în Dacia. N-aș putea totuși să trec peste impresia directă pe care am avut-o din descoperirile pe teren și din obiectele păstrate în muzee, că aurul în Dacia, ca și în Gallia, în La Tène, nu e metalul prețios prin excelență, așa cum e în vîrsta bronzului, și că argintul este, dimpotrivă, cu mult mai frecvent decît aurul[253], tocmai în țara aurului care e Dacia. În adevăr, dacii care au învățat de la celți și arta de a bate monede, *n-au emis niciodată monede de aur*. Tetradrahmele lor concave foarte subțiri și mari, imitate fie după staterii de argint ai lui Filip al II-lea (fig. 97—98) și după tetradrahmele lui Alexandru cel Mare, fie după tetradrahmele thasiene (fig. 99—100), și făcute dintr-un aliaj foarte prost — în care bronzul era introdus pînă în proporție de 55%, iar argintul nu intra decît abia cu 34%, ca la *Petelea* în valea de sus a Mureșului —, n-au nimic corespunzător în aur. Încercarea lui Forrer* de a demonstra că dacii au bătut și monede de aur, mi se pare complet arbitrară, avînd în vedere că toate motivele pe care se sprijină pot servi spre a dovedi și contrariul:

---

* *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908, p. 206 și urm.

anume, că acele monede erau celtice, iar nu dace. De asemenea, dacii n-au emis monede de bronz. Exemplele de monede de cupru, dace, aduse de cutare numismat diletant nu dovedesc nimic altceva decît că respectivul erudit nu cunoaște monedele *fourrées* celtice, adică monede de cupru poleit cu argint, așa de comune și în părțile Dunării de Jos[254].

Numărul tezaurelor monetare dace imitate după tetradrahmele macedonene[255] ori thasiene e foarte mare. Totuși, față de monedele străine autentice, grecești, de o parte, încă din secolul al IV-lea, romane, de alta, după sfîrșitul secolului al III-lea a. Chr.[256], răspîndite pretutindeni în Dacia prin comerț, imitațiile barbare nu joacă decît un rol destul de modest. Ele nu trebuie să fi avut, de altfel, decît o circulație foarte restrînsă și forțată, ținînd seama că toată lumea prefera moneda sănătoasă, grecească sau romană.

Foarte redus e în Dacia numărul monedelor celtice (mă gîndesc mai ales la emisiunile caracteristice de aur: „Regenbogenschüsselchen“[257] și la imitațiile denarilor romani). Popoare de civilizații asemănătoare, dacii și celții n-aveau multe schimburi de caracter comercial pe bază de bani. Iar dacă, de pildă, în cetățuia principelui dac de la Costești s-au descoperit deopotrivă monede de-ale eraviscilor și monede de-ale Istriei și Mesambriei, aceasta ne poate servi numai ca o indicație a posibilităților comerciale care existau în Dacia în cele două direcții, nu însă și pentru a demonstra intensitatea acestor legături comerciale. În adevăr, comerțul cel mare cu Dacia nu era nici în mîinile grecilor de la Pontul Euxin, nici în ale celților din Pannonia, ci în mîinile marilor exportatori de vin și de untdelemn din Grecia proprie și din Macedonia și pe urmă în mîinile negustorilor italici și greci de la Adriatica. Nu monedele grecilor pontici ori ale celților de la Dunărea mijlocie se întîlnesc pretutindeni în Dacia, ci monedele grecilor din Egeea și apoi ale romanilor.

Abia cînd luăm în cercetare numărul enorm de cioburi de amfore grecești (thasiene, rhodiene, cnidiene, în primul rînd, dar și de alte proveniențe) care s-au găsit în așezările La Tène din Moldova și din Muntenia (uneori aceste cioburi sînt tot atît de numeroase ca și cele „celtice“)[258], ne dăm seama de intensitatea pătrunderii elenistice în Dacia de miazăzi și de răsărit: ai aproape impresia că te găsești în plin teritoriu rural al vreunei cetăți grecești de la Pontul Euxin. Dacă găsim deci în Dacia atîta monedă

bună de argint macedoneană ori grecească încă din secolul al IV-lea a.Chr. (amforele thasiene suie înapoi pînă în aceeași epocă), e fiindcă bogăția țării (grîul, mierea, pieile, sarea, sclavii), care se putea cumpăra aci, nu putea fi plătită numai în natură cu vinul, untdelemnul, vasele de bronz, armele de oțel bun, vasele de sticlă colorată, podoabele pentru oameni și aplicele de bronz pentru hamuri aduse în schimb de către negustorii greci. Dacii își aveau de multă vreme propria lor artă industrială și podoabele lor erau mai prețioase și uneori chiar mai frumoase decît produsele grecești de a doua mînă. Trebuia deci să li se plătească în bani. Și de asemenea romanii, pătrunzînd mai ales de la începutul secolului al II-lea a.Chr., în mare număr, în regiunile danubiene, plătesc în bani cumpărăturile pe care le fac în Dacia. Tezaurele de denari romani din ultimele două secole ale Republicii (fig. 103) și de drahme de-ale Apolloniei (fig. 101) și de-ale Dyrrhachiului (fig. 102) descoperite în Dacia sînt extrem de numeroase, iar data la care aceste tezaure au fost îngropate în cea mai mare parte e caracteristică: un mare număr dintre tezaure se opresc cu denarii lor la data de 44 a. Chr. Nu trebuie prea multă fantezie pentru a afla cărui eveniment istoric îi datorim această constatare. Dacia trebuie să fi fost plină, ca și Gallia din aceeași vreme, de *Italicei negotiandi causa consistentes*[259]. La vestea expediției pregătite de Caesar împotriva lui Burebista ei fug: nemaiavînd nădejdea să-și scape cu ei și mica lor avere în bani, o îngroapă, gîndindu-se că au să se întoarcă o dată cu armatele romane victorioase și au s-o regăsească.

Statistica depozitelor monetare din Dacia ne dovedește că jumătatea sud-estică a țării a fost influențată mai mult de greci, pe cînd jumătatea de apus și de nord mai mult de romani. Dar cu începere din secolul I a. Chr. penetrația romană se arată așa de puternică și de generală, încît denarii republicani devin obișnuiți în Muntenia și chiar în Moldova[260], iar unele așezări din La Tène-ul III recent din șesul Munteniei, ca cea de la *Tinosul* pe Prahova, se arată mai legate de tîrgul roman decît de cel grecesc: cîteva oglinzi de metal alb și vase de bronz de factură ori de stil sud-italic (fig. 78) și o medalie de la Agrippina sînt mărturii pentru această schimbare de front economic și spiritual. Cît despre Transilvania, vasele de bronz de origine campană găsite pînă acum ne dau cele mai bune speranțe pentru săpăturile viitoare[261].

Cu toate aceste influențe precumpănitoare din sudul eleno-italic, dacii continuă totuși să rămînă, și în epoca celtică, septentrionali. Arta lor industrială rămîne geometrică chiar cînd e vorba să adopte motivele decorative cu capete de animale (fig. 30 și 90), religia lor rămîne aniconică, zeul lor suprem rămîne stăpînul unic al cerului înnorat, adorat în peșteri pe vîrfurile înalte ale munților. Să ne oprim mai întîi un moment la arta getică din La Tène.

Dacia suferise, începînd din ultima perioadă a vîrstei bronzului, în chip aproape statornic, influența artei naturaliste: prin mijlocirea cimmero-sciților și a grecilor ionici dinspre partea orientală, prin veneto-iliri dinspre partea occidentală; figurine de animale de bronz, fie în stilul naiv scito-siberian, fie în stilizarea mai mult sau mai puțin geometrică hallstattiană, au fost găsite pretutindeni în Dacia. Cutare grup de la *Năieni* în Buzău reprezentînd pe Anaitis călare pe leu între doi acoliți (fig. II), cutare rhyton de la *Poroina*, lîngă Turnu-Severin, reprezentînd pe Marea Zeiță (fig. I), sînt monumente ale artei iraniene infiltrate în Dacia și persistînd aci chiar în epoca La Tène. Totuși geții rămîn credincioși artei lor geometrice. Încă din a doua perioadă hallstattiană, motivul decorativ al capului de balaur ori de șarpe era comun în Dacia, iar inelele spirale la care unul din cele două capete are acest ornament (fig. 30 și 90) sînt obișnuite în arta acelei vremi. Motivul capului de balaur ori de șarpe, general răspîndit în Europa, dar foarte activ mai ales în țările cu mare influență asupra Daciei, Sciția de o parte, Italia de alta, tocmai în vremea La Tène-ului dac, a putut foarte bine să se infiltreze la noi atît dintr-o direcție, cît și din cealaltă. Totuși stilizarea deosebită căreia i-a fost supus acest motiv în Dacia — unde capul animalului, cu totul geometrizat și împodobit cu incizii liniare, se prelungește către interiorul spiralei printr-o bandă turtită decorată în afară cu un lanț de palmete geometrizate, imprimate prin batere întocmai ca efigia unei monede (fig. 30 și 90) — e așa de nouă și analogiile cu tehnica și cu motivele decorative străine așa de rare (n-am putea cita decît teaca de pumnal scitic de la *Melgunov* în Rusia), încît brățările dace amintite pot fi considerate ca opere de artă specific dacă. Tipul dac pare să fi fost apoi adoptat și de triburile germanice, prin mijlocirea quazilor și a marcomanilor vecini, răspîndindu-se pînă în Suedia și în Finlanda. În ce privește figura omenească în arta dacă din La Tène (fig. 86 și fig. IX),

ea se regăsește de asemenea fie obținută prin lucrul *au repoussé* și pe urmă gravată și punctată pe placa de argint de la *Cioara* (fig. 104), fie sculptată și gravată în relief înalt, ca pe cutare fibulă mare din Transilvania cu mască omenească, pe cutare pandantiv, cutare disc decorativ etc. Totuși, în general, arta dacă rămîne aniconică.

Cît despre arhitectura monumentală getică, lipsa de spațiu mă face să renunț la orice expunere critică și să trimit la cîteva indicații date aci mai sus în legătură cu cetățuile din Dacia centrală. Notez în treacăt că nu există sculptură decorativă getă și că pietrele, deși foarte bine lucrate și netezite, nu au totuși nici un ornament plastic afară de vreo naivă scobitură verticală la muchiile clădirilor.

Să mai consacrăm cîteva cuvinte riturilor funerare și religiei gete.

Începînd din eneolitic[262], locuitorii Daciei au fost aproape fără excepție practicanți ai ritului incinerării și au rămas așa de credincioși ritului lor, încît chiar în vremea romanilor, alături de necropolele și de mormintele izolate de inhumație, în sarcofage, caracteristice pentru noii locuitori ai Daciei, dacii își ard totdeauna morții și le îngroapă cenușa în urne de forme arhaice. Toți celții veniți în Dacia și-au incinerat morții, cu începere cel puțin din perioada a II-a La Tène. Nu posedăm nici un mormînt celtic — sigur — din La Tène-ul I spre a ști dacă celții au rezistat la început, ca sciții, care chiar printre geți și-au păstrat ritul lor de inhumație ca în Rusia meridională. Mormintele celtice din Dacia de nord-vest conțin, ca în Gallia, și resturi de hrană consacrate morților: de porc, de pui, precum și de mistreț. Afară de vasele sacre: urna, cupa, bolul, ceașca, mormintele conțin resturile echipamentului: armele mortului, podoabele, uneori, ca la Balsa, chiar roțile carului său de război. Mormintele getice sînt, dimpotrivă, de o simplicitate impresionantă: aproape nimic alături de — sau în — urna funerară conținînd cenușa. Urna însăși nu e decît rareori de factură contemporană; ea este lucrată cu mîna după modele de veche tradiție neolitică[263]; uneori amforele grecești sînt întrebuințate ca urne. Mormintele gete sînt, ca și cele celtice, plane, pe cînd mormintele scitice erau tumulare. Totuși, nu este excepțional să se găsească tumuli sub care să fie îngropați practicanți ai ritului incinerării[264]. La *Cașolț*, lîngă Sibiu, e, de pildă, o întreagă mare necropolă cu morminte tumulare de incinerație[265].

Cetățuile principilor daci din munții Transilvaniei sud-vestice ne oferă unele construcții enigmatice, de următoarele două tipuri, așezate pe terasele inferioare dinafara zidurilor acropolei. La *Grădiștea Muncelului* avem o incintă de blocuri de andezit foarte îngrijit lucrate, formînd un fel de brîu analog aceluia care înconjura tumulii etrusci sau pe cei greci arhaici; dar brîul e dublat: lespezile cercului exterior sînt mai joase și lipite unele de altele, cele din cercul interior sînt mai înalte și spațiate (fig. 106). Știm, cu ajutorul monumentelor asemănătoare din întreaga Europă centrală și meridională, că, în prima vîrstă a fierului, aceste brîie circulare de blocuri împlîntate în pămînt sînt de caracter funerar. Totuși vechile *cromlech*-uri cu lespezi spațiate (și la noi fiecare a șaptea lespede spațiată e mai lată decît celelalte, așa că totalul reprezintă un oarecare raport numeric de caracter mistic) nu și-au găsit încă explicația[266]. Iar Dacia însăși nu ne mai oferă nici un alt exemplu de brîu circular ca acela de la Grădiștea.

Încă mai enigmatice sînt alinierile de la *Costești*. Aci, tot pe larga terasă care înconjură acropola la un nivel mai jos, avem mai multe alinieri: alcătuite din simple blocuri cilindrice de calcar, de forma unor tambure de coloane înalte abia de cîteva zeci de centimetri, aceste grupări constituie adevărate replice ale celebrelor alinieri megalitice din Bretagne[267]. Dar alinierile noastre, ca și brîul circular de la Grădiștea, *aparțin epocii a doua a fierului* și nimic asemănător nu ne e cunoscut în Europa din această vreme. Pluralitatea lor ar indica o întrebuințare funerară. Însă nimic sigur nu s-ar putea încă exprima cu privire la aceste construcții, al căror caracter religios este evident, dar al căror sens precis rămîne ascuns[268].

Cine sînt autorii acestor construcții enigmatice, adică stăpînii castelelor care le dominau? Celții sau geții? Se pare, după obiectele mărunte și după monedele care s-au găsit în săpături, că nu ne e îngăduit să admitem ipoteza celtică. În adevăr, încă de pe la 60 a. Chr., Burebista distrusese cu desăvîrșire orice existență independentă celtică pînă la Alpi. Or, cetățuile de la *Grădiștea Muncelului* și de la *Costești* sînt înfloritoare tocmai în această vreme. Totuși, se va spune, brîiele circulare și alinierile pot fi anterioare, urcînd înapoi pînă în secolul al IV-lea, epoca marii mișcări a celților, care i-a dus pe acești războinici pe carele lor de luptă pînă în răsăritul Transilvaniei. Nu înclin să cred într-o asemenea eventualitate. Căci

celții înșiși își pierduseră de multă vreme obișnuința de a folosi acest fel de a clădi. Pînă la săpături mai complete, încă *non liquet*[269].

Am remarcat mai sus că zeul suprem get, *Zalmoxis*, e vechiul Zeus, *Dia*, stăpînul cerului înnorat, zeul care mînuiește fulgerul. Nu e reprezentat plastic. N-am identificat încă nici una din peșterile de pe vîrfurile munților unde era adorat, cu atît mai puțin marele său sanctuar *Kogaionon* de care vorbește Strabo. Dar marele zeu uranian nu era singurul adorat la daci[270]. Dacă zeii traci din Rodope și din Pangeu n-au nimic comun cu religia getă și tot ce s-a atribuit pînă acum dacilor în materie de religie orgiastică htoniană e o simplă confuzie a criticii istorice moderne, în schimb existența marii zeițe preindo-europene, a acelei Fecioare crude din Bosporul cimmerian, a acelei *Aphrodite Urania*, Artemis „Regala", sau mai tîrziu, chiar sub Imperiul roman, *Diana Regina*, e perfect asigurată. Numărul reprezentărilor plastice ale Marii Zeițe șezînd, găsite în săpăturile noastre preistorice, crește din zi în zi. Eneoliticul danubian cunoaște pe Zeița șezînd și pe acoliții săi stînd în picioare, cu tronul și cu masa votivă modelate în lut, reprezentată uneori în aspecte, gesturi și costume aproape minoice. Și pe această zeiță așezată o vedem reapărînd (după criza religiilor htoniene din epoca de bronz a indo-europenilor adoratori ai cerului și ai soarelui) pe plăcile scitice de aur și de argint care reproduc pe Călărețul solar, Açvinul, Dioscurul, venind să primească băutura sacră din mîinile zeiței. Iar rhytonul de la Poroina o reprezintă de asemenea, precum o reprezintă și nenumăratele icoane ale Călăreților danubieni, precum și patera tezaurului de la Pietroasa[271].

Pe dedesubtul religiei uranice a cuceritorilor indo-europeni, renaște puțin cîte puțin religia htoniană ancestrală a mediteraneenilor aborigeni, cuceriți și, un moment, cu totul copleșiți de noile credințe: de data aceasta religia mediteraneană a zeiței mame nu mai poate să fie învinsă de nici o reînnoire a uranismului. Ea mai trăiește încă pretutindeni la mediteraneenii creștini[272].

Cercetarea atentă a formelor de civilizație din La Tène-ul dac ne arată că de fapt istoria națiunii daco-romane începe efectiv — din punct de vedere spiritual — încă din secolul al III-lea a. Chr. după ce și-a avut primele începuturi, din punctul de vedere al civilizației etnografice, încă din epoca bronzului. În adevăr, villanovienii mai întîi, celții pe urmă, și unii și alții ucenici ai înaltei civilizații din bazinul oriental al Mediteranei, ele-

nizează la rîndul lor pe daci, dar în chip apusean, adică le împrumută fermentul care civilizase și popoarele italice. La sosirea romanilor, daco-geții nu erau surprinși de nimic nou. Protoistoria Daciei este astfel cea mai bună introducere la istoria romanismului oriental. Situată între lumea cimmero-scito-grecească din Orient și lumea italo-iliro-celtă din Occident, de mentalități și de civilizații profund diverse, Dacia, prin situația ei geografică de parte integrantă a Europei Centrale, s-a găsit încă de la anul 1000 a. Chr. legată mai mult de lumea occidentală decît de cea orientală: rezultatul nu putea să fie decît romanizarea acestei regiuni din răsărit[273]. Cei mai buni inițiatori ai ei pe calea spre Occident au fost celții, cei mai buni colaboratori ilirii, cei mai destoinici stăpîni romanii.

V

CARPATO-DANUBIENII ȘI ROMANII

SECOLUL al II-lea a. Chr. vede Roma învingînd în același timp Occidentul și Orientul[274] și statornicindu-și domnia în Spania, în Africa, în Macedonia și în Asia Mică. Dar între aceste fragmente de imperiu nu e aproape nici o continuitate teritorială. Italia se termină la Apenini; Gallia Cisalpină și fîșia de pămînt gallic numită simplu Provincia, între Alpi și Pirinei, cucerită pe la sfîrșitul secolului pentru a uni pe uscat Spania cu Italia, sînt țări cu o foarte veche civilizație a lor: greco-ligură de o parte, veneto-iliră de alta — cucerite deopotrivă de marea civilizație La Tène din Europa celtică. Se uită prea adesea că chiar în secolul I a. Chr., cînd puterea Romei se instalase pînă și în Siria, încă se mai vorbea destul de rău latinește la Padova, la Verona, la Milano, că civilizația Galliei Cisalpine, în același secol I a. Chr., se potrivește mai degrabă cu Europa celtică decît cu Italia romană, că cisalpinii romanizați sînt mult mai înrudiți, ca rasă ori ca mentalitate, cu gallii, cu ilirii sau cu dacii, decît cu latinii.

Roma cucerește abia sub August provinciile iliro-celtice și celto-trace care se întind la nord și la est de Alpi pînă la Dunăre. Și nu complet. Pannonia Inferioară, Moesia Inferioară, Tracia vor rămîne încă în afara organizației romane. De altfel, Noricul și Raetia vor păstra foarte multă vreme rînduielile lor indigene, sub protectoratul roman. Frontiera Dunării nu e organizată — pe toată lungimea ei —, se pare, decît sub Claudiu; în orice caz, nu cunoaștem nici un document anterior scrisorii lui Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei din 43—49 p. Chr., adresată cetățenilor Istriei și în care găsim prima știre despre vămile Dunării: τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος μέχρι θαλάσσης[275]. Iar drumul roman care unea cele două lagăre legionare de la *Viminacium* (Legio V Macedonica) și de la *Ratiaria* (Legio IV Scythica), chiar de-a lungul Dunării, fusese construit de către ostașii celor două legiuni abia în 33—34 p. Chr.

Totuși Velleius povestește, numai la cincisprezece ani după biruința lui August (prin Tiberiu) asupra pannonilor, că toți aceștí „barbari" cunosc limba latină: *omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae; plerisque etiam litterarum usus et familiaris armo-*

rum erat exercitatio[276]. Încă de prin anii 52—53 p. Chr. Moesia era considerată ca destul de romană pentru a fi colonizată cu mai bine de 100 000 de barbar i de peste Dunăre, care fuseseră prinși sau primiți de către Plautius Silvanus, „cu femeile lor, cu copiii lor, cu principii sau cu regii lor", iar provincia trimetea „mari cantități de grîu" la Roma, pentru a ușura foametea care bîntuia în Italia[277]. Veteranii și cetățenii romani de origine civilă, stabiliți în provinciile dunărene pînă la Pontul Euxin, sînt sumedenie încă de pe vremea lui Vespasian.

Pare o adevărată minune. Există deci vreo pricină care ne scapă, fiindcă în istoria civilizației nu sînt minuni. Nu e cu putință să vedem o întreagă lume rom anizîndu-se în 15—30 de ani. Să facem toate restricțiile, să admitem mas e întregi de celto-iliro-traci care n-au încă nici o idee de limba latină și de viața romană: rămîne totuși constatarea de neclintit — deoarece se sprijină pe monumente — că *orașele și satele romane* răsar pretutindeni și că încă sub Nero, cu atît mai mult sub Vespasian, exista un *Illyricum roman*, iar în 100 p. Chr.[278] *exista deja o veche toponimie latină* (nume de rîuri ca *Picusculus* și *Turgiculus*)[279] bine fixată, alături de toponimia locală celto-iliră ori traco-scită.

E pentru că — după știrile protoistoriei — *începutul penetrației romane*, de natură pur civilizatoare, în felul penetrației elenistice cam pretutindeni în jurul Mediteranei, *trebuie fixat în ceea ce privește țările dunărene încă de pe la 200 a. Chr.* Nu numai în Orientul elenizant trebuie să căutăm acele active *conventus civium Romanorum negotiandi causa consistentium*[280], ci de asemenea, și încă mai mult, în țările barbare, vecine și chiar îndepărtate, unde pătrunderea celtică deșteptase mai dinainte nevoi de viață civilă mai bine organizată, de confort ori de lux[281].

În adevăr, încă de pe la 180 a. Chr. Titu Liviu vorbește de niște *cives Romani* și de *socii Latini nominis*[282] care ar fi fost molestați în Dalmația, în regatul lui Gentius. Caesar menționează un *conventus civium Romanorum*[283] la Salonae, despre care autorul comentariilor *De Bello Alexandrino* adaugă: *Salonam... oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant*[284]. Aceștia sînt îndrăzneții pionieri care pătrund în interiorul țării spre a exploata bogățiile locale[285], contribuind astfel la o repede înflorire economică a regiunii. Nici *Narona*, nici *Lissus* nu lipsesc de pe lista centrelor romane active în Iliria încă de pe vremea republicii.

Dar ceea ce e şi mai caracteristic e că chiar marele drum de circulaţie din Italia spre Dunăre, cu întrepozitul comercial de la *Nauportus*, care constituia cheia trecerii către valea Savei şi a Dunării, îşi avea un *conventus civium Romanorum* încă înainte de organizarea imperială a acestor regiuni. În ce priveşte Pannonia, Velleius ne dă ştiri în adevăr foarte preţioase: cu prilejul revoltei pannonilor, abia cîteva lustre după anexarea lor la imperiu, romanii constată că rebelii erau foarte bine organizaţi, mulţumită cunoaşterii desăvîrşite a obiceiurilor şi a limbii romane (cf. mai sus): *itaque, Hercules, nulla unquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit* (la fel va fi, însă, şi în proporţii şi mai mari, în Dacia lui Decebal, din pricini identice); *oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus* etc.[286]. Cetăţenii romani şi negustorii se găseau, ca de obicei, chiar acolo unde nu existau de loc trupe; era acelaşi caz ca în Gallia pe vremea expediţiei lui Iulius Caesar: toată Gallia liberă era plină de negustori şi de oameni de afaceri romani. Cum spune Cicero în discursul său *Pro Fonteio*, 5, 11: *referta Gallia negotiatorum est plena civium Romanorum, nemo Gallorum sine cive Romano quicquam negotii gerit, nummus in Gallia nullus sine civium Romanorum tabulis commovetur*[287]. Nici o primejdie nu-i înspăimînta pe aceşti mari întreprinzători de afaceri şi tot Caesar e acela care ne povesteşte despre necesitatea în care el s-a găsit de a face o întreagă expediţie pentru a asigura calea directă a Galliei peste Alpes Poeninae spre Milano, *quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant*[288].

Dar noi am încercat să demonstrăm în capitolul IV, pe baza descoperirilor arheologice făcute în Dacia, că trebuie să contăm cu o pătrundere italică încă din secolul al II-lea a. Chr. şi că încă de pe vremea lui Burebista, rivalul lui Iulius Caesar, Dacia era plină de *mercatores*[289], ca şi Gallia şi Alpii celtici. Însă nu la simplii negustori trebuie să ne gîndim cînd e vorba de pătrunderea romană în ţările danubiene: principii şi regii celţi, iliri şi daci aveau nevoie de numeroşi meşteri pentru a le zidi cetăţi, a le fabrica maşini de război, a le bate monede, de obicei prin imitarea denarilor republicii romane[290] (monedele celtice din Pannonia au legende în caractere latine[291]), apoi existau pe atunci ca şi astăzi diferiţi „brasseurs d'affaires“[292],

a căror întrebuințare era enciclopedică: de la negocierile diplomatice pînă la vinderea prizonierilor ca sclavi.

E foarte probabil că încă din secolul al II-lea a. Chr. limba celtică a trebuit să cedeze o parte din locul său ca limbă „diplomatică"[293], limbii latine, care începea să devină limba de întrebuințare generală în Gallia Cisalpină, centrul decisiv al oricărei activități italice înspre țările danubiene. În orice caz, limba greacă nu pare să fi jucat în Europa centrală aproape nici un rol. Iar dacă penetrația militară spre Dunărea daco-celtă și-a avut punctul de plecare timp de mai mult de un veac în Macedonia (168—29 a. Chr.), penetrația culturală a fost pornită în cea mai mare parte direct din Italia, peste Adriatica și peste Dalmația sau peste Alpii Iulieni și valea Savei.

În adevăr, tezaurele monetare și alte descoperiri din Dacia ne dau în această privință indicații pozitive. Mai întîi de toate, alături de nenumăratele depozite de denari romani republicani găsiți mai cu seamă în părțile de apus și de miazăzi ale țării, dar și în Moldova[294], există drahmele din *Apollonia* și din *Dyrrhachium*, foarte numeroase, a căror circulație înspre Dacia e perfect clară: grecii din cele două mari orașe comerciale ale Adriaticei meridionale luau fie drumul Macedoniei de nord-vest, al Paeoniei și al Dardaniei, pe Margus și pe Timacus la vale (în sens invers era calea comercială directă către valea fluviului Axios și către Thessalonica, pe unde trebuiau să ajungă în Dacia tetradrahmele Macedoniei Prima), fie, de asemenea, drumul Dalmației pe Drinus în jos pînă la confluența cu Sava și apoi pe Sava la vale. Aceste monede din Apollonia și din Dyrrhachium se găsesc mai totdeauna în aceleași depozite cu denarii romani[295]: italicii și grecii din Iliria făceau de data aceasta cauză comună; dar cele două orașe grecești erau de la cucerirea romană a Macedoniei ele înseși aproape italice. Monede de bronz din *Corcyra* sau de cupru din *Scodra*, din *Issa* ori de la *molossi*-i epiroți, monede din *Pharos* sau chiar din *Panormus* și din *Valentia Hipponium* completează tabloul penetrației iliro-italiote prin Adriatica în Dacia. Nici produse industriale din Italia meridională, ca oglinzile de metal alb sau vasele de bronz, nu lipsesc din inventarul Daciei preromane.

Macedonia nu era bogată. Minele din Pangeu nu mai erau suficiente pentru a constitui o pradă de invidiat. Romanii, o dată prinși în viesparul bal-

canic, n-au putut să mai iasă din el. Iliri, celto-scordisci, daci și bastarni invadară rînd pe rînd sau toți împreună provincia. Dar Macedonia îi sili pe romani să se intereseze din ce în ce mai mult de bogatele țări danubiene și, natural, printre ele, începînd cu primii ani ai secolului I a. Chr., de cea mai puternică și de cea mai bogată, de Dacia.

Încă de pe la sfîrșitul secolului al II-lea se băgase de seamă că Dacia era izvorul tuturor relelor: *Minucius Rufus imperator a Scordiscis Dacisque premebatur, quibus impar erat numero*[296], spune Frontinus, *Strateg.*, II, 4,3. Iar Florus, III, 4,6, = 1, 39, 6, adaugă, sub anul 74, cu privire la expediția lui C. Scribonius Curio: *Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit*[297]. Burebista își începuse cuceririle. Cum spune Strabo: „în cîțiva ani el întemeie un mare imperiu, impunînd dominația getică aproape tuturor vecinilor; și constituia o mare primejdie și pentru romani, dacă ținem seama că trecea Dunărea fără să se teamă de nimeni și pustiia Tracia pînă în Macedonia și Iliria; iar celții care se amestecaseră cu tracii și cu ilirii fură nimiciți, tot așa precum el suprimă pe boiii care îl aveau pe Critasiros ca rege și pe taurisci“[298]. În același timp, Burebista încerca să-și asigure posesiunea tuturor cuceririlor sale printr-o lovitură diplomatică foarte dibace: el îi oferi lui Pompeius sprijin împotriva lui Caesar; trimisul său, grecul Acornion din Dionysopolis, era primit la 48 a. Chr. de către Pompeius lîngă Heraclea Lyncestis: πρός τε Γναῖον Πομπήιον Γναίου υἱὸν αὐτοκράτορα ʽΡωμαῖον ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβείστα πρεσβευτὴς καὶ συντυχὼν αὐτῷ τῆς Μακεδονίας ἐν τοῖς περὶ Ηράκληαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λύ(ν)κου οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως χρηματισμοὺς διέθετο τήν εὔνοιαν τὴν ʽΡωμαίων παραγόμενος τῷ βασιλεῖ, ἀλλὰ etc.[299]. Însemnătatea actului lui Burebista nu-i scăpa lui Caesar. Chiar după victoria sa împotriva lui Pompeius, el nu renunță la ideea de a face război dacilor. În 44 a. Chr. tocmai începuse concentrarea trupelor sale în Orient cînd fu asasinat. Burebista fu și el ucis la rîndul lui, iar conspiratorii își împărțiră între ei marele imperiu pe care el îl întemeiase[300].

Dar politica lui a fost continuată. Dacii nu încetară de a se amesteca în războaiele civile de la Roma și luară parte: unii în favoarea lui Octavian (Cotiso), alții în a lui Antonius (Dicomes). La un moment Cotiso, regele Daciei apusene, păru aproape gata să încheie cu August o alianță bazată chiar pe legături de rudenie: fiica lui Cotiso ar fi devenit soția împăratului roman,

iar fiica lui August, Iulia, soția regelui dacilor[301]. Totuși dușmăniile erau prea mari și dacii prea aproape de Italia: în adevăr, după cucerirea Pannoniei, a țărilor taurisce și scordisce și a Triballiei de către Burebista, călăreții geți puteau în cîteva zile să atingă nu numai Adriatica iliră sau Egeea macedo-greacă, ci însuși pămîntul Italiei.

Amenințarea directă împotriva Italiei schimbă și direcția contraofensivei romane. De acum înainte loviturile împotriva dacilor nu vor mai pleca numai din Macedonia, ci și din Italia, pe Sava la vale. Siscia devine cartierul general al războiului împotriva dacilor. Însă nici sforțările ofensive ale lui August și ale comandanților săi (Crassus pe la sud, Catus pe la sud-vest, Lentulus pe la sud-vest și sud, Tiberiu pe la vest, Vinicius pe la nord-vest), nici politica defensivă a lui Tiberiu (menținerea liniei fortificate a Dunării) nu îmbunătățesc situația. Domițian mai întîi, Traian apoi, vor trebui să organizeze mari războaie de durată pentru a putea în cele din urmă să înfrîngă puterea daco-getă.

Dar între luptele lui Minucius Rufus și războaiele lui Traian împotriva dacilor sînt mai mult de două secole. După această lungă lecție nu mai există nici un daco-get care să nu știe ce e Roma. Cînd Domițian consimte să facă pace cu Decebal înainte de a-l fi învins cu adevărat, regele dac îi cere nu numai subsidii ca rege „clientelar" al imperiului, ci și ingineri și meșteri, instructori militari și metalurgiști romani. Nu e de altfel decît o continuare a politicii pe care Burebista și Cotiso, cu mai bine de un secol mai înainte, au trebuit de asemenea s-o practice. Căci cetățile din La Tène-ul dac prezintă și urmele tehnice romane, cel puțin în părțile cele mai recente ale construcțiilor de zid și ale lucrărilor edilitare (canalizare) sau reprezentative (sculptură și arhitectură decorativă ori monumentală).

Înaintea bătăliei de la Tapae, în primul război al lui Traian, tribul dac al *burrilor*[302] trimite *o scrisoare în latinește* împăratului, din partea lor și a tuturor celorlalți barbari aliați ai romanilor cu sfatul să nu facă război dacilor. Existau în Dacia, ca și în Pannonia cu un veac mai înainte pe vremea lui August, destui localnici care cunoșteau literele latine, precum de altfel și destui romani în serviciul dacilor, spre a le compune scrisorile în latinește[303].

Să reținem deci, după această expunere destul de lungă, interdependența italo-celtică și daco-celtică, de o parte, romano-dacă de alta, în domeniul

vieții materiale ca și în acela al vieții spirituale — *timp de mai multe secoel înainte de Traian* — și să trecem la cercetarea situației după instalarea completă și definitivă a romanilor la Dunărea traco-iliră, în Carpați ca și în Balcani[304].

Prima regiune danubiană ocupată de romani în chip efectiv, mai întîi cu o legiune pe la 15 p. Chr., apoi cu două[305] pe la 23, fu Moesia, numită mai pe urmă Moesia Superior, adică frontul danubian împotriva dacilor propriu-ziși din Dacia muntoasă. Dar această țară, care continua relieful accidentat al Daciei către sud și care mai înainte fusese în întregime administrată sub auspiciile guvernatorului Macedoniei de către un *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae*[306], era locuită de triburi traco-iliro-celtice foarte războinice și încă aproape sălbatice[307], făcînd puțină agricultură și mult păstorit. Numai pe malul însuși al Dunării și pe valea Moravei *(Margus)* ori în aceea a Timocului *(Timacus)* putea fi vorba de a face să prospere viața urbană de caracter roman. Ca și în Dalmația, romanii statorniciră deci granițele dintre diferitele *civitates* ale triburilor și însărcinară pe prefecții lor puși peste *civitates* cu administrarea afacerilor publice și poliția internă a acestor organisme aproape municipale.

Totuși romanizarea nu înainta de loc. Aceasta îi făcu pe Flavii să forțeze puțin lucrurile, întemeind o colonie militară la *Scupi*. Colonia trebuie să fi fost restaurată, pe cît se pare, de către Hadrian, care i-a dat și numele lui. Regiunea era profund tracă. Acolo era adorat *Deus Zberturdus*[308], iar *bessii* erau la ei acasă; în lista veteranilor din anul 195 ai Legiunii VII Claudia[309] găsim o întreagă serie de legionari de origine din Scupi care poartă nume ca *Bithus*, *Mestula*, *Sausa* ori *Daizo*; ilirii ca *Dassius* (și nu e cu totul sigur că acesta ar fi un nume exclusiv iliric[310]) sînt rari.

Abia sub Traian *Ratiaria* devine colonie, ceea ce nu împiedică totuși ca să rămînă un centru trac foarte însemnat: în lista menționată a veteranilor vedem nume ca *Dolens*, *Stambon*, *Drigissa*, *Thamarcus*, *Thithus*, *Bithus* (extrem de frecvent în Moesia Superioară), *Sinna* ori *Curta*. Hadrian ridică la rangul de *municipium* centrul urban de la *Viminacium*. *Margum* este abia un *municipium Aurelium*, deci capătă acest rang sub ultimii Antonini[311]; cît despre *Singidunum* nu știm în ce vreme a ajuns *municipium*, în orice caz n-a devenit *colonia* decît după Septimius Severus. Spre a se găsi destui tineri romani care să se înscrie în *Legio VII Claudia* din Viminacium, vedem în

169 orașele următoare contribuind la recrutare (și lista nu e completă): Pautalia, Sarmizegetusa, Sirmium, Ratiaria, Scupi, Mursa, Salonae, Nicopolis, Thessalonica, Iader, Viminacium, Heraclea, Trimontium, Philippi, Romula și altele încă, dar cu *Ratiaria* și *Scupi* în frunte. Sînt traci ori iliri mai mult sau mai puțin romanizați în patriile respective (căci în cea mai mare parte provin din teritoriile rurale ale acestor orașe romane), care își vor desăvîrși în timpul serviciului militar (în cazul de față a durat 27 de ani !)[312] cultura lor romană.[313] În adevăr, servicul se face în limba latină și de pildă *Mucatra*, un *praepositus* căruia îi este lăsată în grijă fabrica de cărămizi și de țigle a Legiunii VII Claudia de la Viminacium, trebuie să pună pe cărămizi timbrul său în latinește[314], chiar dacă el mai vorbește încă în limba tracă locală cu camarazii săi sau cu civilii, ale căror nume sînt, chiar la 270 p. Chr., la Viminacium, tot trace: *Cutia*, *Cutius*, *Bessio* etc.[315]. Și chiar religia rămîne tracă: vedem la Singidunum un colegiu de traco-„romani" *collitores*[316] ai lui *Deus Heron;* la Naissus avem o dedicație din anul 223 către *Iupiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius* ('Επιλόφιος)[317] care nu e altul decît *Zalmoxis* sau *Gebeleizis* adorat pe vîrfurile singuratice[318]; la *Timacum Minus* găsim o dedicație către *Hercules Naisates*[319] care ne face să ne gîndim la nenumăratele dedicații trace către zeii regionali cu atribute toponimice, ca acel *Sanctus Casebonus*, chiar din Moesia, care nu e decît zeul localității Κασιβόνων[320]. De altfel, chiar dedicațiile oficiale ca cea făcută în numele lui Septimius Severus, care restabilește templul năruit al *Terrei Mater* chiar la intrarea minelor de aramă de la Rudnik, la nord-vest de Kragujevac[321], exploatate și de către romani, corespundeau credințelor trace: la Ratiaria zeița se numea *Proserpina*, ca soție a lui *Dis Pater*[322], la Singidunum, în 287, ea se numea *Dea Orcia:* dedicația era făcută în cinstea lui Diocletian și Maximian de către cei doi *II-viri* din *splendidissima colonia*[323], doi *Marci Aurelii*, ale căror nume personale erau *Cutia (-ae)* pentru unul și *Soso (-nis)* pentru celălalt; în realitate ea era, și sub numele de *Ceres*, *Diana* și *Nemesis*, tot Marea Zeiță locală, al cărei nume cel mai răspîndit la tracii dunăreni era acela de *Diana Regina*, adică tocmai ca la Herodot, cu șapte secole mai înainte: "Αρτεμις Βασιληΐη[324].

Pe la începutul secolului al III-lea p. Chr., Moesia Superioară e încă indigenă de-a binelea. Se fac sforțări pentru a fi la curent cu ce se petrece la Roma; cutare inscripție din *Timacum Minus* e chiar duioasă: un cavaler

roman din această localitate trimisese pe fiul său la Roma, probabil pentru studii, dar bietul copil *vitam insidiis in sacra urbe finivit*[325]. Totuși limba latină care se vorbește în Moesia e destul de adaptată foneticii locale: se spune *cusit* în loc de *coxit; nun*, în loc de *non* dar și *hoc* în loc de *huc*[326]. Însuși aspectul limbii scrise (cu atît mai mult cînd era vorbită) se prezintă destul de ciudat; iată o probă chiar din Viminacium: *Lupus anemola ic avetat. Quot comidi mecum aveo. Ego Maurentia in hunc monumentum titulum posui Lupo virginio meo, cum quem quinquaginta annis beni laboravi adque inculpatim covixi; et Argenteo Samarconi fratris vel subulele matris meae ipsum titulum feci*[327]

Pentru a conclude: romanismul Moesiei Superioare nu e nici prea vechi, nici prea intens; totuși va fi cu atît mai persistent cu cît Moesia și Dardania vor deveni însuși centrul imperiului, iar Naissus capitala[328]. Tracoilirii din această provincie se vor lăsa foarte încet înduplecați, dar — ca și geții din Moesia Inferioară (v. mai jos, p. 145—150) — își vor păstra bine romanismul.

Să trecem acum la Pannonia.

O dată hotărîtă să fixeze Dunărea ca frontieră a imperiului, iar valea Savei ca mare bulevard imperial către Orient, Roma procedă fără întîrziere la organizarea vieții municipale a noii provincii. Mai întîi se asigură de drumul care, prin Poetovio și Savaria, ducea spre Dunărea celtică la Vindobona și Carnuntum, prin marele centru al civilizației celtice din prima și a doua vîrstă a fierului *Scarbantia*. Încă sub Claudiu *Celeia* și *Savaria* devin, cea dintîi *municipium*, iar cealaltă *colonia*; sub Flavii, *Siscia*, considerată încă de August ca un punct strategic de primul ordin pentru ofensiva împotriva dacilor[329], devine colonie în același timp cu *Sirmium*, postul înaintat din fața confluențelor Tisei și Savei cu Dunărea; pe cînd *Neviodunum*, pe drumul către Siscia, și *Scarbantia* pe drumul către Carnuntum, devin *municipia*. Această puternică mișcare de romanizare fusese, natural, împinsă, în același fel rapid și efectiv, pe frontul Pannoniei și Noricului: ca și *Celeia*, tot așa *Iuvavum* (Salzburg), *Teurnia* și *Virunum* sînt *municipia Claudia; Solva* e un *municipium Flavium*. Dimpotrivă, Raetia nu face nici un progres și rămîne, ca și Moesia Superioară, pe jumătate barbară.

Dar studiul monumentelor ne învață și alte lucruri. Romanismul Noricului și al Pannoniei este o simplă prelungire a vieții italice. Or, această

viață era așa de activă și de bogată în Gallia Cisalpină încă din primul secol al imperiului, încît a decis dezvoltarea economică și politică a întregii Europe occidentale și centrale. Marea unitate celtică a Europei, peste Italia septentrională, se reface de data aceasta în folosul Romei: de la *Lugudunum* în Gallia pînă la *Sirmium* aproape de gura Tisei, o singură lume, circulînd pe un singur drum, spre care duc toate celelalte, venind de la fluviile celtice Rinul și Dunărea superioară, ca și din Italia latină. Fiecare regiune străbătută de această enormă arteră de circulație, e cu atît mai înfloritoare, cu cît participă mai real la prosperitatea întregii unități.

Să vedem care este structura intimă a romanismului iliro-celtic. Mai întîi, din enorma întindere a provinciei *Dalmatia* numai coasta contează. Interiorul, locuit de păstori, de tăietori de pădure (*fabri tignuarii*[330]) și de lucrători de mine iliri, se aseamănă cu Moesia Superioară atît prin asprimea și sărăcia sa, cît și prin lipsa de însemnătate a vieții urbane care se dezvoltă acolo. Indigenii, de rasă ilirică aproape pură, sînt excelenți pentru serviciul militar: greoi, înceți, răbdători, îndărătnici și sălbatici, ei oferă un material uman incomparabil pentru paza frontierelor. Orașele iliro-romane de pe litoral, cu *Salonae* în fruntea lor, fac aproape parte integrantă din Italia; de secole ele trăiesc aceeași viață ca și coasta opusă. Latina lor este excelentă. Rasa lor e amestecată: iliro-italo-greacă. Tot ceea ce e mai vioi și mai ager în interiorul țării e „drenat" prin aceste orașe ale Dalmației către Italia. Migrațiile ilire din vremurile protoistorice continuă chiar în secolul I p.Chr. și umplu Italia cu aceste elemente proaspete, rezistente și harnice[331].

Cu totul altul e aspectul romanismului în *Pannonia*.

O frontieră între Italia și țările ilirice nu există; acolo unde Adriatica se sfîrșește (și marea unește, nu desparte), începe muntele; dar Alpii au aci un relief mai puțin sălbatic, devin mai mult un podiș înalt, foarte arid către mare, însă plin de păduri și de pășune spre interior. Trecerea din Veneția în Pannonia se face fără prea multe greutăți și o dată ajuns în valea Savei ești răsplătit pentru sforțarea pe care ai făcut-o: o țară frumoasă și bogată începe spre a nu se mai sfîrși pînă dincolo de Dunăre și romanii n-au neglijat să vină aci încă de la luarea în posesie solidă a Veneției[332].

A fost deci foarte natural ca această prelungire a Italiei către Orient să fi fost oficial recunoscută de către cel dintîi dintre împărați[333] încă înainte de bătălia de la Actium. Cu baza de operații la *Aquileia*, războaiele

iliro-pannonice ale lui Octavian duc, pe la 34 a. Chr., la crearea orașelor romane *Tergeste* (Trieste) și *Pola*, în partea italică, *Emona* (Ljubljana) în partea ilirică a muntelui. Siscia și Sirmium sînt de pe acum luate în considerare; toată valea Savei e anexată. Totuși, oficialității romane terenul i se pare încă prea puțin sigur și nu se așază cu legiuni nici pe Sava inferioară și, cu atît mai puțin, nici pe Dunăre. Răscoalele iliro-pannonilor, repetate pînă la sfîrșitul domniei lui August, justifică din plin această politică prudentă.

Dar în mijlocul tulburărilor și nesiguranței, munca civilizatoare a pionierilor pacifici ai romanismului nu slăbește. Ceea ce caracterizează, de pildă, mărturiile epigrafice de pe valea superioară a Savei e marea precumpănire a inscripțiilor civile față de cele militare și e marele număr de nume indigene care apar în aceste documente. Aci e romanism serios: creat de o activitate economică, iar nu de porunci birocrate; indigenii înșiși renunță la naționalitatea lor, creînd pe loc un romanism autentic, căruia romanismul coloniștilor, venit pe deasupra, nu-i va fi decît o întărire cantitativă și ornamentală. Vedem astfel mai întîi credințele și riturile italice în migrație spre răsărit: în teritoriul *Emonei* regăsim sărbătorile italice *Rosalia* într-un colegiu de meșteșugari *(fabri)*, organizați pe *decuriae*[334], prăznuite la aniversarea funebră a membrilor colegiului respectiv, în aceeași lună iunie și cu aceleași rituri ca în Italia; iar pe marele drum către nord-est (drumul chihlimbarului din epocile protoistorice: Adriatica, Emona, Poetovio, Savaria, Scarbantia, Dunăre, Boemia, valea Elbei sau a Vistulei[335]) romanii vor circula acum cu atît mai intens, umplînd cu coloniști civili, voluntari, ținuturi ca valea rîului *Arrabo*, între *Savaria* și lacul *Pelso* (Balaton), rămase pustii după marile înfrîngeri ale tauriscilor și boiilor suferite de la dacii cuceritori ai lui Burebista[336]. *Savaria* însăși devine *colonia* încă sub Claudius în urma acestei înfloriri a colonizării agricole civile și a dezvoltării industriale și comerciale a regiunii, în vreme ce localitatea *Poetovio* pe Drava, deși mai adăpostită, trebuie să aștepte pînă la Traian și va trebui să fie întărită printr-o *deductio*[337] de coloniști militari, numai pentru că pionierii romanismului liber o neglijaseră. *Rosaliile* de la Emona vor apărea chiar în extremul nord, la *Brigetio*, prăznuite de un colegiu funeraticiu de acolo[338].

În adevăr, pe cînd veteranii aduc și în viața civilă credințe și rituri mai degrabă străine și orientale (zeii lor favoriți sînt *Sol Invictus Mithras, Iu-*

piter Dolichenus[339] etc., acum zei militari prin excelență), coloniștii civili veniți din Italia — fie că sînt agricultori, fie negustori — propagă vechile culte italice ale lui *Liber Pater*, *Hercules*, *Silvanus*, *Fors-Fortuna (Nemesis)*, *Terra Mater* ori *Diana*. Se poate lesne face distincția între romanismul Pannoniei Superioare și al Noricului, de origine mai mult italică și civilă[340], și romanismul Pannoniei Inferioare și în general al frontierei, de origine militară, cosmopolită și mai puțin italic, deși mai oficial decît celălalt. Nu va fi deci excepțional să constatăm — ca, pe valea Savei, pe acei *Aelii Carni cives Romani* din *Municipium Flavium Neviodunum*[341] — foarte numeroși indigeni romanizați și pe marele drum către Savaria și Scarbantia ori către Brigetio și Aquincum. Diferitele *collegia iuventutis*[342], ca la *Poetovio* (cu *praefecti* și *quinquennales*) ori la *Adiaum* (cu un *magister*) trebuie să fie presupuse ca existînd cam pretutindeni.

Indigenii poartă mai ales nume celtice, ceea ce dovedește însemnătatea acestui element nu numai în Noricum, ci și în Pannonia, unde și ilirii sînt la ei acasă. De altminteri întăririle venite din vestul celtic nu lipsesc. *Treveri* apar la *Savaria*, la *Gerulata*, la *Carnuntum* etc., *Remi*, *Rhaeti* în alte părți. Natural, elementul celtic e tot atît de tare la Dunărea de est, în Pannonia Inferioară, unde *Eraviscii*, la nord, către *Aquincum*, și *Scordiscii*, la sud, către *Mursa*, joacă un rol de primul ordin și în vremea imperiului. De altfel asupra *Eraviscilor* vom mai reveni. Mai sînt, în sfîrșit, celții din răsărit, de pildă *Cotinii* din Slovacia, care, primiți în imperiu, vor fi colonizați sub forma de *civitas* tot în această Pannonie atît de eminent celtică.

E sigur că și în Pannonia orientală romanizarea prin agricultură — baza romanismului a fost pretutindeni așezarea țăranilor de limbă latină — a avut multă importanță. Totuși inscripțiile privitoare la această viață serioasă și tenace sînt destul de rare. Niște *vicani Basoretenses*, undeva spre Dunăre[343], cîțiva *possessores vici Vindoniani*[344] nu departe de *Aquincum*, o *villa Gai*[345] la est de Viena *(Itinerarii*[346]*)* și iată cam totul în materie de toponimie. Dimpotrivă, mulți veterani colonizați în teritoriu rural: cu acest prilej constatăm în chip definitiv că teritoriul rural al unui oraș de origine militară, *ager colonicus*[347] este, de pildă la *Aquincum*, cu desăvîrșire deosebit de *territorium legionis*[348]; comunitatea veteranilor depinzînd de Aquincum e de altfel foarte înfloritoare; înalții demnitari ai municipiului (apoi ai coloniei) posedă și pămînturi, pe care clădesc case frumoase și morminte cu lungi inscripții

în versuri[349]. Totuși celții sînt foarte numeroși și își păstrează pozițiile dinainte de sosirea romanilor. Aquincum fusese întemeiat *in territorio civitatis Eraviscorum*[350]. Dar acești eravisci formau un întreg popor care își avusese propriul său rege și moneda sa, din care s-au găsit exemplare și în Dacia (cf.cap. IV). Drumuri comerciale au trebuit să-i lege direct prin șesul iazigilor cu valea Mureșului dac, ceea ce au păstrat și romanii, căci calea romană de-a lungul Mureșului pînă la confluența cu Tisa e bine cunoscută, iar capetele de pod ale Pannoniei eravisce cu *Trans Aquincum* și ale celei scordisce cu *Trans Bononiam*, zidite în *Sarmatia* („*in barbarico*")[351], bine documentate.

Fiindcă negoțul de frontieră cu barbarii bogați și naivi era, cu toate primejdiile, extrem de profitabil. Către nord, în țara *Quadi*-lor sau către est în țara sarmată, vedem pe negustori apărînd foarte numeroși în asociații prospere și influente. La *Mursa*, un *decurio coloniae, ob honorem flaminatus, tabernas L cum porticibus duplicibus in quibus mercatus ageretur pecunia sua fecit*[352]. La *Brigetio* vedem monumente dedicate *Genio commerci et negotiantium*[353]; pe celălalt mal, în fața Hronului (Gran), în teritoriu barbar, se ridică pe la 371 p. Chr. un *burgus, cui nomen Commercium*[354] (aceste capete de poduri sînt de altfel sumedenie în vremea imperiului tîrziu); la *Trans Aquincum* un *beneficiarius consularis*, șeful stației de poștă, ridică și el un altar *Genio commercii*[355]. Orașul *Scarbantia*, nodul de drumuri din Pannonia septentrională, e plin de *negotiatores*: alături de localnici romano-celți, întîlnim și salonitani, iar la *Annamatia*, aquileieni[356].

Evident, după un secol de ocupație militară (între 100 și 200 p. Chr.), Pannonia a devenit profund romană: soldații se căsătoresc încă din timpul serviciului lor și introduc și în familiile lor spiritul de lealitate față de imperiu. Cutare templu al zeiței *Nemesis*, inaugurat la *Aquincum* tocmai la 24 iunie, sărbătoarea ancestrală italică a divinității *Fors Fortuna*[357], este o bună dovadă de adevărat romanism. Ceea ce nu poate face armata, completează școala: Vergilius este învățat pe de rost, ceea ce permite cutărui poet din *Sirmium* să facă exerciții pe o cărămidă într-un stil destul de pur[358], și aceste exerciții literare din care unele adresate unui *dominus magister*[359], precum — foarte probabil — și cutare poezie, cu „poantă" moralizatoare de la *Savaria*, nu sînt lipsite de interes.

Cutare comunitate rurală de veterani colonizați, ca *Aquae Iasae* lîngă lacul *Pelso* dobîndește destulă importanță spre a fi în întregime restaurată, după un incendiu, de către Constantin *cum porticibus et omnibus ornamentis ad pristinam faciem*[360] spre a putea să-și țină regulat tîrgurile: *nundinas die Solis perpeti*[361]. Și mărturiile foarte caracteristice despre dezvoltarea favorabilă și despre bogăția bisericii creștine din Pannonia în secolele IV și V ne servesc pentru a înțelege cît de profunde erau rădăcinile pe care romanismul le prinsese aci.

Totuși[362], *la temelia romanismului pannonic nu e nici o națiune indigenă puternică*: sînt mulți celți, dar sînt și iliri și traci din sud, precum și daci aduși ca soldați; sînt de asemenea *nenumărați* sirieni (nu e locul să-i enumerăm aci), mulți orientali, bitini, capadoci, greci și chiar evrei. Sînt în sfîrșit berberi *(Mauri gentiles)*[363] și spanioli[364]. Armata și comerțul au așezat cu sila sau au atras prin momeala cîștigului toată această lume. Și toate aceste crîmpeie de națiuni organizate de italici, bine pătrunse de romanism, dar de o construcție spirituală foarte diversă și provenind din patrii diferite, trăiesc sub teroarea eternă a barbarului de peste Dunăre. Încă din 185 Commodus *ripam omnem burgis a solo extructis item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*[365]. Și această istorie se repetă la infinit pînă la sfîrșitul secolului al V-lea[366] și chiar mai tîrziu[367].

Romanismul foarte autentic și foarte puternic al Pannoniei, în continuare directă cu romanismul nord-italic, va contribui la romanizarea iliro-tracilor și apoi, din lipsă de bază etnică locală destul de largă, va fi treptat înecat de barbarii slavo-turanici[368] și va dispărea.

Să examinăm acum situația la Dunărea de Jos, în Moesia Inferioară[369], cu anexa sa meridională, Thracia[370]. Aci, spre deosebire de Pannonia, avem la venirea romanilor un singur mare neam, pe traci, dintre care cei de la sud de Balcani foarte pătrunși de cultura elenistică, pe cînd daco-geții din Moesia și din Dacia erau cîștigați mai degrabă pentru cultura de tip occidental adusă aci de către celți[371].

Se pare că expedierea de grîu getic la Roma de către Silvanus Aelianus la 52—53 p. Chr.[372] a făcut multă reclamă fertilității pămîntului Moesiei. În adevăr, precum vom vedea mai pe urmă, graba coloniștilor civili de a ocupa pămînturi aci și de a întemeia ferme frumoase *(villae)* cam pretutin-

deni, în bună tovărășie cu indigenii, îndată după 46 p. Chr. (dată la care *Thracia* pînă la gurile Dunării devine provincie romană), a fost în adevăr extraordinară.

Dar să lămurim mai întîi situația *thracilor* propriu-ziși, de la sud de Balcani. Ca și ilirii din Dalmația muntoasă, tracii nu erau agricultori decît în valea Hebrului (Marița)[373]; în general ei erau păstori și crescători de cai sau lucrători de mine. De veacuri regii lor imitaseră regalitățile scito-elenice și asiato-elenistice și se elenizaseră mai mult ori mai puțin, ei și supușii lor. Romanii, instalîndu-se în Macedonia, avură războaie neîncetate cu vecinii lor de la răsărit, pe care sfîrșiră prin a-i potoli numai cu puțin înainte de sfîrșitul secolului I a. Chr., făcînd din ei buni aliați autonomi împotriva celorlalți barbari. Cînd Claudiu, plictisit de atîtea războaie intestine ale micilor dinaști traci, s-a decis în sfîrșit să transforme și această țară în provincie romană, nu s-a gîndit nici un moment să facă din Thracia o altă Romania, ci s-a mulțumit cu ceea ce făcuseră și predecesorii săi — cu toate grozavele revolte ca aceea din timpul lui Tiberiu — , adică să recruteze infanteriști și călăreți traci, în cel mai mare număr cu putință, din aceste triburi neîmblînzite, a căror cea mai mare fericire în viață era de a putea să se joace cu moartea: dacă nu în război, cel puțin în amfiteatre[374].

Thracia primi o organizație deosebită, aproape elenistică, iar limba și obiceiurile grecești fură chiar ocrotite de către romani, care se grăbiră să considere această provincie ca făcînd parte din jumătatea elenică a imperiului. Roma, Italia și imperiul se umplură deci de trupe trace și de recruți traci, care fură, natural, cu toții romanizați și în mare parte se pierdură printre romanii din celelalte provincii, pe cînd Thracia, care nu vedea decît pe prea puțini din fiii ei venind înapoi, vegeta în cea mai desăvîrșită lipsă de însemnătate și în primitivitate culturală, ori procura lumii grecești și apoi imperiului grecizat din Orient un material uman de mare valoare, dar complet sălbatic[375], spre a fi întrebuințat pentru scopuri care nu-l priveau de loc.

Cu totul alta a fost situația în nordul Balcanilor. Ca și Herodot cu cinci veacuri mai înainte, tot așa și romanii pe vremea lui Claudiu înțeleseseră că la nord de Balcani începea o altă lume. Aci locuiau geții, dintre care făceau parte și *moesii* și al căror neam se întindea foarte departe către nord, pînă în Moravia, Silezia, Galiția și Ucraina. În toate timpurile daco-geții

fuseseră agricultori. Grecii simbolizaseră respectul lor pentru acești primi discipoli ai zeiței Demeter printre muritori creînd mitul regelui get Charnabon, adorator al lui Triptolemos[376]. Necontenitele năvăliri iraniene, celtice și germanice în Moldova și în Muntenia, ca și în Dobrogea și în Bulgaria, nu descurajaseră acest popor prin excelență sedentar. Ovidiu povestește că geții din vremea sa țin într-o mînă plugul agricultorului și într-alta arma războinicului pentru a se apăra împotriva aprigilor călăreți de peste Dunăre[377]. După cum nomazii erau dușmanii naturali ai geților, tot așa plugarii veniți la ei le-au fost prieteni. Afară de romani, despre care va fi vorba îndată, mai era un singur popor care a fost tovarășul nedespărțit al geților de la Dunărea de Jos: *bessii*. Expediția lui Lucullus Varro din 72 a. Chr. și aceea a lui Crassus din 29 a. Chr. împotriva tracilor din Rodope provocaseră o foarte activă emigrare a bessilor către nord-est dincolo de Balcani[378]. Ei nu s-au oprit decît în Scythia Minor. Aci făcură cauză comună cu geții, iar la sosirea romanilor existau pretutindeni *Bessi consistentes*, care se înțelegeau foarte bine și cu coloniștii romani, și pretutindeni răsăriră în acele *territoria* ale geților aborigeni diverși *vici* cu *cives Romani et Bessi consistentes*, ai căror *magistri* și *quaestores* erau aleși frățește în fiecare an, rînd pe rînd sau — dacă erau două locuri — unul alături de celălalt, un roman și un bes[379].

În anul 46 Claudiu întinse deci granița romană a Dunării pînă la Pont. El organiză serviciul vămilor, delimită teritoriile rurale ale orașelor grecești de la Mare[380], ale numeroaselor *castella* auxiliare de pe Dunăre și ale diferitelor *civitates* indigene, dar făcu mai ales actul foarte înțelept de a desprinde din Thracia regiunea așa-zisă *ripa Thraciae*[381], care era toată partea orientală din *Moesia Inferior* de mai tîrziu, dintre Asamus și Pontul Euxin, complet populată în toate timpurile de către geți, și de-a o cuprinde în *sistemul roman* al provinciilor danubiene.

Această reintegrare a bazinului dunărean își avusese de altfel un *pendant*[382] de cealaltă parte a fluviului încă de pe vremea lui August, care prin Aelius Catus, între ultimele două revolte pannonice, deci înainte de anul 6 p. Chr.[383], nu numai că le pricinuise dacilor o foarte gravă înfrîngere în propria lor țară, *tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*[384], dar strămutase în Moesia 50 000 de daci, colonizîndu-i la sud de Dunăre[385]; în afară de aceasta se pare că o largă fîșie de pămînt de la nord de fluviu, pînă la „micul val roman" din Muntenia și Oltenia, între Calafat și Giurgiu, a fost anexată atunci la

imperiu ca un cap de pod în fața cetăților *Ratiaria*, *Oescus* și *Novae*[386]. Cincizeci de ani mai tîrziu (52—53) Plautius Silvanus a făcut marea sa demonstrație militară de-a lungul întregii Dunări de Jos pînă la Pont și chiar — prin trimișii săi amenințători — pînă în Crimeea: *Tyras* trecu sub regimul roman; *Olbia* și *Chersonesus* trebuiră să accepte cu recunoștință protecția încă neoficială, foarte altruistă, a romanilor, care nu le impuneau încă suzeranitatea lor[387]. În orice caz, marea cîmpie moldo-munteană fu profund pacificată: 1° prin întemeierea unei întregi serii de mici regate clientelare daco-sarmato-bastarne, din care Aelianus își luă ostatici pentru mai multă siguranță, și 2° (elogiul funebru al acestui mare guvernator o spune în chip lămurit[388]) prin „lărgirea limitelor provinciei" ceea ce nu se putea întîmpla, firește, decît pe malul stîng al Dunării, probabil pînă la „marele val roman" al Munteniei și pînă la valul din sudul Moldovei și Basarabiei[389]. O sută de mii de „transdanubieni" fură colonizați cu acel prilej în Moesia.

Cîțiva ani mai tîrziu, Vespasian reorganiza flota de război de pe Dunăre — așa de glorios activă încă din anul 15 p. Chr.[390] — , sub ordinele guvernatorului, iar în lipsa acestuia sub ordinele unui *praefectus orae maritimae*[391] — dîndu-i numele său *(Classis Flavia*[392] *Moesica)* și hotărîndu-i tot în josul Dunării stații fixe pe mal, cu castrele, clădirile și teritoriul rural respectiv, ca pentru orice corp de trupă cantonat pe frontieră.

Între moartea lui August și aceea a lui Claudiu (14—54), adică numai timp de patruzeci de ani, tot acel mare teritoriu care se întinde între Dunăre și Balcani de la frontiera actualei Iugoslavii pînă la coasta românească a Mării Negre, adică întreagă Bulgarie septentrională și întreaga Românie de peste Dunăre (Dobrogea), fusese supus, adaptat, organizat de către excelenții comandanți pe care Roma îi trimisese ca guvernatori numai ai Moesiei Superioare de mai tîrziu, dar care înțeleseseră în chip desăvîrșit înalta misiune ce li se încredințase pe întreaga Dunăre de Jos și pe coasta tracă a Pontului Euxin.

Cel mai tîrziu la 54 p. Chr. vedem pe un *legatus pro praetore*[393] al împăratului Claudiu, pe Tullius Geminus, primind la *Tomis* o delegație de zece cetățeni ai Istriei, care veneau să-l roage ca să le păstreze vechile privilegii privitoare la teritoriul lor rural și la drepturile lor de liber pescuit în apele Dunării. Prezența guvernatorului Moesiei la Tomis n-ar putea fi întîmplătoare. Dimpotrivă, trebuie să credem că chiar Flavius Sabinus, îndată după 46,

a trebuit să introducă obiceiul oficial de a veni să șadă cîtva timp la Tomis pentru a rîndui treburile cu care era însărcinat în subordine un *praefectus orae maritimae*. În adevăr, dosarul de scrisori descoperite la Istria[394] dă o atît de mare greutate hotărîrilor luate de către Sabinus și prieteniei pe care el o avea pentru acești greci, iar pe de altă parte ordinele pe care Sabinus trebuia să le dea cu privire la ʿοροθεσία[395] tuturor cetăților de pe coasta Pontului, reclamau într-un chip atît de imperios prezența lui la fața locului, încît a trebuit să atribui acestui prim Flavius, binefăcător al Moesiei, un rol decisiv în începuturile romanizării provinciei și a trebuit să explic cel puțin o parte din marele număr de *Flavii*, noi cetățeni romani în orașele Pontului ori în satele traco-romane din interior, prin însuși patronajul lui, cu mult anterior aceluia al fratelui său Vespasian, devenit împărat abia un sfert de veac mai tîrziu (43 > 69)[396].

Pînă la Traian nu există nici un castru legionar care să țină strajă pe Dunărea de Jos mai la vale de gura Oltului. Aci, la *Oescus* și la *Novae*, flancînd din două părți această gură și valea extraordinar de importantă care ducea către înaltele burguri ale Dacilor din Transilvania, legiunea *V Macedonica* și legiunea *I Italica* formau paza; totuși și aci abia sub Vespasian fusese chemată *legio V* la Oescus și numai sub *Domițian* se fixase *legio I* la Novae. Nu e vorba deci pînă la Traian, care ocupă toată Moesia cu trupe legionare, stabilind *legio XI Claudia* la Durostorum și *legio V Macedonica* la Troesmis (Oescus devenind *Colonia Ulpia*), decît de corpuri de *auxilia* ca garnizoane efective ale celei mai mari părți din Moesia Inferioară. Dar aceste corpuri nu contează decît prea puțin ca elemente de romanizare activă a provinciilor, avînd în vedere că ele însele au nevoie să fie romanizate. Iar cît despre instalarea lor definitivă în *castella* zidite pe malul fluviului, faptul acesta n-are loc, pentru regiunea inferioară a Dunării moesice, decît tot după Traian.

Dar pe la anul 100 Moesia Inferioară era profund romanizată. Inscripțiile din acea vreme dovedesc o tradiție romană destul de veche pe aceste meleaguri. Romanii civili purtînd ca *nomen gentile* [397] numele de *Flavius* (după cei *patru* Flavii: Sabinus, Vespasian, Titus și Domițian) sau *Cocceius* (după Nerva) sînt numeroși nu numai în orașele grecești și în teritoriile lor rurale, ci și în organizațiile rurale traco-romane, ca *vici*, *pagi* și *territoria*. Sărbătoarea italică *Rosalia* e, ca și în Pannonia, general prăznuită de către țăranii acestei provincii. E chiar marea sărbătoare anuală cu prilejul căreia diferiți

magistri și *quaestores* ai *vici*-lor consacră altare votive zeului suprem *Iupiter Optimus Maximus* pentru sănătatea și prosperitatea casei imperiale.

Fiindcă o dată mai mult Dunărea (prelungită de Sava), ca mare arteră de circulație între Adriatica și Marea Neagră, și-a făcut datoria: curentul de colonizare spre țările roditoare ale Dunării de Jos a adus elemente romane autentice din Italia, din Noricum, din Dalmația și din Pannonia, care au cumpărat aci pămînturi în calitate de coloniști uneori singuratici — îi vedem, *ad villam suam*[398], în cutare *pagus* sau *territorium* daco-bes — și puțin cîte puțin au dat apoi naștere la *vici* întregi în jurul proprietăților lor, *praedia* și *villae*, satul primind, firește, numele întemeietorului: *vicus Clementiani*, *vicus Quintionis*, *vicus Secundini*, *vicus Celeris* etc.

Cînd, după Domițian și Traian, veteranii începură ei înșiși să se așeze aci, a fost o atît de mare creștere a romanismului în toată țara, încît nu numai teritoriile rurale ale orașelor grecești, dar înseși aceste orașe începură să se romanizeze, acceptînd sărbătorile romane *(Rosalia)* și limba romană. Din acest punct de vedere trebuie să insistăm asupra a două cazuri absolut caracteristice. Traian, respectuos pentru elenismul Thraciei, își impusese ca o datorie să întemeieze chiar în Moesia Inferioară orașe cu organizare grecească: *Marcianopolis* la vest de *Odessus* și *Nicopolis ad Istrum* la sud de *Novae*. Nici unul, nici celălalt dintre aceste orașe n-au reușit să facă operă antiromană. Dimpotrivă, tocmai la *Nicopolis* avem un *album* așa de interesant privind un *bacchium vernaculorum*[399], în care putem constata încă o dată cum tracii (și aci geți: *Decebalus*, [?*Buro*]*busta*, ca și la Durostorum: *Decibalim*, *Seicipere*, *Mamutzim*)[400], romanii și orientalii de limbă greacă erau toți asimilați întru romanitate. Și ceea ce mai trebuie relevat e că nu este vorba de un romanism de spoială, în care numele se schimbă și lucrurile reale rămîn (cp. sirienii, egiptenii, grecii, cu nume pur romane, dar cu limbă, obiceiuri și mentalitate indigene), ci, ca în vestul roman, ne găsim în fața unui fenomen de colaborare liberă, de bunăvoie și cu totul demnă, a indigenului care continuă să se cheme *Clagissa Clagissae (filius)*, *Ithazis Dada*, *Burtzitzines* etc., să adore pe zeii traci, să trăiască în *vici* ori în *civitates* cu nume și organizații trace, ca *Scenopesis* ori *Ausdecensis*[401], și care totuși e din ce în ce mai mîndru de a fi cetățean al imperiului, de a vorbi latinește și de a reprezenta împreună cu toți adevărații *vernaculi* ai regiunii tradițiile din ce în ce mai bine înrădăcinate ale romanismului local.

Nu e decît prea natural să vedem pe toți orientalii, pe care afacerile îi aduc în Moesia și-i îndeamnă să se fixeze aci, renunțînd la „asianismul" lor de limbă greacă și luînd formele romane ale vieții civile. De asemenea negustorii, funcționarii birourilor imperiale, în primul rînd aceia ai vămilor, ale căror venituri, pe Dunărea de Jos în fața bogatelor cîmpii geto-scitice ale României și ale Rusiei actuale, trebuie să fi fost considerabile, tot acest personal de origine urbană, uneori servilă, în orice caz foarte cosmopolit[402], e silit să facă în Moesia operă de romanism, pentru că aci toți oamenii s-au făcut țărani și toți țăranii *(pagani)* s-au făcut romani.

Zeul κατ' ἐξοχήν[403] al tuturor acestor țărani este *Silvanus*, care, ca pretutindeni în Occident și în Italia, este *sanctus*, *domesticus*, *silvester*[404], dar și *Sanctus Silvanus Sator*[405], așa precum pentru prima oară apare la *Ulmetum* în *territorium Capidavense*, deopotrivă ca chip sculptat pe piatra de mormînt a unui *princeps loci*, *quinquennalis territorii*, *C. Iulius C.f.Quadratus*[406] (pe la începutul secolului al II-lea) și ca nume scris pe altarul dedicat de către *consacrani*[407] la 1 iunie 178, probabil cu prilejul marii sărbători anuale a *Rosaliilor*, celebrată de către *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*[408], aici ca peste tot în Sciția Minoră.

Pe această solidă bază economică și socială, urbanismul Moesiei va lua un avînt foarte remarcabil. *Oescus* (colonia Ulpia), *Ulpia Nicopolis* (ad Istrum), *Durostorum* (municipium Aurelium), *Troesmis*, *Municipium Montanensium*[409], *Marcianopolis*, *Abrittus*, *Tropaeum Traiani*[410] etc., vor reprezenta o sforțare de caracter industrial, comercial și artistic demnă de centre și de provincii mult mai adăpostite de invazii decît era Moesia, ale cărei triste anale încep încă de pe vremea lui Marcu Aureliu, cu prilejul marii năvăliri a dacilor *costoboci*[411]. Creștinismul va găsi aci o provincie mereu bogată și prosperă și chiar pe la 600 căpeteniile armatelor bizantine, în expedițiile lor către Dunăre, vor găsi totdeauna la lucru pe țăranii de limbă romană, iar în cetățile de la Dunăre conduse de episcopii lor vor da de un spirit roman neclintit[412].

Care era situația Daciei cînd Traian s-a hotărît, în anul 106, s-o prefacă în provincie romană?

Mai întîi Dacia era un mare regat cu bază etnică perfect omogenă, cu tradiții istorice seculare, cu structură socială și economică bine definită[413], cu

o cultură înaintată de forme mai întîi influențate de către civilizația celtică, apoi, timp de aproape două veacuri înainte de Traian, de către civilizația romană. Aci nu era vorba, ca în Dalmatia, în Thracia, în Pannonia ori în Moesia, pur și simplu de un oarecare număr de triburi barbare cu o populație mai mult ori mai puțin numeroasă locuind un teritoriu destul de întins, totuși lipsite de solidaritate politică și națională între ele, ci de o națiune conștientă de ea însăși. Și în adevăr dacii, ca națiune politică[414], n-au acceptat niciodată stăpînirea romană; cei care n-au căzut în cele două mari războaie s-au retras în Dacia septentrională, care n-a fost niciodată atinsă de cucerirea romană[415], și de acolo — ca „daci liberi" — au invadat necontenit provincia, fie singuri, fie în tovărășia germanilor migratori, pînă ce la urmă romanii, sub Aurelian, s-au retras din nou pe malul drept al Dunării, lăsînd Dacia în mîinile goților.

Acestui exod al dacilor către Nordul liber se datorește numărul așa de restrîns de *auxilia* dace în armatele romane ale imperiului: abia o *ala*, organizată de Traian însuși, și patru sau cinci *cohortes*, organizate fie tot de Traian, fie de succesorul său — pe cînd națiuni mult mai puțin numeroase decît dacii, ca, de pildă, *Delmatae* și *Thraces*, spre a nu mai vorbi de spanioli, de sirieni etc., dădeau un număr important de trupe auxiliare[416].

Ca urmare a rezistenței înverșunate a dacilor, organizația dată de Traian acestei provincii a fost excepțională[417] Mai întîi a făcut operă de colonizare forțată, chemînd sau aducînd aci un număr enorm de elemente romanizate din toate provinciile imperiului. A pus în exploatare minele de aur și ocnele de sare ale Daciei prin specialiști romanizați, ca pirușții *(Pirustae)* din Dalmația[418]. A restrîns frontierele provinciei în așa chip încît cele două mari, șesuri pe care le domină Dacia muntoasă, spre est stepa moldo-munteană spre vest Cîmpia Tisei și a afluenților săi pînă la Dunărea pannonică, să rămînă în afara limitelor Daciei romane: aceasta fiind considerată ca o cetate, avea ca singur rost ocuparea exclusivă a regiunii muntoase. Consecința acestei concepții puțin perspicace[419] fu că la urmă situația deveni fără putință de a fi menținută: Marcu Aureliu trebui să permită sarmaților *Iazyges* din cîmpia ungară să treacă prin *Dacia romană* pentru a vizita pe frații lor din Basarabia[420] și din Ucraina — ceea ce consacra cu un secol mai de vreme pierderea Daciei romane. Și cu toate că chiar Marcu Aureliu a făcut din cele două *Daciae* ale lui Hadrian trei provincii[421], romanii aveau

totuși o groază așa de mare de deșert și în felul acesta și de șesurile nesfîrșite care îl aminteau, încît Dacia nu cuprinse nici acum în hotarele sale decît regiunea muntoasă. Ca și în Africa, împotriva nomazilor din Sahara, tot astfel în Dacia și în Pannonia împotriva nomazilor din cele două mari șesuri, romanii însărcinară pe „specialiștii" sirieni, arcașii deșertului din Orient, să facă poliția în cele două „deșerturi" din estul[422] și din vestul[423] Daciei. Și aceasta a fost totul.

Dar numai din punct de vedere oficial, căci viața reală își are legile ei mai sănătoase decît legile meșteșugite ale oamenilor politici. Nu era posibil pentru negustorul roman și nici chiar pentru simplul cetățean care avea treburi personale în Dacia, cînd se afla la *Aquincum*, la *Brigetio* sau chiar la *Intercisa* ori la *Vetus Salina*, să facă mai întîi imensul ocol prin *Singidunum* și *Viminacium* și numai după această călătorie inutilă să ajungă la *Sarmizegetusa*, la *Apulum*, la *Napoca*, ori la *Porolissum*[424]. Sarmații din cîmpia ungară n-aveau, pe de altă parte, nici un interes, decît în caz de război, să împiedice prin teritoriul lor o circulație, de care profitau și ei, între Pannonia Inferioară și Dacia. De altminteri ei erau mai mult ori mai puțin supuși clientelari ai Romei. Și mai clară[425] era situația în Moldova. Romanii n-au ocupat-o în chip oficial. Totuși Traian însuși a fost acela care la *Bărboși*, acolo unde grecii din secolul al VI-lea a. Chr. își avuseseră emporiul lor la gura Siretului[426], a întemeiat un castru foarte bine întărit, în care fură instalate nu numai trupe auxiliare, ci și un detașament din *clasis Flavia Moesica*, flota care, ca și în Moesia Superioară pe Margus, așa și aci pe *Hierasus* făcea poliția acestui mare afluent al Dunării. Împrejurul Bărboșilor numeroși coloniști formară un *territorium*, dintre ai cărui *quinquennales* cunoaștem unul chiar pe nume (fig. 151): *L. Iulius Iulianus qui et Rundacio*[427] (acest *signum* fiind numele trac Ῥυνδάκης)[428]. De la Bărboși, în fața cetăților dobrogene *Dinogetia* și *Troesmis*, ducea pe *Hierasus* în sus, prin *vici-i* daco-romani de la Șendreni și de la Poiana[429] și apoi prin valea Trotușului către pasul Oituzului, la castrul roman de la Brețcu în sud-estul Transilvaniei[430], drumul roman care lega în modul cel mai direct orașele romane ale Sciției Minore de Dacia orientală. Dar chiar marele drum care de la *Olbia* ducea prin *Tyras*, peste Basarabia și peste Moldova, drept spre Transilvania, deci tocmai prin regiunile ocupate de sarmații de răsărit *(Roxolani)* — și ei supuși clientelari ai Romei, dar care mereu aveau să se plîngă, așa, de pildă, pe lîngă Hadrian

chiar în anul morții lui Traian, de *inminutis stipendiis*[431], — pare să fi fost nu numai umblat, dar oficial recunoscut: geograful din Ravenna îi enumeră toate stațiile[432].

Dacia reală deci era învecinată deopotrivă cu Pannonia Inferioară și cu ținuturile geto-iraniene ocrotite de romani dincolo de gurile Dunării, de la Pyretus și Tyras pînă la Bosporul cimmeric[433]. Două regiuni ale acestei Dacii reale aveau multă asemănare cu Moesia: Banatul și Oltenia nu făcuseră niciodată romanilor aceeași opoziție înverșunată pe care o făcuse Transilvania.

Încă după primul război dacic se pare că Banatul și Oltenia au încheiat pacea lor cu Roma[434] și că dacii de pe aceste întinse și fertile teritorii s-au resemnat destul de lesne sub noul regim și s-au romanizat foarte devreme. E cazul cel puțin pentru cutare regiune din Oltenia, în valea inferioară a Oltului *(Alutus)*, unde, ca și în alte părți, întîlnim aceeași organizare rurală a indigenilor pe *territoria* cu un consiliu de *curiales*[435] în jurul cutărei cetăți dace ca *Sucidava*[436], precum și indigeni, bogați proprietari de pămînt cu totul trecuți la romanism, ca acel *Esbenus* chiar din *territorium Sucidavense*, al cărui nume oficial este *Ael(ius) Vale(n)s* și care posedă, ca orice roman adevărat, sclavi; aceștia, proclamați *liberti* după moartea lui, îi ridică patronului lor, plini de recunoștință, monumentul funerar[437].

Ca și Pannonia Inferioară, Dacia, provincie de frontieră peste tot presărată cu castre (două legiuni, o sumă de corpuri auxiliare), va fi în mare măsură colonizată de veterani, care îi vor întrece cu mult în importanță pe coloniștii civili. Țară bogată și frumoasă, Dacia va oferi tuturor soldaților liberați condiții excelente pentru întemeierea unui cămin. Cum cea mai mare parte dintre soldați, începînd din secolul al II-lea p. Chr., se însoară chiar în timpul serviciului, cu femei localnice, în jurul numeroaselor castre din Dacia vor răsări tot atîtea focare de romanism: *villae, vici, pagi, regiones* rurale. Pînă în zilele noastre limba românească păstrează, singura printre limbile romanice, cuvîntul *veteranus*, pronunțat *bĕtrân*, doar pentru a exprima ideea de „om în vîrstă înaintată" De altfel, însuși marele oraș *Apulum* s-a născut din *canabae*-le legiunii a XIII-a[438].

Totuși afacerile comerciale pe care o țară atît de felurit înzestrată de la natură ca Dacia trebuia să le provoace, atrăgeau un număr așa de important de negustori de toate națiunile: *Treveri, Asiani, Galatae*[439], încît orașele

Daciei nu-și găseau originea numai în cutare mic tîrg dimprejurul unui castru militar, ci, ca *Drobeta, Tsierna, Romula, Napoca, Germisara, Ad Mediam* etc.[440] (acestea două din urmă localități balneare renumite), răsăreau și progresau și prin comerț. Diferiții *negotiatores* organizați pe *collegia* după provincii (cunoaștem colegiile din *Dacia Apulensis)*, cu *defensores*[441], făceau să circule mărfurile lor nu numai pe căile de uscat, ci și pe marile rîuri ale Daciei (cunoaștem mai multe *collegia* de *utricularii*[442], ca în Gallia) și, ca și în Pannonia, dedicații erau făcute către *Genius commerci*[443] din partea funcționarilor marilor birouri de vamă, ca la *Micia* pe Mureșul de jos la ieșirea din Transilvania spre marea cîmpie care se întindea pînă la Dunărea pannonică: *Iovi Optimo Maximo, Terrae Daciae et Genio populi Romani et commerci*[444]. Acestei activități interne îi corespundea firește o expansiune comercială în afară, care ducea negustori și mărfuri din Dacia pînă la *Salonae*[445], la *Mytilene* ori chiar pînă în *Egipt*.

Cu minele sale de aur, cu afacerile sale comerciale, cu marile sale domenii imperiale și particulare, exploatate de către o întreagă armată de sclavi și de liberți, cu nenumărații funcționari ai fiscului (existau trei *procuratores*[446] pentru cele trei *Daciae)*, cu armata așa de numeroasă și cu veteranii colonizați în proporția respectivă, e ușor de înțeles cum romanismul Daciei era, la est de Alpi și de Adriatica, cel mai complet și — trebuie s-o spunem — și cel mai cosmopolit. La prima vedere, inscripțiile din Dacia ne dezvăluie un adevărat haos de naționalități, de religii, de îndeletniciri și de interese[447]. Dar trebuie să distingem elementele serioase de păsările de pradă californiene.

În adevăr, cînd s-a dat pe la anul 270 ordinul de evacuare a Daciei[448], toți soldații, funcționarii, oamenii de afaceri au plecat. Și o dată cu aceasta orașele muriră. Dar țăranii, pe peticul lor de pămînt, au rămas. Ei erau, după 150 de ani de la cucerire, foarte numeroși. În timpul războaielor imperiului cu dacii liberi din nord, mulți din aceștia fuseseră colonizați alături de veteranii romani, ca pe vremea lui Aelius Catus și a lui Silvanus Aelianus în Moesia. Alți daci din văile singuratice ale munților provinciei se împăcaseră de asemenea cu dominația romană. Dar baza populației rurale a Daciei în 270 rămînea tot aceea dată de cele 150 serii de veterani care se așezaseră pe pămîntul dac. Spre deosebire deci de cele două *Moesiae*, unde triballii, geții și bessii fuseseră romanizați în foarte mare număr, dar prin aceasta reduseseră

calitatea romanismului, Dacia se prezenta cu mult mai romană. E de ajuns, de altfel, în această privință, să se compare grosolanele monumente, așa de naiv sculptate și gravate, din Moesia rurală, cu frumoasele inscripții și cu bogatele monumente ale Daciei. Străinul care nu poate înțelege dintr-o dată puritatea limbii latine ce se regăsește astăzi în limba română, trebuie să se gîndească la realitățile istorice expuse aci mai sus, iar nu la teoriile așa de curioase ale unui „romanism balcanic", mai degrabă traco-ilir decît roman.

Dar trebuie să concludem.

Întregul romanism al provinciei Dacia — tot așa de autentic ca și acela al Pannoniei, al coastei dalmate sau al Italiei septentrionale — ar fi fost măturat după cîteva generații dacă s-ar fi redus la propriile sale forțe[449].

Mai întîi a fost marea Dacie, aceea a lui Decebal[450], care i-a venit în ajutor, romanizîndu-se în întregime. Nu numai Banatul și Oltenia[451], dar și Muntenia și Moldova au primit încetul cu încetul, prin legăturile de neam și de interese cu Dacia romană pe de o parte, cu Moesia getică pe de alta, forma romană a vieții, cu atît mai mult, cu cît aceasta era înainte de toate o viață rurală și cu cît prin mijloacele și prin metodele ei era cu mult superioară vieții agricole a dacilor liberi. Solidaritatea de interese a Daciei preromane s-a refăcut: dacii din Dacia mare au contribuit cu rasa lor la păstrarea a ceea ce romanii din Dacia romană creaseră prin cultura lor.

Succesul sforțării colonizatoare a romanilor era datorit, însă, unei activități preparatoare de proporții mult mai întinse, și anume: 1° elementelor naturii, 2° mișcărilor de popoare, 3° condițiilor economice, 4° mișcărilor spirituale — *din toată regiunea danubiană*.

În adevăr, independent de națiunile care îl locuiesc, bazinul Dunării a fost — prin definiție — din vremurile cele mai îndepărtate (cf. epoca villanoviană studiată în cap. I al acestei cărți), o singură lume, un singur organism de geografie umană. În momentul în care lupta dintre daci și romani s-a hotărît în folosul acestora din urmă, civilizația romană a unificat sub steagul său tot bazinul fluviului[452]. Romanii au influențat și au fost influențați și o întreagă cultură deosebită, *romanismul danubian*, diferit de cel gallic sau de cel spaniol, a luat naștere.

Romanii n-au putut prinde rădăcini decît acolo unde au putut deveni țărani. Bazinul Dunării este o regiune clasică a agriculturii încă din neolitic. Dar civilizația țărănească a Italiei, și în general a lumii romane, era aproape

identică din punct de vedere material cu civilizația țărănească a celților din a doua epocă a fierului: or mișcările popoarelor celtice către răsărit unificaseră încă din secolul al IV-lea a. Chr. tot bazinul Dunării în formele economice ale vieții celtice. Terenul era deci bine pregătit pentru coloniștii romani, care nu aduceau, în afară de limbă, aproape nimic necunoscut indigenilor din țările dunărene. Industriile carpato-danubiene din ultimul La Tène au fost continuate și sub romani și chiar după plecarea lor din Dacia lui Traian[453].

Mithraismul mai întîi, creștinismul mai pe urmă, au unificat pe rînd în aceeași concepție despre lume toate țările danubiene. Însă formele orientale ale creștinismului și misionarii de limbă greacă, foarte activi în Pontul Euxin, în Egeea și în Adriatica, n-au avut nici o priză asupra popoarelor danubiene. N-a fost acceptat decît creștinismul de limbă latină. Apostolul carpato-danubienilor a fost, cu începere din anul 380, episcopul Nicetas din Remesiana, prietenul lui Paulinus din Nola[454]. Apostolul goților, Ulfilas, discipol al grecilor, a trebuit să predice în latinește cînd a avut a face cu geto-romanii de la Dunărea de Jos[455]. Toți termenii de căpetenie ai religiei creștine în românește sînt de origine latină și, ca și în alte cazuri, chiar mai latini decît în celelalte limbi romanice; se zice: *chiesa, église* după *ecclesia*, dar în românește *băserecă* de la *basilica*[456].

Romanismul actual de la Dunăre nu purcede nici de la păstorii și lucrătorii de mine iliri, nici de la păstorii și lucrătorii de mine traci[457]. El descinde de-a dreptul din plugarii danubieni, de la frontierele occidentale ale Pannoniei Superioare (unele forme lingvistice identice în Alpi și în Carpați își găsesc explicația în această perfectă unitate a romanismului danubian) pînă la gurile Dunării. Romanismul actual, păstrat mai bine tocmai în Dacia lui Decebal și tocmai în frontierele ei, n-ar putea să fie de origine balcanică pentru bunul motiv că Balcanii n-au fost romanizați. El este esențial și exclusiv danubian: la puterea sa de rezistență împotriva cumplitelor încercări ale evului mediu au contribuit deopotrivă romanii din toate țările danubiene. Iar calitatea excelentă a romanismului, aproape italic, al acestor țări: Pannoniile și Moesia Inferioară în primul rînd, Dalmația și Moesia Superioară imediat după ele, a hotărît natura esențial latină a actualului romanism Cînd au venit slavii, romanismul pastoral al Dalmației și al Moesiei Superioare a fost încetul cu încetul subminat și distrus. Dimpotrivă, romanismul agricol al

Daciei și al Moesiei Inferioare a rezistat de-a lungul întregului ev mediu pînă în zilele noastre. Cît despre Pannonia, foarte agricolă de asemnea, ea a luptat foarte bine pentru cauza latină pînă destul de tîrziu: se pare, după ultimele descoperiri, pînă în secolul al X-lea. Dar lipsa de continuitate teritorială cu Dacia și cu Moesia i-a fost fatală: rămasă singură, Pannonia romană a fost sfărîmată de slavi, maghiari și germani împreună. Așa s-a întîmplat că România, în loc să fie o peninsulă a continentului latin către Orient, a rămas o insulă, foarte mare, dar foarte depărtată de marea masă a rudelor sale.

ADNOTAŢIILE TRADUCĂTORULUI

I

CARPATO-DANUBIENII ŞI VILLANOVIENII

[1] În Transilvania, în neolitic, se întîlnesc elementele vestice (din Iugoslavia şi Ungaria) în culturile Criş-Starčevo, Vinča-Turdaş, Tisa, elementele de expansiune şi de influenţă ale culturilor Boian şi Gumelniţa din Muntenia şi Bulgaria şi elementele răsăritene ale culturii Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, din Moldova şi Ucraina, cu diferitele ei faze caracterizate prin ceramică pictată. Dar, în acelaşi timp, în centrul Transilvaniei se formează cultura Petreşti, cu o ceramică pictată de un stil specific numai acestei regiuni. Cf. *Istoria României*, I, pp. 29—89 şi în special 70—71.

[2] Această cultură s-a răspîndit pe teritoriile care aparţin azi României şi Ungariei. În terminologia sa, V Pârvan nu face deosebirea, de altfel destul de discutabilă, pe care o obişnuim noi azi între *cultură* şi *civilizaţie*, cei doi termeni apărîndu-i oarecum sinonimi. Distingea însă o „cultură" sau „civilizaţie" materială de una „spirituală" şi o cultură „vegetativă" de una „creatoare" În textul francez după care am făcut traducerea prezentei cărţi nu figurează decît termenul *civilisation*, deoarece cel de *culture*, în sensul folosit de noi, nu este admis de limba franceză academică. În ediţia engleză de asemenea apare numai cuvîntul *civilization*. În prezenta traducere, pentru cele mai multe cazuri am adoptat termenul analog de *civilizaţie*, cu sensul său general, spre a nu risca să intervenim în textul autorului cu nuanţe care nu-i erau proprii.

[3] Cf., aci mai jos, nota 12.

[4] Cf., aci mai jos, cap. II.

[5] Termenii „imperiu" şi „regat" pentru formaţiunea politică realizată de Burebista, ca şi pentru alte formaţiuni barbare asemănătoare, sînt întrebuinţaţi de V. Pârvan numai în sens metaforic, fără a fi vorba de vreo echivalare cu un stat de tip superior, cum ar fi, de pildă, Imperiul roman ori regatele elenistice.

[6] În manuscrisul original francez, Pârvan precizează anii în raport cu era noastră prin abreviaţiile „av. J.C." = *avant Jésus Christ*, „înainte de Cristos" şi „apr. J.C." = *après Jésus Christ*, „după Cristos". Pentru traducerea în româneşte, în intenţia de a respecta stilul obişnuit al autorului,

am folosit echivalentele latine ale acestor expresii: *a. Chr.* = *ante Christum* și *p. Chr.* = *post Christum*, așa cum le vedem aplicate în *Getica*. Prin „a. Chr." avem a înțelege „î.e.n.", iar prin „p. Chr. ", „e.n."

[7] În textul original figurează expresia „ces premières pages" (aceste prime pagini) adăugată peste cuvintele „cette première leçon" (această primă prelegere), care au fost șterse de autor ulterior, după ce s-a hotărît să dea conferințelor pe care le redacta forma unor capitole pentru un volum destinat publicării.

[8] Cf., aci mai jos, la *Glosar*, v. *Bronz*.

[9] Fără prejudiciu asupra ideii exprimate aci de V Pârvan, care rămîne în general valabilă, se cuvine să amintim că în ultimele patru decenii s-au constatat importante influențe răsăritene la sfîrșitul epocii bronzului, cu deosebire de prin sec. XIII î.e.n., în jumătatea de E a României, în cultura Noua (numită și Noua-Sabatinovka), în a cărei geneză și răspîndire au jucat un rol important triburile de păstori din Nordul Mării Negre. Cf. A. Florescu, în „Arheologia Moldovei", III-IV, 1964, p. 143 și urm.

[10] În prezent se înclină a se împinge înapoi începuturile epocii fierului de la noi pînă în jurul anului 1200 î.e.n., înglobîndu-se în această epocă și ultima perioadă a bronzului din periodizarea propusă de P Reinecke și de V.Pârvan (*Istoria României*, I, p. 137 — 151). Criteriul este prezența sporadică a obiectelor de fier, inclusiv a armelor, încă de pe la 1200 și tendința de a aplica și Daciei cronologia fixată pentru Egeea micenică și pentru Orient. Totuși trebuie să se țină seama de faptul că în Dacia, ca și în Europa centrală, cultura respectivei perioade continuă fără întrerupere evoluția formelor anterioare ale epocii bronzului și că obiectele de fier la care se face apel, deși se cunosc relativ ceva mai multe azi decît pe timpul lui Pârvan, apar într-o proporție mult prea redusă (mai degrabă cu valoare de importuri), nedeterminînd nici o modificare de caracter general. Cultura din jurul anului 1000 î.e.n. se caracterizează mai departe prin unelte și arme de bronz și prin forme legate de prototipuri specifice epocii bronzului. Cf. și K. Horedt, „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 119-132; idem, „St. și com. Bruckenthal" 13, p. 137 și urm. Pentru bibliografia referitoare la periodizările mai recente ale epocii bronzului și ale Hallstattului în Europa și în România, ca și

pentru repertoriul actual al depozitelor de bronzuri din Transilvania, cf. M. R u s u, în „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 177—210.

[11]. Cf., aci mai jos, la „Glosar", vv. *Fier* și *Hallstatt*.

[12] E vorba de securile de cupru cu două tăișuri dispuse cruciș, încă discutabile din punct de vedere cronologic pe vremea lui V Pârvan, dar azi dovedite sigur ca eneolitice (dispar după 2500 î.e.n.): cf. E c a t e r i n a D u n ă r e a n u - V u l p e, *Sull'origine e l'evoluzione delle scuri di rame carpato-danubiane* (Asupra originii și evoluției securilor de aramă carpato-danubiene), în „Ephemeris Dacoromana", IV, 1930, p. 181—211; I. N e s t o r, *Der Stand*, p. 76-79; i d e m, în *Studii și referate*, I, p. 41-59. În ce privește securile de cupru pur cu un singur tăiș, pe care Pârvan le asocia cu celelalte, sînt considerate azi ca o categorie separată, datînd din plină epocă a bronzului, cînd apar la olaltă cu obiecte de bronz de forme similare, pentru a dispărea după 1200 î.e.n. Cf. Al. Vulpe, „SCIV", XV, 1964, p. 457 și urm.; idem, *Aexte und Beile aus Rumänien* (Securi și topoare din România), München, 1970, pp. 6-13 și 26-66; E. și F. Schubert, „Germania", 43, 1965, p. 274—395; Al. Vulpe — Ersilia Tudor, „SCIV", XXI, 1970, p. 417 și urm. Nici unul din cele două tipuri de securi de cupru nu poate avea vreo legătură cu cimmerienii.

[13] Cf. și E c a t e r i n a D u n ă r e a n u — V u l p e, *L'espansione delle civiltà italiche verso l'Oriente danubiano nella prima età del ferro* (Răspîndirea civilizațiilor italice spre Răsăritul dunărean în prima epocă a fierului), în „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, p. 58-109.

[14] În „Arch. Ért.", XIX, 1899, p. 225 și urm. Pentru evoluția cercetărilor cu privire la periodizarea depozitelor de bronzuri, cf. I. Nestor, „Präh. Zeitschr.", 1935, p. 24 și urm.; M. Petrescu-Dîmbovița, „A.I.S.C.", V, 1944 — 1948, p. 264—279 (autorul urmează să publice în curînd o monografie a tuturor depozitelor tîrzii de bronzuri din România); M. Rusu, „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 177—211; W.A.v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit* (Depozite din Germania de mijloc din epoca tîrzie a bronzului), Berlin, 1968, p. 28-55.

[15] Păstrăm fără modificări mențiunea vechilor județe așa cum figurează în manuscrisul lui Pârvan. Referințele la județele noi din actuala împărțire administrativă sînt date în indicele de la sfîrșitul acestei cărți. În schimb, pentru localitățile, din România ori din țările vecine, care în ultimii 30 de

ani și-au schimbat denumirea, dăm, în general, numele actuale în locul acelora întrebuințate de V Pârvan.

[16] Numit înainte de 1928 Solnoc-Dobîca, iar azi înglobat în județele Cluj, Maramureș, Sălaj și Bistrița-Năsăud. Rus se află în județul Sălaj.

[17] E vorba de partea din vechiul comitat Bihor (Bihar) care azi aparține Ungariei.

[18] În original, în această paranteză figurează, necorectată, expresia „voir deuxième leçon" („vezi prelegerea a doua"), scrisă de autor cînd încă nu se gîndea să-și publice conferințele respective. V mai sus nota 7.

[19] Precizarea „cu urechi în formă de cruce" nu figurează în original. O adăugăm ca o completare necesară, așa cum s-a făcut și în textul englez din 1928.

[20] Spada cu antene nu mai este un *unicum*. Azi se mai cunosc cîteva exemplare, dintre care cităm aci unul descoperit în fostul județ Gorj (fig. 38), cîteva provenind de la Șimleul Silvaniei, Vadul Crișului etc.; cf. Alexandrina Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien* (Spadele de bronz din România,), „Dacia", N.S., X, 1966, p. 129; și unul, inedit, recent apărut la Tîrgul Lăpuș (jud. Maramureș) și păstrat în Muzeul din Baia Mare.

[21] Cf. B. M i t r e a, în „Dacia", VII-VIII, 1937—1940, p. 147—158.

[22] Adăugăm depozitul de la Sîngeorgiul de Pădure, cu celturi și căldărușă (fig. 37) și pe cel de la Moigrad (județul Sălaj): I. Nestor, „Praeh. Zeitschr.", XXVI, 1935, p. 24 și urm.

[23] Localitate în Toscana de sud, pe locul cetății etrusce *Tarquinii.*

[24] Asemănarea canelurilor hallstattiene cu cele eneolitice este vagă și întîmplătoare, neobligînd, prin urmare, la concluzia unei continuități stilistice. Acest gen de decor, simplu, poate fi inventat în mod spontan oriunde și oricînd. — Pe de altă parte, tipul bitronconic e prea răspîndit în aria hallstattiană din Europa centrală, încă din epoca bronzului, pentru a fi atribuit unei origini italice. Procesul s-a petrecut mai degrabă invers: tipul din Italia este originar din Europa danubiană. Vasele de acest tip, pîntecoase, cu suprafața neagră lustruită, decorate cu caneluri, sînt caracteristice începutului epocii fierului și sfîrșitului epocii bronzului (Bronzul IV al lui Pârvan), atît în Transilvania, cît și în restul întregului spațiu carpato-danubian. Formele respective, cunoscute în literatura recentă de specialitate sub numele impropriu al culturii Gáva, reflectă prototipuri din perioada mijlocie și cea tîrzie a epocii bronzului (II-III la Pârvan). Începută în

jurul anului 1200 î.e.n., evoluția tipului cu lustru negru și caneluri a continuat în veacurile următoare. Vase asemănătoare aceluia de la Tîrgul Mureșului s-au mai găsit în necropola tumulară de incinerație de la Lăpuș (jud. Maramureș), în așezările fortificate de la Sighetul Marmației și de la Sîntana-Arad, în descoperirile de la Bobda și Susani în Banat etc. Cf. K. Horedt, *Așezarea fortificată din perioada tîrzie a bronzului de la Sighetul Marmației*, Baia Mare, 1966; idem, „St. și Com. Bruckenthal", 13, p. 137 și urm.

[25] Traducere: „Fibulele care au fost turnate în acest tipar aparțin unei grupe specific italice și pînă acum n-au fost niciodată întîlnite în Bosnia... Pe baza acestei circumstanțe sîntem îndreptățiți să concludem la o influență italică și anume nu la un simplu import, ci la o directă imigrație, căci prezența acestui tipar străin nu s-ar putea explica decît ca fiind adus de un meșter bronzier italic împreună cu toate celelalte unelte ale sale. În orice caz, acest exemplar este o dovadă mult mai clară pentru relațiile reciproce dintre Italia și țările vest-balcanice decît lunga serie de produse italice de export pe care le-am întîlnit pînă acum".

[26] Vase de bronz în formă de găleți, ornate cu figuri, caracteristice civilizației Este.

[27] Discurile de aur cu decor *au repoussé* nu sînt de discutat în cadrul primei epoci a fierului, ci aparțin începutului epocii bronzului: cf. I. Nestor, *Der Stand*, p. 84, nota 331 și, recent, I. Bóna, *The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II* (Populațiile de origine sudică de la începutul epocii bronzului I-II în Ungaria), în „Alba Regia", 4-5, 1963—1964, p. 34-37.

[28] E vorba de epoca dinainte de primul război mondial, cînd prin „Ungaria" se înțelegea și Transilvania.

[29] Aceeași afirmație figurează în *Getica*, pp. 321 și 424. Nu este clar însă la care vase anume de la Sf. Gheorghe face autorul aluzie. Din *Getica*, p. 424, ar rezulta că e vorba de un fragment de „urnă" (de fapt un vas pîntecos), descoperit la Bita (jud. Covasna de azi) și aflat în Muzeul din Sf. Gheorghe (ilustrație în *Getica*, p. 339, fig. 233). În lumina cunoștințelor de azi asupra epocii hallstattiene, fragmentul respectiv poate fi considerat mai degrabă ca un produs al influenței culturii Babadag, care în sec. X-VIII î.e.n. s-a dezvoltat atît în Dobrogea, cît și în Moldova, de unde a radiat pînă în Transilvania (cf. Eugenia Zaharia și S. Morintz, „SCIV", XVI, 1965, p. 451 și urm.).

[30] Localitate în Toscana, pe locul orașului etrusc *Volci*.

[31] Obiectul, probabil o crustă de vatră de cult, nu aparține epocii hallstattiene, cum o considera V Pârvan, ci culturii Wietenberg din perioada mijlocie a epocii bronzului.

[32] Expresie științifică franceză: „frumoasa vîrstă a bronzului", referindu-se la maxima înflorire a epocii bronzului din părțile noastre.

[33] Cf., mai recent, D. P o p e s c u, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen* (Epoca timpurie și mijlocie a bronzului în Transilvania), București, 1944, p. 141—142.

[34] Termen întrebuințat în sensul unei depresiuni de nivel pe care o prezintă cultura egeeană la sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n. și începutul mileniului I, între două faze de înflorire: cea minoico-miceniană de mai înainte și cea elenică de mai tîrziu. Pârvan întrebuințează imediat mai jos, în capitolul prezent, aceeași noțiune și pentru Dacia din epoca bronzului, ca o metaforă, prin comparație exterioară cu evul mediu feudal. Cu același rost de figură literară, el duce comparația mai departe, vorbind de „seniori" și de „cavaleri medievali", care, bineînțeles, n-au exact rolul social al acelora din perioada feudală.

[35] Pentru obiectele de aur din țara noastră, din epoca bronzului și din epoca Hallstatt, cf. lucrările lui D. P o p e s c u, în „Materiale", II, 1956, p. 196—250 și „S.C.I.V ", XIII, 1962, 2, p. 399—414, precum și cartea sa citată aci mai sus, la nota 33.

[36] Concluzia nu e suficient justificată, căci raritatea bronzului printre resturile de așezări se explică mai ales prin reutilizarea permanentă a acestui metal ușor fuzibil.

[37] Cf. V l. D u m i t r e s c u, *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961.

[38] I. A n d r i e ș e s c u, *Considerațiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân lîngă Plevna (Bulgaria), cu o notă complementară de V Pârvan*, București, 1925 („Academia Română, mem. s. ist.", seria III, tom. V, mem. 2).

[39] J. D é c h e l e t t e, *Manuel*, II, p. 409—469.

[40] Este, deci, greșit să i se atribuie lui Pârvan părerea despre un „monoteism" al geților. Pârvan (cf. și *Getica*, p. 151—163) considera religia geto-dacă „henoteistă", ceea ce este altceva decît ceea ce se înțelege obișnuit prin monoteism. Termenul „henoteism" nu este numai al său, ci aparține nomen-

claturii tehnice din știința istoriei religiilor (cf. *Dicționar enciclopedic român*, II, București, 1964. p. 677). Henoteismul este comun tuturor popoarelor indo-europene. Numai că geto-dacii l-au păstrat mai pur decît alții. Pentru o înțelegere mai justă a pretinsului „monoteism" geto-dac, care de fapt este credința henoteistă într-un zeu suprem ce nu exclude politeismul (adică așa cum în realitate vedea Pârvan problema), cf. R. Pettazzoni, în *Studia in honorem Acad. D. Dečev*, Sofia, 1958, p. 649—655.

41 În ultimele decenii obiectele de fier prescitice au apărut în Dacia ceva mai frecvent, fără ca proporția lor să fie de natură a infirma raritatea la care se referă V Pârvan. V mai sus, nota 10.

42 Această explicație a îngropării depozitelor de bronzuri, ca și a tezaurelor de orice fel, rămîne în general cea mai valabilă, în ciuda unor încercări, care caută a-și face drum în prezent, de a susține că ar fi vorba de ofrande votive, ceea ce în realitate se verifică numai în foarte rare cazuri.

43 V Pârvan, *Getica*, p. 289 și urm. În originalul francez al prezentei lucrări este scris „je vous ai cité seulement les résultats" (v-am citat numai rezultatele), în stil de conferință, autorul adresîndu-se auditorilor săi de la Cambridge. V mai sus, notele 7 și 18.

44 Vechea teorie, reluată sporadic în prezent (C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 258), după care numele dacilor ar deriva de la un termen ipotetic *daca* (franțuzește *dague*), însemnînd o spadă dreaptă scurtă, rămîne total inacceptabilă. Acel tip de armă, utilizat în evul mediu tîrziu în Occident, este cu desăvîrșire străin dacilor, iar termenul respectiv nu apare concret pentru prima oară decît în sec. XIII în Scoția, pentru ca apoi să se constate și în limbile romanice; cf. W Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch* (Dicționar etimologic romanic), ed. 3, Heidelberg, 1935, nr. 2456, v. **daca*. Dintre diferitele explicații încercate pentru această denumire etnică (sunînd uneori *Daoi*), de un deosebit interes, prin concordanța sa cu alte elemente din cultura dacă, ni se pare cea referitoare la cuvîntul frigian *daos* atestat de Hesychius (v. δάος) cu sensul de „lup" (grecește λύκος), concordînd cu tradiția multor popoare antice de a-și păstra numele totemice însușite în stadii primitive străvechi; cf. Vl. Georgiev, *Тракийският език* (Limba tracă), Sofia, 1957, pp. 59 și 61; idem, *Българска етимология и ономастика* (Etimologia și onomastica bulgară), Sofia, 1960, pp. 90 și 154. În adevăr, steagul specific al neamului

dac, „balaurul", avea un *cap de lup*. Limba frigiană, în care este atestat termenul *daos*, era strîns înrudită cu graiurile trace, din care făcea parte și cel geto-dac. Pentru semnificația religioasă a numelui dacilor în legătură cu totemul lup *(daos)*, cf. M. Eliade, *Les Daces et les loups*, „Numen", VI, 1959, p. 15-31, *apud* E. Lozovan, *Dacia sacra*, „History of Religions", VII, 1968, 3, p. 211—215, unde problema e reluată amplu în același sens.

II

CARPATO-DANUBIENII ȘI SCIȚII

[45] Problema cimmerienilor a fost dezbătută mai frecvent în cercurile științifice din U.R.S.S.: cf. L. A. Elnițki, *Киммерийцы и киммерийская культура* (Cimmerienii și cultura cimmeriană), în „V.D.I.", 1949, 3, p. 14—27 (cf. I. Nestor, în „S.C.I.V", II, 1951, 2, p. 239—242); A.I. Terenojkin, *Об этнической принадлежности лесостепних племен сев. Причерноморья* (Despre apartenența etnică a popoarelor de silvostepă dinspre nordul Mării Negre), în, „S.A.", XXIV, 1955, p. 12 și urm.; T.D. Zlatkovskaia, *К вопросу об этногенезе Фракийских племен* (În chestiunea etnogenezei neamurilor trace), în „S.E.", 1961, 6, p. 82-94; Maria Gimbutas, *Bronze Age cultures in Central and Eastern Europa* (Culturile epocii bronzului în Europa centrală și orientală), 1965, p. 479 și urm. Problema cimmerienilor, despre care știrile literare sînt prea puține și lacunoase, stă la temelia mai multor teorii în legătură cu evenimentele petrecute în mileniile al doilea și al treilea î.e.n. în jurul Mării Negre. Prin considerabila înmulțire a materialelor arheologice din regiunile respective, o serie de ipoteze din trecut devin caduce. De exemplu, nu orice reprezentare zoomorfă prescitică mai poate fi luată drept cimmeriană. Revenind la limitele îngăduite de știrile scrise, trebuie să considerăm riscat a mai vorbi de cimmerieni înainte de sec. IX î.e.n. Tracismul atribuit cimmerienilor se sprijină pe o afirmație a lui Strabon (I, 3, 21), după care cimmerienii și trerii (o populație sigur tracă) erau de același neam. De sigur, oricît de serioase sînt în general știrile date de acest autor antic, afirmația sa nu poate închide discuția, dar obligă ca, în problema originii cimmerienilor, să se aibă în vedere în primul rînd

aria tracă. În această privință prezintă un deosebit interes difuziunea culturii sud-dunărene Babadag, recent descoperită, care prin secolele X-IX î.e.n. s-a întins și în Moldova și chiar în stepele nord-pontice și care prezintă afinități cu nord-vestul Asiei Minore (Troia VII b 2). Al. Vulpe a formulat o ipoteză (într-o comunicare ținută la Sesiunea Academiei R.S.R. în 1966) după care această cultură ar putea fi în legătură cu cimmerienii. Pentru datele arheologice din România corespunzătoare epocii cimmeriene (sec. VIII—VII î.e.n.) cf. Al. Vulpe, *Die mittlere Hallstattzeit in Rumänien* (Epoca hallstattiană mijlocie din România), „Dacia", N.S., IX, 1965, p. 105 — 133.

46 M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Iranieni și greci în sudul Rusiei), Oxford, 1922, p. 11. *Zoroastru* sau *Zarathustra* a fost reformatorul religiei persane antice. Chestiunea vremii cînd a trăit este foarte discutată. Cf. V Pârvan, *Getica*, p. 3.

47 M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I. Die Iranier in Südrussland* (Cercetări asupra celor mai vechi așezări ale slavilor, I. Iranienii din Rusia de sud), Leipzig, 1923, p. 21. Cf. V Pârvan, *Getica*, p. 4. *Avestica* este limba persană străveche în care au fost scrise învățăturile religioase ale lui Zoroastru, adunate în cartea numită *Zend-Avesta*.

48 Pentru cercetările sovietice referitoare la cimmerienii și sciții din nordul Mării Negre cf. S. A. Jebelev și M.I. Artamonov, în vol. *Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР* (Schiță a istoriei U.R.S.S.: Orînduirea comunei primitive și cele mai vechi state de pe teritoriul U.R.S.S.), Moscova, 1956, pp. 283—321 și 569—570; V.A. Ilinskaia și O.I. Terenojkin, în vol. *Нариси стародавньої історії української РСР* (Schiță a istoriei vechi a R.S.S. Ucrainene), Kiev, 1957, pp. 109—214 și 602—603.

49 În manuscrisul lui Pârvan, aci urmează următorul pasaj pe care autorul l-a tăiat din motive de economie de spațiu: „În sfîrșit, se pare că chiar filologia ne oferă argumente pentru a considera ipoteza prezenței sciților în nordul Mării Negre încă de la începutul primului mileniu a. Chr.: Vasmer, în cartea sa *Die Iranier in Südrussland* (Iranienii în Rusia de sud, *N.T.*), p. 21, spune: limba scitică e mai arhaică decît avestica, „da es noch keine *i*-Epenthese bei 'Αριαπείθης, 'Αριαντάς, ἐνάρεες usw. aufweist" (căci încă nu apare nici un *i* epentetic în *Ariapeithes*, *Ariantas*, *enarees* — *N.T.*). Numirile

citate se găsesc, în ordinea de aci, la Herodot, IV, 76-78; IV, 81; I, 105; IV, 67. Primele două sînt nume de regi sciți; al treilea, *enarees*, este o poreclă scitică dată bărbaților cu aspect androgin.

[50] Prin descoperirile ce s-au produs în ultimii treizeci de ani, spațiul acestei răspîndiri s-a lărgit. Elemente scite noi au apărut în Oltenia (cf. D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 181—188; Alex. Vulpe, în „Materiale" V, 1958; idem, *Ferigile*, București, 1967) și în Moldova (cf. A. Nițu, în „Materiale", I, 1953, p. 3-11; S. Morintz, „Materiale" III, 1957, p. 219—226; idem, în „Dacia", N.S., I, 1957, p. 117—132). Vezi aci fig. 49 și 56. De asemenea în Dobrogea: cf. I. Andrieșescu în „Revista de preistorie și antichități naționale", I, nr. 1, 1937, pl. XIII—XXVII (și pl. VII-X, cu coiful de aur de la Poiana-Coțofenești, în Prahova); D. Popescu, în „S.C.I.V", IV, 1953, 1-2, p. 133. În ultimii ani s-a descoperit la Medgidia o garnitură masivă de bronz cu ornamente scitice (fig. 51): D. Berciu, în „Dacia", N.S., II, 1958, p. 93-124; „S.C.I.V", X, 1959, 1, p. 7-48; D.M. Pippidi — D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 99-105. O dare de seamă critică asupra contribuțiilor aduse la problema elementelor de cultură scitică din Dacia a fost publicată de D. Popescu, în „S.C.I.V", IX, 1958, 1, p. 9-38. Reproducem aci, în culori, la fig. III—IV, coiful de aur de la Poiana-Coțofenești (pe valea Slănicului din Muntenia), lucrare tracă pe bază de inspirații scitice. Desigur, nu orice obiect scitic de la noi implică obligatoriu prezența unui scit, putînd fi vorba numai de influențe, dar pentru caracterizarea în general a pătrunderii scitice, de care vorbește V. Pârvan, aceste influențe sînt destul de concludente.

[51] În manuscrisul lui Pârvan e scris: „par les cols de la Slovaquie actuelle et en premier lieu par celui de Körösmezö" Am înlocuit acest nume maghiar cu cel rus de Iablonița, fiind singurul în uzul local și am pus numele geografic „Carpații Păduroși" în locul numelui Slovaciei, deoarece pasul citat n-a făcut parte niciodată din această țară, ci ține de Rusia Subcarpatică (sau Ucraina Transcarpatică). Această ultimă îndreptare am făcut-o și în fraza imediat următoare, în care Bene și Berehovo (în textul lui Pârvan pe ungurește: „Bereg") sînt puse greșit „en Slovaquie".

[52] O altă hidrie greacă, din secolul al VI-lea î.e.n., a fost descoperită la Ártánd în nord-estul Ungariei, lîngă granița cu Republica Socialistă România, într-un mormînt împreună cu obiecte de caracter tîrziu hallstattian (M. Párducz, în „Acta Arhaeologica", Budapest, 17, 1965, p. 137—231). Mai înainte se găsiseră doi aribali corintici din aceeași epocă, tot în Ungaria, la Szombathely: cf. J. Gy. Szilágyi, în „Antik Tanulmányok" (Studii antice), II, 1955, nr. 1—2, p. 45—52.

[53] Bineînțeles, un asemenea traiect n-ar fi putut avea loc prin Oltenia, prin Porțile de Fier și prin Banat, ale căror drumuri anevoioase reprezentau obstacole categorice în fața unei populații de nomazi, ci numai prin Bulgaria și Serbia cel mult. Pătrunderile scitice spre Sava și Adriatica mai ușor se pot explica prin șesurile Tisei.

[54] *Sigynnai*: Herodot V, 9. Cf. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe în „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, p. 105—108.

[55] În acest loc din manuscrisul lui V Pârvan se află următoarea frază: „Din *București* (dintr-un tumul distrus) putem cita un pieptene de bronz, de lucru destul de barbar, deși făcut în vreun oraș grec (cp. fîntîna pe care o reproduce) și al cărui stil ne face să ne gîndim la frumosul pieptene de aur de la Soloha pe Nipru, din secolul al IV-lea a Chr." Este vorba de obiectul descris în *Getica*, p. 16, fig. 7, și pl. II, 3, găsit pe stradă în București, în fața Universității, fără a se ști cum a ajuns acolo. Departe de a avea vreo legătură cu pieptenele de la Soloha, cu care prezintă asemănări foarte vagi, acest obiect este o garnitură modernă de harnașament, de origine tiroleză, destul de răspîndită în țările fostei Austro-Ungarii. Secția etnografică a Muzeului de Istorie naturală din Viena posedă o bogată colecție de piepteni similari. În eroarea lui V Pârvan au căzut, într-o oarecare măsură, și iluștrii specialiști ai antichităților scite M. Rostovtzew *Skythien und der Bosporus* (Sciția și Bosforul), Berlin, 1931, I, p. 490, care înclină a data respectivul pieptene în epoca imperială romană și M. Ebert care, în enciclopedia sa *Reallexikon der Vorgeschichte* (Dicționar al preistoriei), Berlin, 1928, vol. XI, a admis ca printre ilustrațiile vocii *Rumänien* (România), redactată de G. Wilke, să figureze și pieptenele menționat (pl. 37, c). Singurul scitolog care a considerat de la început acest pieptene ca modern a fost N. Fettich (la M. Rostovtzew, *op. cit.*, I, p. 497). Traducătorii de la Cambridge ai prezentei cărți l-au reprodus în desen *(Da-*

cia: *An Outline etc.*, pl. 7). Am considerat atît cu prilejul ediției din 1937, cît și în edițiile următoare, că citarea acestui obiect, sigur din vremea noastră, nu-și mai are locul în textul lui V Pârvan.

[56] *Lebes*: cf. mai jos, la glosarul termenilor de specialitate.

[57] După unele obiecte pe care le conține, cum este cazul cu un inel spiral de păr de tip Monteoru, tezaurul de la Turnu-Măgurele nu poate fi datat decît în epoca bronzului, ceea ce exclude interpretarea ponderală dată de M. Sutzu inelelor de aur din acest tezaur în legătură cu Cyzicul („Revista pentru istorie, arheologie și filologie", I, 1882, p. 1—16; cf. V Pârvan, *Getica*, p. 19—20). De asemenea, nu s-ar mai putea susține scitismul manșoanelor și tuburilor menționate de Pârvan, care de altfel nu prezintă nici un amănunt obligînd la o părere în acest sens. Cf. Ecaterina Dunăreanu — Vulpe, *Tezaurele antice,* în vol. *Studii asupra tezaurului restituit* de U.R.S.S., București, 1958, p. 33—36.

[58] După moartea lui V Pârvan, tezaurul de la Craiova a fost restituit României și se află în Muzeul Național de Istorie din București.

[59] Rhytonul de la Poroina (fig. II) a fost datat, mai de curînd, în secolele II—I î.e.n.; cf. Ecaterina Dunăreanu—Vulpe, *loc. cit.*, p. 39—40.

[60] În manuscrisul lui Pârvan această frază e mai scurtă: „Mai întîi cele patru vîrfuri de stîlpi de baldachine, de bronz, cu figuri de cervidee închircite pe vîrfuri de conuri ajurate cu găuri triunghiulare și servind drept clopote fixate la capătul suporților de baldachine" Am refăcut ultima parte a frazei pe baza exemplului din ediția engleză, fără să pot ști dacă acolo e vorba de o modificare de ultim moment a autorului ori de o intervenție a editorilor.

[61] În afară de mormintele cu obiecte de stil teriomorf cunoscute acolo mai de mult (cf. B. Filow, în „Mitteilungen des k. deutschen archaeologischen Instituts: Römische Abteilung", XXXII, 1917, p. 36 și urm.), la Panaghiuriște s-a mai descoperit ulterior un tezaur de vase grecești de aur din secolul al IV-lea î.e.n., lipsite de orice legătură cu arta scită: cf. D. Ţoncev, în B. Svoboda — D. Končev, *Neue Denkmäler antiker Toreutik* (Noi monumente ale toreuticii antice), Praga, 1956, p. 117—164 și D. Tzontschew, *Der Goldschatz von Panagjurischte,* Berlin, 1959.

[62] Acestei recrudescențe i-ar putea corespunde inventarul de stil zoomorf, din context geto-dac ori trac, de la Bedniakovo, Brezovo, Radiuvené, Craiova (fig. 50), precum și elementele de stil iranian de pe armurile de la Agighiol (fig. 52—55) și de la Vrața (B. Nicolov, *Musée archéologique Vratza: Art ancien*, Sofia 1969, p. 148—154, nr. 46—70), de pe coiful de la Poiana-Coțofenești (fig. III-IV), de pe tezaurul recent descoperit la Cucuteni, de pe acela de la Peretu (Teleorman). Unele din aceste elemente datează încă din secolul al V-lea î.e.n.; v. mai sus, nota 50.

[63] Față de exagerările de pe vremuri în ce privește importanța acordată sciților în Europa carpato-danubiană, în zilele noastre se înregistrează o tendință moderatoare, care uneori riscă să alunece spre o extremă opusă, mergîndu-se pînă la a se nega fenomenului scitic din această parte orice caracter etnic și recunoscîndu-i-se cel mult acela de influență culturală: cf. A. I. Meliukova, *К вопросу о памятниках скифской культуры на территории средной Европы* (Despre monumentele culturii scitice pe teritoriul Europei de mijloc), în „S.A.", XXII, 1953, p. 240 și urm.; D. Popescu, *Sciții din Transilvania în opera lui V Pârvan*, în „S.C.I.V"., IX, 1958, 1, p. 9—38; M. Dušek, *Regiunile carpato-dunărene și sudul Slovaciei în etapa hallstattiană tîrzie*, în „Arheologia Moldovei", II—III, 1964, p.273—298. Dacă este adevărat că multe obiecte din epoca fierului decorate în stil teriomorf au fost folosite și chiar lucrate de geto-daci și de traci (cazul descoperirilor menționate în nota precedentă) și că în regiunile carpato-danubiene se poate vorbi chiar de un capitol special al acestui stil, nu trebuie uitat totuși că avem a face cu una și aceeași mentalitate ornamentală naturalistă, în general specifică nomazilor din stepele eurasiatice, al cărei izvor nu poate fi căutat în nici un caz în ținuturile noastre. Pentru discuția problemei (a cărei controversă are origini mai vechi; cf. B. Filow, în „Römische Mitteilungen", XXXII, 1917, p. 55 și urm.; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Iranieni și Greci în Rusia de Sud), Oxford, 1922, p. 88 și urm.; R. Vulpe, *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique* (Epoca fierului în regiunile trace din peninsula Balcanică), Paris, 1930, p. 131—139), în afară de lucrările citate aci mai sus, mai trimitem la: Ana P. Manțevici, „Acta Archaeologica" IX, 1959, p. 315 și urm.; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 161 și urm.; Al. Vulpe, în Actele Congresului internațional de Științe preistorice Praga 1966, Praga, 1971, p.880 și urm.

[64] În original e scris „dans notre première conférence" (în prima noastră conferință), autorul neavînd încă intenția să-și publice textul pe care îl redacta (v mai sus, notele 7, 18, 43).

[65] Azi nu am mai putea considera inhumația ca un rit exotic în Dacia, deoarece o întîlnim aici destul de des în prima epocă a fierului și chiar în cea de a doua. Pe de altă parte, nu am putea cita vreun caz sigur de incinerație în eneoliticul nostru, decît cel mult spre sfîrșit, în cadrul culturii Coțofeni; cf. Vl. D u m i t r e s c u, în „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 69—88.

[66] Ulterior s-a constatat că scheletele închircite de la Gîmbaș n-au legătură cu epoca scitică, ci aparțin culturii Noua de la sfîrșitul epocii bronzului. Totuși asemenea schelete s-au constatat și în epoca fierului, în sudul Moldovei și în Dobrogea.

[67] Și în afară de aplicele cruciforme descoperite în ultimii ani în Moldova (fig. 49) și în Transilvania: cf. A. N i ț u, în „Materiale", I, 1953, p. 3—11 (și p. 485 din același volum). Un exemplar, încă inedit, a fost găsit în necropola tumulară de epocă scitică de la Bîrsești, în Vrancea.

[68] Un cazan de caracter scit, dar după condițiile descoperirii datînd din era noastră, deci putînd fi atribuit sarmaților, a fost găsit la Calu, în apropiere de Piatra Neamț: „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 59—62. Altul, sigur scitic, analog aceluia de la Scorțaru, a fost descoperit în 1960 la Castelu, lîngă Medgidia, în Dobrogea; A. A r i c e s c u, „S.C.I.V." XVI, 1965, 3, p. 565—570.

[69] La care sînt de adăugat hidria găsită la Ártánd în NE Ungariei și aribalii corintici de la Szombathely. Cf. mai sus, nota 52.

[70] Despre caracterul eneolitic al acestor securi a fost vorba mai sus, la nota 12.

[71] Cf. D. P o p e s c u, în „Materiale" II, 1956, p. 241—250, precum și Amalia Mozsolics, în „Antiquitas Hungarica", III, 1949, p. 14—27.

[72] Stațiuni neolitice protocucuteniene de pe cele două versante ale Carpaților orientali. Categoria ceramică bicromă din aceste stațiuni, anterioară celei pictate de stil Cucuteni A, are în repertoriul decorului său și canelurile, dar fără continuitate cu canelurile hallstattiene. Cf., mai recent, R. V u l p e, *Izvoare: Săpăturile din 1936—1948*, București, 1957, p. 120—155.

[73] De adăugat și tezaurul de la Mihăieni (jud. Sălaj): I. N e s t o r, *Ein thrako-kimmerischer Goldfund aus Rumänien* (O descoperire de obiecte de aur

traco-cimmerice din România), în "Eurasia septentrionalis antiqua", IX, 1935, p. 176—186. Cf. și observațiile noastre din „Revista istorică română", IV, 1934, p. 355—356; V—VI, 1935—1936, p. 448.

[74] În acord cu textul original, am completat ultima frază de aci cu un rînd care fusese omis în traducerea noastră din 1937.

[75] Expresia „în capitolul al IV-lea al acestei cărți" *(dans le IVe chapitre de ce livre)* figurează direct în textul original, de unde reiese că abia începînd din acest loc Vasile Pârvan a conceput intenția de a-și publica într-un volum conferințele pe care le redacta. V mai sus notele 7, 18, 43, 64.

[76] *Hippotoxotai*, „arcași călări", cuvînt grecesc referitor aici la sciți. Tucidide, II, 96, îl extinde și asupra geților; cf. P Alexandrescu, *Les Scythes au sud du Danube avant le roi Atéas* (Sciții din sudul Dunării înainte de regele Ateas), în vol. *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques* (Iradierea civilizației grecești și a celei romane asupra culturilor periferice), Paris, 1965 (al VIII-lea Congres internațional de arheologie clasică), p. 406—408.

[77] II, 96, 1. Tucidide vorbește numai de geții și sciții din Dobrogea și de la S de Dunăre, dar constatările arheologice, cu numeroase descoperiri de pinteni și de săgeți în toate așezările getice din Muntenia și Moldova permit pe deplin extinderea făcută de V Pârvan.

[78] Termenul „iatagan" (sabie turcă) nu este tocmai potrivit pentru săbiile curbe ale dacilor, care au mai mult forma de seceri și de coase.

[79] După cum am arătat mai sus, în notele 12 și 70, nu mai poate fi vorba azi de epoca bronzului și a fierului în legătură cu aceste securi de cupru.

[80] Cf. nota precedentă.

[81] Cuprul pur nu este lucrat curent decît în eneolitic, înainte de descoperirea bronzului. Cf., mai sus, notele 12, 70 și 79.

[82] Pe vremea lui V Pârvan informațiile arheologice despre Hallstattul României erau puține, sporadice și insuficient de concludente, constînd mai mult din tezaure, inventare de morminte și obiecte răzlețe, adesea lipsite de date asupra condițiilor în care au fost descoperite. De atunci încoace și cu deosebire în ultimul deceniu, ca urmare a unor campanii de săpături sistematice, cunoștințele asupra acestei epoci au sporit considerabil. Au apărut și încercări de sinteză a rezultatelor obținute: S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube*

à la lumière des fouilles de Babadag (Cîteva probleme privind perioada veche a Hallstattului la Dunărea de Jos în lumina săpăturilor de la Babadag), în „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 101—118; Eugenia Zaharia — S. Morintz, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, în „S.C.I.V", XVI, 1965, 3, p. 451—462; Al. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien* (Asupra Hallstattului mijlociu în România), în „Dacia" N.S., IX, 1965, p.105—132; idem, *Necropola hallstattiană de la Ferigile: monografie arheologică*, București, 1967. Cercetările noi sînt în acord cu vederile lui Pârvan în general asupra raporturilor dintre populațiile carpato-danubiene și elementele răsăritene, cimmeriene sau iraniene, însă vin cu unele ajustări în problemele secundare. Materialele care i-au servit neuitatului învățat pentru a jalona căile de penetrație ale sciților sînt supuse altor interpretări, fiind în parte atribuite producției meșteșugurilor locale sau unor influențe grecești ori sud-trace (D. Popescu în „S.C.I.V.", IX, 1958, I, p. 9—38; cf. mai sus notele 50, 62, 63). Data contactului populației locale cu sciții propriu-ziși e coborîtă cu un secol, elementele răsăritene mai vechi fiind atribuite unor impulsuri cimmeriene ori iraniene de alt caracter decît cel scitic. Aceste elemente vechi au lăsat în masa tracilor nordici urmele adînci pe care le-a relevat Pârvan. V. mai sus, nota 45.

83 Vedem aici o impresie exagerată. Asemănările dintre ceramica neolitică și cea din epoca fierului sînt foarte vagi și se limitează la elemente simple și generale, posibile în mod spontan oricînd și oriunde. Nu poate fi nici o legătură între vasele primitive poroase din ceramica getică și ceramica poroasă neolitică. Cf. mai sus, nota 24.

84 Expresia „în primul capitol al acestei cărți" *(dans le premier chapitre de ce livre)* figurează direct în textul original, confirmînd intenția lui Pârvan de a-și publica prelegerile. V mai sus, nota 75.

85 Mai recent, tezaurul de la Țufalău a fost datat în perioada A 2 a epocii bronzului, deci mult anterior vremii la care se gîndea V. Pârvan, urmîndu-l pe G. Nagy. Cf. A. Mozsolics, în „Antiquitas Hungarica", III, 1949, 1—2, p. 24.

86 *Iatros* (cuvînt grecesc, în dialectul ionic *ietros*): „medic", „vindecător"

87 În original e scris „ce n'est pas la place ni le temps d'expliquer" (nu este locul, nici timpul de a explica), ceea ce ar denota încă nedeprinderea autorului cu gîndul, conceput cu puțin mai înainte (v. nota 84), de a-și

publica textul pe care îl redactase ca o prelegere. În adevăr, noțiunea de „timp" numai în cazul unei conferințe vorbite își avea rostul. În capitolele următoare, însă, Pârvan va vorbi consecvent numai de „capitole" și de „carte" În textul englez din 1928, ca și în al nostru, s-au făcut peste tot îndreptări în acest sens.

88 Cf., asupra acestei divinități, studiul lui D. T u d o r, *I Cavalieri Danubiani* (Călăreții danubieni), în „Ephemeris Dacoromana", VII, 1937, p. 189—356 (și VIII, 1938, p. 445—449).

89 *Artemis Basileie*, „Artemis regala", latinește *Diana Regina*.

90 H e r o d o t, IV, 33; V, 7.

91 Amîndoi termenii, grecești: *ktistai* și *polistai*, au sensul de „întemeietori" sau „restauratori"

92 Pentru ideile lui V Pârvan despre credințele religioase ale geto-dacilor a se vedea și nota 40; aici mai sus, la cap. I.

93 În originalul francez e scris astfel: „(VII—VI 1)", adică secolul al VII-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. Pentru mai ușoară înțelegere adoptăm cifrele corespunzătoare în ani, ca și în textul englez din 1928.

94 Continuitate excelent confirmată prin rezultatele săpăturilor numeroase făcute în ultimele patru decenii în spațiul carpato-danubian.

III

CARPATO-DANUBIENII ȘI GRECII

95 Cf., mai recent, R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen* (Epoca timpurie a bronzului în teritoriul de vest al Mării Baltice și relațiile sale cu Europa Centrală și de sud-est), 1957; Vl. D u m i t r e s c u, în „Dacia", N.S., II, 1958, p. 35—58 și în „S.C.I.V ", XI, 1960, 2, p. 245—260; K. H o r e d t, *Săbiile de tip micenian din Transilvania*, în „Acta Musei regionalis Apulensis" (=„Apulum"), IV, 1961, p. 9—18.

96 Știri generale și bibliografice despre cercetările sovietice privind orașele elene din nordul Pontului Euxin, *e.g.*, la S.A. J e b e l e v, T.N. K n i p o v i c i și B.F. G a i d u k e v i c i, în vol. *Очерки истории СССР: Первобытно—общинный строй и древнейшее государства на террито-*

рии СССР, Moscova, 1956, pp. 321—361 și 569—570; L. M. Slavin, L.D. Dmitrov, A. I. Furmanskaia și E.V Maksimov, în vol. *Нариси стародавньої історії української PCP*, Kiev, 1957, pp. 243—312 și 604—605; V.D. Blavatskii, *Античная археология Северного Причерноморья* (Arheologia antică a Nordului Mării Negre), Moscova, 1961; A. Mongait, *L'archéologie en U.R.S.S.* (Arheologia în U.R.S.S.), Moscova, 1959, p. 181—211. Pentru orașele de pe coasta de apus, v. mai jos nota 116.

97 În izvoarele romane, forma numelui acestei cetăți este *Histria*, iar în cele grecești *Istria* (de la numele *Istros* al Dunării). În lucrările sale, V. Pârvan obișnuia să întrebuințeze forma romană. Excepție face în *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, București, 1923, și în manuscrisul original al operei de față, unde folosește numai forma *Istria*.

98 Termen cu sens teritorial și cu o valoare relativă, în măsura în care poate fi aplicat unor întinse uniuni de triburi nomade.

99 Herodot, IV, 78.

100 Cf. Suzana Dimitriu — Maria Coja, în „Dacia", N.S., II, 1958, p. 69—92; P Alexandrescu în „Studii clasice", IV, 1962, p. 49—69.

101 Cf. și Em Condurachi în vol. *Histria*, I, București, 1954, p. 16—17 și cu deosebire D. M. Pippidi — D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 150—152.

102 Cf. mai sus, notele 52 și 69. În textul lui Pârvan e scris că Bene și Berehovo se află în „Carpații slovaci" Nu este vorba, însă, de Slovacia, ci de Rusia Subcarpatică (sau Ucraina Transcarpatică).

103 Aceste litere grecești (citește *Arich)* s-ar referi la numele 'Αρεχ(...), poate iranian, al unui magistrat olbian, după opinia lui E. H. Minns împărtășită de V Pârvan în „Dacia", II, 1925, p. 421.

104 Despre îndoielile pe care le ridică această interpretare, v. aci mai sus, nota 57.

105 Pentru raportul vaselor bitronconice de la Tîrgul Mureșului cu urnele de bronz villanoviene, cf. aci mai sus, nota 24. — O ceramică cenușie grecească imitată, în tehnica la roată, datînd de la sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n., a fost descoperită mai recent la Alexandria, în șesul Munteniei:

C. Preda, în „Materiale", VI, 1959, p. 251—263 și în „Dacia", N.S., III, 1959, p. 179—194. Ulterior această ceramică veche făcută la roată s-a constatat pe tot întinsul Cîmpiei Dunării.

[106] IV, 78—80.

[107] Herodot, IV, 78; 104; 119 și 125, despre relațiile sciților cu agatirșii din Transilvania.

[108] Herodot, IV, 11 și 82; din aceste capitole pare să reiasă că „părintele istoriei" a văzut el însuși lîngă fluviul Tyras (Nistru) mormintele (probabil movile de pămînt) pe care legendele scite le atribuiau cimmerienilor și „urma piciorului lui Heracles în stîncă", de care îi vorbeau populațiile locale.

[109] Herodot, II, 33: „Fluviul Istros, străbătînd toată Europa, se varsă în Pontul Euxin la Istria, colonie a Miletului" De fapt e vorba, la bătrînul istoric, de o lipsă de precizie, iar nu de o eroare; în definitiv, chiar așezată la 60 km de gurile fluviului, Istria era totuși singurul punct de reper notoriu din această parte, iar teritoriul său se întindea și în Deltă.

[110] Traducere: „și orașul este despărțit printr-o așa de mare depărtare de gurile fluviului" Pentru inscripția întreagă cf. V Pârvan, *Histria*, IV, București, 1916, p. 558 și urm.; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 78 și urm. Data comandamentului lui Flavius Sabinus în Moesia nu e anul 44 e.n., cum se credea pe vremea lui Pârvan, ci anii 50—57 e.n.: cf. D M. Pippidi în „S.C.I.V", VI, 1955, 3—4, p. 363; idem, *Contribuții la istoria veche a României*, pp. 144—147 și 185; idem, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 309—317.

[111] Herodot IV, 48—49. Într-adevăr, sînt neclare expresiile istoricului grec după care rîul Pyretos—Porata (Prutul) ar curge „spre răsărit" — vrînd de fapt să spună că se află „mai la răsărit" decît celelalte rîuri menționate în cap. 48 — ori după care rîurile Araros (Buzăul?), Naparis (Ialomița?) și Ordessos (Argeșul) ar curge între Pyretos și Tiarantos (Siretul). În ce privește rîurile Atlas și Tibisis, în care trebuie să vedem Aluta (Oltul) și Tibiscus (Timișul), el le pune în dreapta Dunării, ca izvorînd din Haemus (Balcani). Rîurile Drava și Sava, le înlocuiește cu nume de munți: „Alpis" și „Carpis" În schimb, în ce privește direcția cursului Istrului, el dă referințe destul de exacte. Doar în II, 33 se înșală spunînd că orașul Sinope de pe coasta pontică a Asiei Mici s-ar afla exact în fața gurilor Dunării. Detaliile din IV, 99,

despre situația Deltei „lîngă un golf" (actualul Razelm), la hotarul dintre Sciția mare și Thracia (căreia în vremea lui Herodot îi aparținea Dobrogea), nu pot fi interpretate ca greșite.

[112] Transcriere: *Pyretos, Porata*. H e r o d o t , IV, 48.

[113] Transcriere: *Seretos, Tiarantos*. H e r o d o t , IV, 48. *Seretos* e atestat de Constantin Porphyrogenitul, *De admin. imperio*, 38.

[114] M e m n o n , în FHG, III, p. 537, nr. 21. Interpretările mele mai recente privind acest eveniment au fost expuse în lucrările *Tomi al tempo di Ovidio* (Tomis în timpul lui Ovidiu), în „Studi romani", Roma, VI, 1958, nr. 6, p. 633—634 = *Ovidio nella città dell'esilio* (Ovidiu în orașul exilului), în volumul comemorativ „Studi Ovidiani" (Studii ovidiene), Roma, 1959, p. 46—47; *Vechi focare de civilizație: Istria, Tomis, Callatis*, București, 1966, p. 38—40; *Note de istorie tomitană*, „Pontice", II, 1969, p. 154—157. Pentru diferite alte probleme ale istoriei orașului Tomis, studiate pe bază de inscripții, cf. volumul lui I. S t o i a n *Tomitana*, București, 1962.

[115] Monedele callatiene poartă efigia zeiței Demeter (fig. 69). Cu privire la cele trei orașe elene de pe litoralul românesc al Dobrogei au apărut în ultimii ani mici monografii de popularizare, ilustrate, cu generalități și unele cu informații bibliografice esențiale: E m C o n d u r a c h i, *Histria*, București, 1960 (ediția a 3-a, 1968), V C a n a r a c h e, *Tomis*, București, 1961; C. P r e d a , *Callatis*, București, 1963 (ediția a 2-a, 1968); R. Vulpe, *Istria, Tomis, Callatis*, București, 1966.

[116] Pentru orașele grecești din Pontul Sting, cf., mai recent, C h r M. D a n o v, *Западният дряг на Черно Море в древността* (Țărmul de apus al Mării Negre în antichitate), Sofia, 1947; i d e m *Pontus Euxinus*, în P.-W *Real.-Enc.*, s.v. (plus diverse voci despre fiecare oraș pontic în aceeași colecție); T. V B l a v a t s k a i a, *Западнопонтийские города в VII—I веках до нашей эры* (Orașele din vestul Pontului în secolele VII—I î.e.n.), Moscova, 1952, cu traducere parțială în românește în „Analele romano-sovietice", seria Istorie, VIII, 4, 1954, p. 5—28 *(Organizarea internă a orașelor grecești de pe țărmul de apus al Mării Negre în sec. VII—I î.e.n.)*. Inscripțiile grecești din orașele de pe țărmul pontic al Bulgariei actuale se găsesc adunate în excelenta colecție a lui G. M i h a i l o v *Inscriptiones*

Graecae in Bulgaria repertae (Inscripții grecești descoperite în Bulgaria), I, Sofia, 1956 (o a doua ediție este în curs de apariție).

[117] Populație getică lîngă Nipru, al cărui nume era *Tyras*, ca și al orașului grec dinspre gura sa. Cf. și I. I. Russu, în „S.C.I.V", IX, 1958, 2, p. 306. Orașul *Tyras* se afla pe vatra orașului actual Bielgorod (Cetatea Albă).

[118] Cf., recent, și P. Alexandrescu, *loc. cit.*, p. 49—69.

[119] După ultimele constatări, se pare că la început Histria n-a fost așezată pe o insulă, ci în vîrful unei peninsule, care ulterior a fost ruptă de ape: cf. Em Condurachi *op. cit.*, p. 9, nota 1; V Canarache, în „S.C.I.V", VII, 1956, 3—4, p. 289—313; P Coteț, în „Materiale"; VIII, 1962, p. 424—429 și în *Histria*, II, București, 1966, p. 337—352.

[120] Unele din aceste elemente ceramice au fost publicate de Marcelle Lambrino în „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 362—377. Ceramica rhodo-ionică descoperită la Histria după moartea lui Pârvan a fost publicată de aceeași autoare în lucrarea sa *Les vases archaïques d'Histria* (Vasele arhaice de la Histria), București, 1938. Ceramica arhaică, în general, care a fost găsită în săpăturile histriene mai recente a fost studiată de Suzana Dimitriu și P. Alexandrescu în *Histria*, II (monografie arheologică), București, 1966.

[121] E vorba de anul 1926, cînd scria Pârvan. De atunci săpăturile de la Histria s-au dezvoltat și mai mult.

[122] *Ietros*, forma ionică a termenului comun *iatros* „tămăduitor"

[123] În textul original e scris „inscriptions historiques", desigur printr-un *lapsus calami*, în loc de „histriennes" În textul englez inadvertența a fost corectată în același sens ca aci.

[124] *Hiereos, hiereo*, „preot", în dialectul ionic; în graiul comun *(koiné)*: ἱερεύς, *hiereus, genitiv* ἱερέως, *hiereos*.

[125] De fapt, pe cît se pare, numai vîrful unei peninsule; cf. aci mai sus nota 119.

[126] Traducere: „prefectul țărmului mării"

[127] Traducere: „aproape singurul venit al orașului e acela de la peștele sărat" Cf V Pârvan *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 78.

[128] Transcriere: *Daoi* și *Getai*, la singular *Daos* și *Getes*, nume frecvent întrebuințate de greci pentru sclavii lor, care în mare parte proveneau din

regiunile scite și daco-getice. La romani aceste denumiri grecești erau scrise *Davus* și *Geta*. Pentru legătura cu numele dacilor și cu termenul *daos* „lup" v. mai sus, nota 44.

[129] *Mixellenes*: „greci amestecați", „pe jumătate greci"

[130] Figură de stil: deoarece o fiică a Istriei a devenit soția lui Ariapeithes, tatăl lui Scyles, cetățenii acestui oraș sînt considerați în bloc „socrii" regelui scit (în manuscrisul autorului: „beaux-pères").

[131] Pasajul care urmează de aci mai departe, pînă la nota 136, este reprodus de V. Pârvan din propia sa lucrare anterioară: *La pénétration*, p. 8—10. Cum de aci înainte alternează pasajele repetate după acea lucrare cu acelea noi scrise de mîna lui Pârvan, vom atrage atenția asupra începutului fiecăruia dintre ele, aici în note.

[132] V Pârvan, *Histria*, IV, p. 534.

[133] Cf. V Pârvan *Histria*, IV, p. 533—539.

[134] Traducere: „în agone" (întreceri sportive). Pentru bibliografia referitoare la diferitele inscripții și edificii pomenite aci, cf. *La Pénétration*, unde autorul a dat un bogat aparat critic, la care a renunțat însă cînd a întrebuințat textul pentru conferință și pentru prezenta carte. Pe exemplarul din *La pénétration* ajustat în acest scop, toate notele de subsol au fost tăiate de mîna lui.

[135] Traducere: „cu chipuri de bronz"

[136] *Museion*: locaș închinat Muzelor, școală de cultură superioară. E vorba de o inscripție fragmentară descoperită de V Pârvan și publicată în lucrarea sa *Histria*, VII, p. 9—13. Un al doilea exemplar, al aceleiași inscripții, mai întreg, descoperit mai tîrziu, a fost publicat de D.M. Pippidi, în *Histria*, I, București, 1954, p. 476—487. — Aci se încheie pasajul reprodus din *La pénétration*: cf., mai sus, nota 131. Fraza care urmează, pînă la trimiterea la nota 138, face parte din manuscrisul lui Pârvan.

[137] Traducere: „templul lui Apollo" Pînă acum cel mai important și mai vechi edificiu religios descoperit la Istria e templul lui Zeus (fig. 66).

[138] *Hermes Agoraios*. Epitetul derivă din *agora*, care în orașele grecești era ceea ce în orașele romane constituia un *forum*: o piață de adunare, de judecată și de tîrg. *Agoranomii* erau magistrații care se ocupau cu ordinea tîrgului. *Hermes Agoraios* era divinitatea tutelară a pieței. — Pasajul care ur-

mează de aci înainte, pînă la nota 146, este reprodus de Pârvan după lucrarea sa anterioară *La pénétration*, p. 10—11. Cf. mai sus, nota 136.

[139] În *La pénétration*, p. 10, este scris „secolele IV—III", dar în exemplarul acelei lucrări ajustat ca anexă la manuscrisul cărții de față, Pârvan a corectat cu mîna sa: „secolele IV—II"

[140] Pentru arta greacă de la Istria, cf., mai nou, Gabriella Bordenache, *Histria alla luce degli ultimi dieci anni di scavo (1949—1958)* (Istria în lumina ultimilor zece ani de săpătură, 1949—1958), în „Rendiconti dell'Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli" (Dări de seamă ale Academiei de Arheologie, Litere și Arte Frumoase din Neapole), XXXIV, 1959, p. 177—196; idem, *Histria alla luce del suo materiale scultoreo* (Istria în lumina materialului său sculptural), în „Dacia", N.S., V, 1961, p. 185—211.

[141] B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien* (Monedele antice din Dacia și Moesia), II, Berlin, 1910, p. 148.

[142] Aristotel *Politica*, VIII, 5, 2. Cf. D. M. Pippidi *Din istoria Dobrogei*, I, p. 180—181.

[143] *Mixellenes*. Cf. mai sus, nota 129. Pârvan dădea în *La pénétration*, din 1923 (p. 32) această interpretare pasajului cu *Histrianorum rex* din Iustin — Trogus, IX, 2, dar în *Getica*, în 1926 (p. 52), întrevede și eventualitatea, pentru noi mult mai probabilă (cf. „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 310), ca să fie șeful unei puternice uniuni de triburi getice de pe ambele maluri ale Istrului *(Hister)*.

[144] P. Alexandrescu, *Ataias*, „Studii clasice", IX, 1967, p. 89—91, aduce interesante argumente în favoarea caracterizării lui Atheas ca rege al sciților locali din Dobrogea, iar nu al unor sciți veniți de peste Dunăre.

[145] E vorba de cetatea elenică *Byzantion*, colonie dorică în Bosforul trac, întemeiată de megarieni la 667 î.e.n. pe locul unde mai tîrziu, la anul 330 e.n., împăratul roman Constantin avea să întemeieze Constantinopolul, azi Istanbul. Pentru războiul de care e vorba, v. mai sus, nota 114.

[146] Fraza care urmează, pînă la nota 147, a fost scrisă de mîna lui Pârvan pe exemplarul din *La pénétration*, anexat la manuscrisul acestei lucrări. Cf. mai sus, nota 138.

[147] De aici înainte, pînă la nota 150, se reproduc din nou pasaje din *La pénétration*, p.12. Cf. nota precedentă.

[148] Una din aceste așezări secundare grecești de pe litoral, cea de la Costinești (fostă Mangea Punar), pare a fi de identificat cu *Parthenopolis*, cucerită de romani la 72 î.e.n. (E u t r o p i u , VI, 10) și menționată de Pliniu, *Istoria naturală*, IV, 18, 6. Cf. lucrarea mea *Gerania*, *Cranea*, *Ecrenè*, în „Balcania", VI, 1943, p. 14. Pentru cercetările arheologice de la Costinești: H. Slobozianu — I. Țicu, „S.C.I.V.", XVII, 1966, 4, p. 679—700.

[149] Pentru Histria un asemenea drum pe uscat era mai greu și nu se impunea neapărat. În schimb drumul Tomis—Axiopolis, cel mai scurt de-a curmezișul Dobrogei (60 km) și totodată cel mai comod (urmînd valea Carasu), era foarte necesar pentru comerțul celorlalte cetăți elenice, ale căror corăbii se izbeau de dificultăți din ce în ce mai mari spre gurile Dunării, unde înnisipările progresau. Este ceea ce explică înflorirea deosebită de care se bucură Tomis cu începere din secolul al III-lea î.e.n. și care va culmina în epoca romană. De tranzitul spre Axiopolis, această cetate profita cel mai mult. Cf. considerațiile noastre din lucrările citate aci mai sus, la nota 114. — În *La pénétration*, p.34, urmează un pasaj de 12 rînduri care n-a mai fost reprodus aici.

[150] Ceea ce urmează, pînă la nota 153, se află în manuscrisul nou al lui Pârvan. Cf. nota precedentă.

[151] Filip la 339 î.e.n. împotriva lui Ateas în Dobrogea, Alexandru la 335 împotriva triballilor și geților în vestul Moesiei.

[152] Cf. D. T u d o r , în *Studii și referate*, I, București, 1954, pp. 81—88; idem, „Arheologia Moldovei", V, 1967, p. 37—80; și cu deosebire V i c t o r i a E f t i m i e , în „Dacia", N.S., III, 1959, p. 195—215. Pentru amforele găsite la Histria, cf. monografia lui V C a n a r a c h e , *Importul amforelor stampilate la Istria*, București, 1957 pentru cele de la Tomis, articolul publicat de M. Gramatopol și Gh. Poenaru—Bordea în „S.C.I.V", XIX, 1968, 1, p. 41—61.

[153] Pasajele ce urmează, pînă la nota 157, sînt reproduse din *La pénétration*, p. 13—14. Cf. nota precedentă.

[154] Resturile celtice din această stațiune sînt, de fapt, puține și de caracter general. Rezultatele săpăturilor celor mai întinse de aci n-au fost cunoscute de V. Pârvan. Pentru aceste săpături cf. R. și E c V u l p e , în „Dacia", II—IV, 1927—1932, p. 253—351; R. V u l p e , în „S.C.I.V.", I, 1950, 1, p. 47—52; II, 1951, 1, p. 177—216; III, 1952, p. 191—209; „Dacia",

N.S., I, 1957, p. 143—164. — În textul exemplarului din *La pénétration*, p. 13, ajustat ca anexă a manuscrisului (cf. aci mai sus, nota 153), expresia „daco-celtiques" a fost intercalată de mîna lui V. Pârvan.

[155] Cf. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos*, p. 100—102.

[156] Însă frecvența lor cea mai mare în stînga Dunării se înregistrează în secolele II—I î.e.n. Cf. Victoria Eftimie, *op. cit.* (aci mai sus la nota 152).

[157] Fraza următoare, pînă la nota 160, e scrisă de mîna lui Pârvan pe exemplarul din *La pénétration*, p. 14, pregătit ca anexă la manuscrisul prezentei cărți. Cf. mai sus, nota 153.

[158] Despre caracterul discutabil al elementelor celtice de la Poiana și în general, din așezările getice, deci și de la Crăsani, cf., aci mai sus, nota 154. Vase getice cu decor în relief de tip delian s-au găsit și în alte așezări getice din Cîmpia Română (fig. 73—74), cu deosebire la Popești, unde era și principalul lor loc de fabricare după tipare locale (fig. 75). Tot la Popești erau imitate amforele rhodiene (fig. 72).

[159] *Macedonia Prima* era una din cele patru părți în care romanii împărțiseră Macedonia după bătălia de la Pydna în anul 168 î.e.n. Centrul său principal se afla la Amphipolis. Împărțirea a durat pînă la anul 146 î.e.n., cînd Macedonia a fost transformată de fapt în provincie romană.

[160] De aici înainte, pînă la nota 163, textul este reprodus după *La pénétration*, p. 15. Cf. mai sus, nota 157.

[161] E vorba de primul război mondial. Săpăturile lui Gr. Tocilescu în colaborare cu ing. P. Polonic, avuseseră loc în 1898—1899.

[162] V. aci mai sus, nota 149.

[163] Fraza care urmează, pînă la nota 164, a fost introdusă de mîna lui Pârvan în textul din *La pénétration*, p. 17, anexat la manuscrisul prezentei cărți. Cf. nota precedentă.

[164] Elementele de caracter geto-grec de la Boian și Căscioare sînt superficiale și sporadice. Stațiunile de acolo se caracterizează printr-un material neolitic masiv. — De aci înainte, pînă la nota 170, textul e reprodus după *La pénétration*, p. 17. Cf. nota precedentă.

[165] La Herodot, numele rîului sună *Ordessos*. În lucrarea sa *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, București, 1923, p. 12—16, Pârvan

susține, pe baza unor bogate comparații din domeniul trac, că forma reală a numelui ar fi fost în antichitate tot cea de azi: *Argeș* (sub forma **Argesis*).

[166] Transcriere: *Heronos*, genitivul numelui *Heron*, al unui fabricant de amfore sau al unui magistrat din orașul respectiv însărcinat cu controlul amforelor. — Așezarea getică se află jos, la poalele cetățuii medievale, lîngă apa Dîmboviței, într-un frumos defileu. E mai aproape de *Cetățeni*, nume sub care se impune să figureze de acum înainte în arheologie. Săpăturile făcute aici de D. Băjan mai de mult (inedite) și de D.V. Rosetti („Materiale", VIII, 1962, p. 72—88) au dat la lumină, printre altele, o excepțională cantitate de resturi de amfore: cf. Victoria Eftimie, în „Dacia", N.S., III, 1959, p. 206—210. La Cetățeni era un întrepozit de mărfuri în vederea tranzitului peste pasul Bran; vinul și untdelemnul din amforele grecești erau transvazate în buți de lemn spre a rezista transportului pe poteci de munte (cf. V Eftimie, *op. cit.*, p. 206, nota 46; R. Vulpe, *Așezări getice în Muntenia*, București 1966, pp. 42 și 52).

[167] Despre improbabilitatea scopului monetar al acelor inele, cf. aci mai sus, nota 57.

[168] Despre întinsele săpături făcute acolo în 1948—1949, cf. I. Nestor, în „Studii", II, 1949, nr. 1, p. 116 și urm. și în „S.C.I.V", I, 1950, 1, p. 93—102.

[169] În *La pénétration*, p. 40, Pârvan scrisese „La Popești—Ilfov". De fapt, e vorba de satul Popești din com. Novaci, făcînd parte din fostul județ Vlașca. Abia azi, în urma ultimei reforme administrative, prin care județul Vlașca a fost suprimat, Popești aparține real județului Ilfov, care a devenit mult mai întins decît odinioară.

[170] Transcriere: *Heracleus Soteros Thrakon*, „a lui Heracles Mîntuitorul tracilor" Asupra monedelor cu această inscripție cf., recent, T. Gerasimov în „Izvestiia—Varna" = X, 1956, p. 79—84. La Popești pe malul drept al Argeșului, se află resturile unei importante stațiuni getice din secolele II—I î.e.n., care a făcut obiectul unei întinse serii de săpături; cf. R. Vulpe în „S.C.I.V" IV, 1955, 1—2, p. 239—269; „Materiale", III, 1957, p. 227—246; V, 1959, p. 339—349; VI, 1959, p. 307—324; VII, 1961, p. 321—338; VIII, 1962, p. 457—461; idem, *Argedava*, în vol. *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 557—566. Rezultatele săpăturilor de la Popești, ca și ale acelora de la Cetățeni, con-

firmă în mod excelent considerațiile lui V Pârvan asupra penetrației elenistice pe valea Argeșului. — Pasajul din prezenta carte care urmează de aci înainte, pînă la nota 172, a fost adăugat de mîna lui Pârvan pe exemplarul din *La pénétration*, p. 19, anexat la manuscris. Cf. mai sus, nota 164.

[171] V Pârvan, *La pénétration*, p. 13 și urm. (note); cf., ulterior, B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista* (Pătrundere comercială și circulație monetară în Dacia înainte de cucerire), în „Ephemeris Dacoromana", X, 1945, p. 3—154.

[172] Fraza următoare, pînă la nota 173, este reprodusă după *La pénétration*, p. 19. Cf., mai sus, nota 170.

[173] Cele două fraze care urmează, pînă la nota 174, au fost introduse de mîna lui Pârvan în textul exemplarului anexă din *La pénétration*, p. 19, dar au fost omise în ediția din 1937, nefigurînd în copia dactilografiată de care ne-am servit pentru traducere. Cf. nota precedentă.

[174] De aci înainte, pînă la nota 176, textul este reprodus după *La pénétration*, p. 19—20. Cf. nota precedentă.

[175] Pârvan, avînd în vedere mai presus de toate unitatea etnică a populațiilor din Dacia, nu ține seama de deosebirea regională dintre geți și daci, generalizînd un nume în locul celuilalt. Totuși, fiind vorba de organizații politice deosebite (unificate numai temporar sub Burebista), e convenabil ca, pentru timpul cît a existat uniunea triburilor getice din Muntenia (pînă la începutul erei noastre), cele două numiri să fie folosite distinct, pentru unitatea etnică recurgîndu-se la expresia „geto-daci", frecvent întrebuințată în prezent, inclusiv în tratatul *Istoria României*.

[176] Textul ce urmează, pînă la nota 179, a fost adăugat de mîna lui Pârvan în exemplarul ajustat din *La pénétration*, p. 20. Cf. nota 174.

[177] Această afirmație era valabilă pentru anul 1926, cînd scria Pârvan. Azi lucrările din cetățile dace sînt foarte înaintate. Cf. mai jos, notele 179, 223, 250, 261, 266.

[178] Franțuzește: „construcție cu cîrlig"

[179] Săpăturile făcute din vremea lui Pârvan încoace în cetățile dace din munții Orăștiei n-au dat la iveală nici un document anterior secolului al II-lea î.e.n., chiar acesta fiind sub semnul întrebării. Cf. C. Daicoviciu, în „S.C.I.V ", I, 1950, 1, p. 140; II, 1951, 1, p. 124; III, 1952, p. 306; VI, 1955, 1—2, p. 54 și urm.; idem, *Cetatea dacică de la Piatra*

Roșie, București, 1954, p. 122 și urm.; i d e m , în vol. *Nouv. études d'hist. 1955*, p. 131 și urm.; C. D a i c o v i c i u , H. D a i c o v i c i u , N. G o s t a r și I. C r i ș a n , în „Materiale", III, 1957, p. 255—277; V, 1959, p. 386—399; VI, 1959, p. 335—350; VII, 1961, p. 302—315; VIII, 1962, p. 463—473. — Textul care urmează de aci înainte, pînă la nota 183, este reprodus din *La pénétration*, p. 20—23. Cf., mai sus, nota 176.

180 Pe lîngă izvoarele cunoscute pe vremea lui Vasile Pârvan în această privință, au apărut ulterior altele. Dintre acestea, cel mai important e decretul de la Histria în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos, de la începutul secolului al II-lea î.e.n., descoperit și studiat de S. Lambrino, în care e vorba de atacurile unor grupuri trace asupra cetăților pontice sub conducerea unui oarecare *Zoltes* și de protecția pe care cetatea Histria o caută la un rege din stînga Dunării numit *Rhemaxos*. Cf. S. L a m b r i n o , în „Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres" (Dări de seamă ale Academiei de inscripții și literatură), Paris, 1930, p. 206; i d e m , în „Revue des études roumaines" (Revista de studii române), Paris, V—VI, 1960, p. 180—217 (cf. H. B e n g t s o n , în „Historia", XI, 1962, 1, p. 21—28); R. V u l p e , în „Gîndirea", XI, 1931, p. 362 și urm.; i d e m, *Histoire ancienne de la Dobroudja* (Istoria veche a Dobrogei), București, 1938, p. 87—90; D. M. P i p p i d i , în „Studii clasice", V, 1963, p. 137—163. Inscripția, aflîndu-se în localul Universității din București care a fost obiectul bombardamentului aerian american din 14 aprilie 1944, a suferit avarii foarte grave în urma trecerii sale prin incendiul produs de acel bombardament. Acum se află la Muzeul național de antichități. — O altă inscripție din Histria, găsită în ultimii ani și datînd din secolul al II-lea î.e.n., vorbește de o solie trimisă la un rege probabil get, numit *Zalmodegikos*, pentru a răscumpăra 60 de ostateci histrieni, capturați, desigur, cu prilejul unui război de pradă. D. M. P i p p i d i , în „S.C.I.V"., XI, 1960, 1, p. 39—54; „Studii clasice", III, 1961, p. 53—66; *Din istoria Dobrogei*, I, p. 225—227.

181 V. P â r v a n , *Gerusia din Callatis*, București, 1920, p. 51 și urm.

182 Traducere: „îndeplinind multe solii pentru cetate, a mijlocit în interesul cetățenilor pe lîngă barbarii care stăpînesc țara și Dunărea". Inscripția, care se află în Muzeul național de antichități, a fost publicată în întregime de Gr. T o c i l e s c u , în „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen"

(Comunicări arheologice-epigrafice), VI, 1883, p. 36, nr. 78, și de W D i t t e n b e r g e r , *Sylloge*[3], 708.

[183] Ce urmează de aici înainte, pînă la nota 187, a fost scris de mîna lui V Pârvan în exemplarul anexă din *La pénétration*, p. 23. Cf., mai sus, nota 179.

[184] Traducere: „pe vremea cînd era *basileus* Cotys al lui Rhoemetalces". *Basileus* nu are aici sensul obișnuit de „rege", ci pe acela de magistrat eponim al cetății Callatis, ales pe un an. Inscripția a fost studiată de Th. Sauciuc—Săveanu, în „Dacia" I, 1924, p. 126—139.

[185] Traducere: „Mărturie sînt versurile tale: dacă ai da la o parte numele tău, aș tăgădui că ar fi compuse de un tînăr trac. Și nici Orfeu nu va mai fi în această regiune singurul poet. Țara bistonului e mîndră de talentul tău" *Bistones*, la origine numele unei populații legendare de pe coasta tracă a Egeei, este adesea extins de poeții antici, ca în cazul lui Ovidiu, asupra tuturor tracilor.

[186] Cf. V P â r v a n , *A propos du „basileus" Cotys de Callatis* (În legătură cu „basileul" Cotys de la Callatis), în „Dacia", I, 1924, p. 363—367.

[187] Traducere: „Și astfel se produce între mine și tine un fel de alianță: sîntem amîndoi adoratorii și inițiații aceluiași mister sacru: ca poet, către tine, poet, îmi întind rugătoarele brațe" De aci înainte, pînă la nota 194, textul prezentei cărți reproduce pasaje din *La pénétration*, p. 23—24. Cf., mai sus, nota 183.

[188] Traducere: „iar de curînd devenind regele *Byrebista* cel dintîi și cel mai mare dintre regii din lumea tracă și luînd în stăpînire toată țara de dincolo de Dunăre, precum și pe cea de dincoace..." *Byrebista* e una din multele variante ale numelui lui Burebista.

[189] Traducere: „Hermeios fiul lui Asclepiodoros care s-a dus la regele sciților Canites" Regii sciți din acest ținut băteau monedă proprie (fig. 70).

[190] Numele cetății apare în chip obișnuit, în izvoarele grecești, sub forma *Mesembria*, dar, în manuscrisul său, Pârvan l-a scris sub forma originară tracă: *Mesambria*, resp. *mesambrieni*.

[191] Traducere: „Demontes fiul lui Dezos, ast"

[192] „Pădurea hercynică" (latinește *Hercynia silva*), numele masivului de munți păduroși din Germania și Boemia care în antichitate cuprindea laolaltă Pădurea Neagră și Sudeții. „Hylaia borysthenită" se referă la o regiune

împădurită pe care Herodot o pomenește cu numele de *Hylaia* („Păduroasa"), la est de *Borysthenes* (Nipru), între gura acestui fluviu și Crimeea, aproape de țărmul mării.

193 *Argedava*, menționată în inscripția lui Acornion (Dittenberger, *Sylloge*³, 762) drept reședință a lui Burebista, n-a fost încă identificată cu siguranță. Nu poate fi aceeași cu *Arcidava*, pomenită de Itinerariile din vremea romană la Vărădia în Banat. Cercetările făcute la Vărădia (Gr Florescu în „Istros", I, 1934, fasc. 1, p. 60—72) au avut ca obiect un castru roman din vale, fără nici o dovadă de locuire anterioară, iar cetatea preromană de deasupra castrului nu prezintă decît ceramică hallstattiană. Pârvan, *Getica*, p. 262, nu exclude posibilitatea identificării *Argedavei* cu *Arcidava*, dar, la p. 81, se gîndește și la eventualitatea situării ei undeva pe rîul omonim Argeș *(*Argesis)*. Mai de curînd, C. Daicoviciu *(Țara lui Dromichaites*, în vol. omagial pentru Kelemen Lajos, Cluj, 1957, p. 181—182) a reluat problema, aderînd categoric la ultima sugestie a lui Pârvan și înclinînd a situa *Argedava* în partea dinspre munți a văii Argeșului. Noi, împărtășind aceeași idee de a căuta reședința temporară a lui Burebista pe Argeș, considerăm mult mai firesc s-o localizăm pe cursul inferior al acestui rîu, în șes, și s-o identificăm cu importanta cetățuie de la Popești lîngă Mihăilești (R. Vulpe, *Un deceniu de cercetări arheologice în cetățile dace*, în „Știință și tehnică", X, 1958, nr.11, p. 36; *Argedava*, în vol. *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, p. 557—566; „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 310—312); idem, în *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 48.

194 Aci se sfîrșește partea reprodusă din *La pénétration* (pînă la p. 24); mai departe restul prezentului capitol este nou, adăugat de mîna lui V. Pârvan. Cf. mai sus, nota 187.

195 Aluzia la celți este exagerată. V notele 216 și 247, aci mai jos.

196 Nu e de loc probabil ca Burebista să fi stăpînit statornic pînă la Praga și pînă la Viena, dar pînă la Liov, la Bratislava și la Budapesta e fapt dovedit arheologic. V., mai jos, nota 229.

197 Recent se discută eventualitatea localizării acestui dinast get în Subcarpații Moldovei, cu deosebire în județele Neamț și Bacău, cf. Maria Chițescu, „S.C.I.V", XIX, 1968, 4, p. 655—665; D. Protase, *ibidem*, XXI, 1970, 1, p. 145—153.

[198] Traducere: „Dacii, care se năpustiseră spre Marea Neagră și în Tracia"

[199] *Coson*, numele unui tînăr principe trac pus pe monedele de aur bătute de Brutus, în timpul războiului civil pe care acesta l-a dus cu Octavian în anul 42 î.e.n. Aceste monede au fost aduse în mari cantități în Dacia prin mercenarii geți care luptaseră de partea lui Brutus. Cf. V Pârvan, *Getica*, p. 84, nota 1 și, mai recent, B. Mitrea, în „Ephemeris Dacoromana" X, 1945, pp. 125—128; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 118—119; idem, în „Acta Musei Napocensis", 1965, p. 107—110.

[200] Totuși s-au găsit numeroase fragmente ceramice elenistice la Sighișoara (inedite, în muzeul de acolo) și în alte părți din Transilvania, de exemplu, de curînd, la Gușterița, lîngă Sibiu. Pentru explicarea rarității, dacă nu a lipsei absolute, a amforelor grecești în Transilvania, v., aci mai sus, nota 166.

[201] Unele din elementele culturii getice atribuite altădată celților, cu deosebire în ceramică, s-au dovedit ulterior a fi datorite contactului direct cu grecii. Cf., aci mai sus, nota 154.

IV

CARPATO-DANUBIENII ȘI CELȚII

[202] În manuscris, textul acestui capitol nu este scris de mîna lui V Pârvan, ci reprezintă o copie transcrisă cu mîna de Virginia Vasiliu (Sacerdoțeanu) în februarie 1926, pe cînd era la Roma, în vederea conferinței ținute apoi de Pârvan la „Académie des Inscriptions" (Academia de inscripții). Ciorna lui Pârvan a fost distrusă de atunci. Pe copia rămasă, autorul a procedat la mici adaosuri pe care le-a scris cu mîna proprie. Comunicarea de la „Académie des Inscriptions", publicată în „Dările de seamă" *(Comptes rendus)* ale acestei instituții sub titlul *La Dacie à l'époque celtique*, reprezintă doar un rezumat al textului de aici.

[203] În ultimul deceniu a apărut cartea lui J. Filip, *Keltové ve střední Evropě — Die Kelten in Mitteleuropa* (Celții în Europa centrală), Praga, 1956, în care sînt tratate și antichitățile celtice din Transilvania. Menționăm, de asemenea, lucrarea slovacă semnată de B. Benadík, E. Vlček și C. Ambros, *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku — Kel-*

tische Gräberfelder der Südwestslowakei (Necropole celtice din sud-vestul Slovaciei), Bratislava, 1957.

[204] E vorba de M. Roska, care l-a publicat mai întîi în „Praeh. Zeitschr.", XVI, 1925, p. 210—212, apoi în „Arhivele Olteniei", V, 1926, p. 50 și urm. și în *Erdély régészeti Repertóriuma, I. Öskor* (Repertoriul arheologic al Transilvaniei, I. Preistoria), Cluj, 1942, p. 210, nr. 33, *Oláhszilvás* (Silivașul Român).

[205] Despre acest mormînt tratează nota de sub pagina precedentă.

[206] D i t t e n b e r g e r, *Sylloge*[3], 495. Skirii erau o populație germanică de pe cursul inferior al Vistulei. Galații erau celți.

[207] În problema expansiunii bastarne în Moldova au fost aduse elemente noi de caracter arheologic prin săpăturile din 1949 de la Poienești; cf. R. V u l p e în „Materiale", I, 1953, p. 490—496; i d e m, în *Nouv. études d'hist. 1955*, p. 103—119. De asemenea prin săpăturile din așezarea de la Lunca Ciurei lîngă Iași („S.C.I.V ", VI, 1955, 1—2, p. 183—187) și prin cele din necropola de la Lucașovca de lîngă Orhei în R.S.S. Moldovenească; cf. G. B. F e d o r o v, în «Краткие Сообщения ИИМК Акад. Наук СССР», 1957, fasc. 68, p. 51—61. Săpăturile din *așezarea* bastarnă de la Lucașovca, din 1957—1958, la care au participat și arheologi din România, sînt prezentate, preliminar, de G.B. F e d o r o v în monografia sa *Население пруто-днестровского междуречья* (Populațiile mesopotamiei pruto-nistriene), Moscova, 1960 (*Материалы и Исследования по Археологии СССР*, nr. 89), pp. 15—45, 229—231. Materialele bastarne de la Poienești au fost tratate în cadrul unei ample lucrări asupra Latène-ului germanic de către R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit: Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Scandinavien* (Cronologia epocii mai recente preromane a fierului: Studii despre stadiul cercetării în nordul Europei Centrale și în Scandinavia), Berlin, 1961 („41. Bericht der römisch-germanischen Kommission 1960), p. 113—124. Deosebit de importante sînt noile contribuții aduse de M. Babeș la problema bastarnilor din Moldova („S.C.I.V.", XX, 1969, 2, p. 195—217; „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 283—290; plus unele comunicări încă inedite).

[208] V P â r v a n (*Getica*, pp. 238, 249, 298, 755) îi considera pe teurisci (atestați de Ptolemeu, *Geogr.*, III, 8,3) ca un trib al tauriscilor celtici din Alpii austrieci, emigrat spre răsărit la sfîrșitul primei epoci a fierului și

așezat în actuala Ucraină Transcarpatică, mai ales în ținutul Berehovo, de unde ceva mai tîrziu se poate să se fi întins și în nordul Carpaților, în Galiția și în Bucovina. Această ultimă expansiune o dădea, însă, ca nesigură (*op. cit.*, p. 249). Foarte probabil ei ocupau și șesurile din nord-vestul Daciei, unde recent s-a explorat necropola celtică de la Ciumești, descoperindu-se, printre altele, un frumos coif de bronz (fig. 83). Cf. Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare (1967).

[209] În raport cu poziția Siretului *(Hierasos)* și cu a *Cumidavei* (Κομίδαυα) — care a fost sigur localizată la Rîșnov în Țara Bîrsei (cf. M. M a c r e a, în „Anuarul Institutului de Studii clasice" Cluj, IV, 1941 — 1942, Sibiu, p. 234—261) —, pe harta reconstituită după datele lui Ptolemeu (III, 8,4), *Ramidava* nu mai poate fi situată în Moldova, ci are cei mai mulți sorți să fie identificată cu Drajna de Sus (M. M a c r e a, *loc. cit.*, p. 251; R. V u l p e, în „Balcania", VII, 1944, 1, p. 183 și în „Dacia", N.S., V, 1961, p. 376 și nota 54).

[210] Totuși, în Thracia de la sud de Balcani nu apare decît excepțional, doar prin *Pulpudeva* (Plovdiv), încolo fiind înlocuit, în rest, prin *para*. Cf., mai recent, V.I. G e o r g i e v, *Въпроси на българската етимология* (Probleme de etimologie bulgară), Sofia, 1958, p. 90—97.

[211] În manuscris aci urma fraza următoare: „tot celtică pare să fi fost, după opinia lui Tomaschek, cetatea *Pirobori-dava* de pe Siretul inferior, al cărei nume în prima sa parte *Pirobori* trebuie să corespundă unui nume de popor celtic" Pârvan a șters pasajul cu mîna sa. De fapt nu e vorba de un popor celtic, ci de un nume de om daco-trac: cf. R. V u l p e, în „Viața românească", XXIII, 1931, nr. 6, pp. 239—243 și în „Revue archéologique", 1931, II, pp. 265—270.

[212] Pentru expansiunea celtică în aria traco-iliră, cf., recent, J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi* (Celții în Europa de Sud-Est), Belgrad, 1968.

[213] Cu prilejul săpăturilor din 1957—1958 din stațiunea getică de la Popești pe Argeș s-au descoperit resturile unei locuințe complexe din secolele II—I î.e.n., care, deși construită primitiv din lemn și vălătuci, prezintă un plan alcătuit după un model elenistic, cu camere multe, variate și mari, cu cuptoare interioare (fig. 105), cu numeroase vetre de factură îngrijită, cu o cameră plină de chiupuri mari *(dolia, pithoi)* și cu o construcție absidală de caracter sacru, ca la Grădiștea Muncelului și la Piatra Roșie (cf., mai

jos, nota 266). Această clădire trebuie să fi constituit „palatul" șefului de trib care locuia în cetățuia de la Popești. O parte din camerele construcției erau acoperite cu țigle de tip grec, din care s-au găsit în săpături resturi abundente. Cf. „Materiale", VI, 1959, p. 307 — 324; VII, 1961, p. 321 — 338; VIII, 1962, p. 457—458.

[214] Azi nu s-ar mai putea susține tot atît de categoric acest amănunt. În urma săpăturilor foarte întinse care s-au făcut de la Pârvan încoace în stațiunile getice, s-a constatat că numeroasele gropi pline cu cenușă și resturi de vetre din aceste stațiuni nu reprezintă morminte de incinerație (cf. I. Nestor, *Der Stand*, p. 168, nota 694), ci depozite de grîne ori, uneori, depozite rituale de resturi de la sacrificii. În schimb s-au găsit în așezare, printre locuințe, morminte de inhumație din vremea getică (circa secolele IV—III î.e.n.) la Poiana; cf. „S.C.I.V", III, 1952, pp. 194—195.

[215] Aici a fost un rînd omis, din inadvertență, în ediția din 1937.

[216] De fapt, ceramica primitivă poroasă getică, în ciuda aparențelor sale, nu are nici o legătură cu vreo tradiție neolitică. Cf., aci mai sus, nota 83. În ce privește ceramica „celtică", Pârvan se gîndește la categoria cenușie lucrată la roată, care de fapt este locală; cf., aici mai sus, notele 154 și 201.

[217] La Poiana s-au găsit scarabei egipteni de sticlă, din epoca elenistică („S.C.I.V.", III, 1952, p. 202 și fig. 23, 3), iar la Popești, în „palatul" menționat mai sus la nota 213, a apărut un pandantiv de sticlă reprezentînd pe zeul egiptean Bes („Materiale", VI, 1959, p. 314 și fig. 14, 1).

[218] Unele stațiuni getice, ca aceea de la Poiana care, înainte de eroziunile ce-au redus-o la proporțiile de azi, a ocupat o suprafață de cel puțin 1 km^2, trebuie să fi avut mult mai multe locuințe. La Popești două din cele trei segmente în care era împărțit promontoriul pe care se afla așezarea, adică cele mai intens locuite în epoca getică, totalizează aproape 3 ha. Trebuie să avem în vedere și împrejurarea că mai toate stațiunile getice au suferit eroziuni masive în decursul veacurilor, micșorîndu-le mult suprafața de odinioară.

[219] La Popești, în afară de gropi, s-au constatat și foarte numeroase *dolia* propriu-zise, *pithoi*, fabricate pe loc, după modele traco-elenistice. În toate așezările geto-dace se găsesc din abundență rîșnițele, simple tradiționale sau rotative de import (fig. 96).

[220] În ediția engleză, termenul e pus la singular: *sirus* și este urmat de o paranteză cu o trimitere la „Varro, *De Re Rustica* (Despre treburile rustice), I, 57", care nu figurează în manuscrisul francez. E vorba, foarte probabil, de un adaus al autorului pe copia dactilografiată trimisă la Cambridge.

[221] Cf. aci mai sus, notele 154, 201, 186.

[222] La Poiana s-au găsit, totuși, destul de multe tezaure monetare în interiorul stațiunii, fără a mai vorbi de numeroasele monede izolate.

[223] De atunci încoace și cu deosebire în ultimele două decenii, explorarea acestor cetăți (Grădiștea Muncelului, Piatra Roșie, Costești, Blidarul) s-a făcut în proporții foarte ample, cu rezultate bogate și hotărîtoare pentru problemele amintite de V. Pârvan. Cf. D.M. Teodorescu, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania", 1930—1931, p. 45—68; C. Daicoviciu — Al Ferenczi, *Așezările dacice din munții Orăștiei*, București, 1951, p. 5—116; C. Daicoviciu și colaboratorii, în „S C.I.V.", I, 1950, 1, p. 137—148; II, 1951, 1, p. 95—126; III, 1952, p. 128—307; IV, 1953, 1—2, p. 153—187; V, 1954, 1—2, p. 123—125; VI, 1955, 1—2, p. 195—232; „Materiale", III, 1957, p. 255—277; V, 1959, p. 379—401; VI, 1959, p. 331—358; VII, 1961, p. 301—320; VIII, 1962, p. 463—476; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 23—136; C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, pp. 268—284, 316—338; C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, București, 1960 („Monumentele patriei noastre"); H. Daicoviciu, în *Nouv. études d'hist. 1960*; idem, *Dacii*, București, 1965, p. 129 și urm. (ed. 2, 1968, p. 143 și urm.). V. și nota 179 aici mai sus.

[224] Traducere: „ocupă un munte îngust cu o coamă netedă, prelungit pînă la cea mai apropiată cetățuie" (Tacitus, *Annales*, IV, 47).

[225] *Murus Gallicus:* „zid gallic".

[226] Cf., mai sus, nota 178.

[227] În ultimii ani s-au mai explorat cetăți dace similare acelora din munții Orăștiei, la Bănița pe cursul superior al Jiului, la Căpîlna lîngă Sebeș, la Tilișca lîngă Sibiu, la Piatra Craivii lîngă Alba-Iulia (cf. M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966), la Bîtca Doamnei lîngă Piatra Neamț (N. Gostar, *Cetăți*

dacice din Moldova, Bucureşti, 1969, edit. „Meridiane“, p. 5—22), la Polovragi în nordul Olteniei.

[228] Printre lucrările cele mai recente referitoare la Burebista, cf. pentru relaţiile cu grecii pontici: Em. C o n d u r a c h i, în „S.C.I.V.“, IV, 1953, 3—4 pp. 515—522; pentru relaţiile cu celţii: M. M a c r e a în *loc. cit.*, VII, 1956, 1—2, pp. 119—133; iar pentru caracterul domniei lui în general: T. Z l a t k o v s k a i a, *Племенной союз гетов под руководством Буребисты* (*I в. до н.э.*) (Uniunea triburilor getice de sub conducerea lui Burebista, sec. I. î.e.n.), în „V.D.I.“, 1955, nr. 2, pp. 73—91, tradusă în româneşte în „Analele româno-sovietice“,“ seria Istorie, IX, 1955, nr. 4, p. 15 — 36; C. D a i c o v i c i u, în *Istoria României*, I, p. 278 — 288; R. V u l p e, în „Dacia“, N.S., IV, 1960, p. 310—315; idem, *Getul Burebista conducător al întregului neam geto-dac*, în „St. şi Com. Piteşti“; I, 1968, p. 33—55; *Burebista: geniu militar sau politic?*, „Mag. ist.“, III, 1969, 4, p. 2—5; *Deceneu, sfetnicul apropiat al lui Burebista*, *ibidem*, IV, 1970, 6, p. 60—65; idem, în vol. *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970, p. 47—50; H. D a i c o v i c i u, *Dacii*, p. 88 — 107 (ed. 2, 1968, p. 97—119); idem, în vol. *Istoria României: Compendium*, Bucureşti, 1969, p. 43—44.

[229] În ultimii ani s-au descoperit foarte multe aşezări getice în Slovacia, din răsărit pînă la Bratislava, toate datînd din epoca de după cuceririle lui Burebista (a doua jumătate a secolului I î.e.n.): cf. A. T o č i k, în „Archeologické rozhledy“ (Informaţii arheologice), Praga, XI, 1959, 6, p. 841—874; B. B e n a d í k, *Die spätlatènische Siedlung von Zemplin in der Ostslowakei* (Aşezarea din La Tène-ul tîrziu de la Zemplin în Slovacia răsăriteană), în „Germania“, Frankfurt a.M., XLIII, 1965, 1, p. 63—91. Cf. A. L á s z l ó, *Dacii pe teritoriul Slovaciei*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii din Iaşi“, Istorie, 1965, p. 107.

[230] *Cateia:* cuvînt de origine celtică sau germanică designînd o secure de luptă de fier, uşoară, destinată a fi aruncată de la distanţă.

[231] Uneltele respective, caracterizate prin lame convexe, fine, situate la ambele capete şi mînuite de la mijloc, nu sînt cuţite obişnuite, ci brice. Cf. şi P â r v a n, *Getica*, p. 527.

[232] De fapt există o legătură între aceste diferite arme curbe, al căror prototip derivă din Orient, de unde, prin intermediul grecilor, au fost cunoscute de iliri, de traci și de daci, care le-au arătat o preferință specială.

[233] După cum am arătat în recentele mele lucrări *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan* (Burii aliații lui Decebal în primul război dacic al lui Traian), „Studii clasice", V, 1963, p. 223—247; *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure* (Cassius Dio și campania lui Traian în Moesia Inferioară), *ibidem*, VI, 1964, p. 205—232; *Les Germains du Trophée de Trajan à Adamclissi* (Germanii de pe trofeul lui Traian de la Adamclisi), în „Archeologia", Varșovia, XIV 1963, p. 49—64; *Semnificația Monumentului de la Adamclisi*, în „Viața militară", 1965, nr. 3, p. 29—31, germanii reprezentați pe reliefurile Monumentului de la Adamclisi nu mai pot fi identificați cu bastarnii, despre a căror atitudine în acele războaie nu se știe nimic, ci trebuie să fie *burii* din nordul Daciei, a căror participare la războiul prim dacic alături de Decebal e clar atestată de Cassius Dio, LXVIII, 8. Cît despre lungile „iatagane" curbe de care vorbește Pârvan (fig. 113—114), aceste arme de forma unor coase (*falces Dacorum:* Fronto, *Principia historiae*, II, p. 204), nu sînt reprezentate în mîinile germanilor buri, ci numai în acelea ale unor populații de caracter dac din nord, deosebite de dacii lui Decebal din sudul Transilvaniei. Termenul „iatagan" e folosit aci de Pârvan numai ca o analogie vagă cu spadele curbe ale musulmanilor din epoci mai noi, care în amănunte diferă mult de „secerile" și „coasele" cu care luptau dacii.

[234] Traducere: „săbiile lungi pe care le mînuiesc cu ambele mîini"

[235] Un exemplar găsit la Rupea, se află în Muzeul Bruckenthal din Sibiu; cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 507 și fig. 342; R. Vulpe în „Studii clasice", V, 1963, p. 240—241.

[236] Steagul dac are cap de lup, probabil cu semnificație totemică. V. mai sus, nota 44.

[237] Cf., mai sus, nota 88.

[238] *Draco*, termen latin: „balaur".

[239] *Carnyx:* trompetă celtică avînd deschizătura modelată în forma unei guri de lup căscate. Cf. J. Déchelette, *Manuel* (Manual), II, 3, p. 1174.

[240] Cf. D. Popescu, „Materiale“, II, 1956, p. 243—247. Azi se știe că, deși rare, obiectele de aur lucrate de geți (fig. 86) nu lipsesc.

[241] În manuscrisul francez e scris „Haut-Rhin“, numele unui departament din organizarea administrativă a Franței. Sensul acestui nume („Rinul de Sus“) are o valoare relativă, redusă la Alsacia și valabilă numai din punctul de vedere al porțiunii fluviului care atinge teritoriul francez. Altminteri, în raport cu întregul curs al Rinului, e cu totul nepotrivit. De aceea, ca și traducătorii de la Cambridge din 1928, care l-au redat prin „Middle Rhine“, îi preferăm și noi, în românește, forma „Rinul de mijloc“.

[242] Cf., aci mai sus, notele 83 și 216.

[243] În ediția precedentă, aci a apărut „La Tène II“ în loc de III, dintr-o eroare de tipar.

[244] Cele mai multe din vasele de această categorie nu sînt nici importate, nici celtice. Cf., aci mai sus, notele 154, 201, 216, 221.

[245] Tipuri „occidentale“ celtice erau rareori reproduse în această tehnică preluată numai de la greci; predominau tipurile elenistice și cele locale tradiționale. Cf., mai de curînd, I.—H. Crișan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, București, 1969.

[246] S-a constatat o asemenea continuitate a ceramicii getice pînă în secolele III și IV e.n. în mormintele și stațiunile culturilor Poienești-Vîrtișcoiu și Cerneahov-Sîntana. Cf. R. Vulpe, în „Materiale“, I, 1953, pp. 280 și urm., 448 și urm., 452—453, 459 și urm.; B. Mitrea, în vol. *Studii și referate*, I, București, 1954, p. 108 și urm.; B. Mitrea și C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966; I. Nestor, în *Istoria României*, I, p. 676 și urm., idem în *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 91—113; D. Protase, în „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 181—184; idem, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; Gh. Diaconu, *Tîrgșor: necropola din secolele III—IV e.n.*, București, 1965, p. 112 și urm.

[247] Proveniența acestui tip de vas în cultura getică, în care este deosebit de frecvent, se explică mult mai ușor prin tradiții hallstattiene reîmprospătate de influențe elene, decît prin influența lumii celtice, unde tipul este aproape necunoscut. Cf. „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 298—300.

[248] Aceste vase cenușii cu decor în relief nu sînt „deliene“ decît ca gen; altminteri și ca fabricație și ca stil sînt specific getice. Apar cu o excepțio-

nală frecvență la Popești, unde era principalul lor loc de fabricație (fig. 73 și 75). Cf. Al. V u l p e, „S.C.I.V.", XVI, 1965, 2, p. 341—351; Irina Casan-Franga, „Arheologia Moldovei", V, 1967, p. 7—35.

249 Cf. aci mai sus, nota 200.

250 În ultimii ani, la Grădiștea Muncelului, s-au descoperit cantități enorme de unelte de fier referitoare la cele mai variate și mai rafinate meșteșuguri practicate de daci în secolul I e.n.: dulgherie, tîmplărie, dogărie, metalurgie, agricultură, arhitectură, inginerie etc.; cf. C. D a i c o v i c i u, în „S.C.I.V.", III, 1952, p. 297—302; IV, 1953, 1—2, p. 167—172.

251 Dar nu numai în cetățile din munți, ci și la șes: la Poiana ca și la Popești, au fost găsite indicii precise de prelucrare a bijuteriilor de bronz și de argint în ateliere locale.

252 În manuscris, aci figurează următoarea frază ștearsă de Pârvan pentru economie de spațiu: „Carcopino propune, în această privință, în *Dacia*, I, 1924, p. 34 și urm., o foarte subtilă și foarte potrivită emendație a pasajului respectiv al lui Ioannes Lydus și ajunge la sume destul de verosimile pentru cantitățile de aur și de argint găsite de Traian în tezaurele regelui dac"

253 Pentru descoperirile mai recente de obiecte dace de argint, cf. D. P o p e s c u, în „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 183—202; XI—XII, 1945—1947, p. 35—69; i d e m, în *Studii și referate*, I, p. 89—104; K. H o r e d t, în „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 265—267; N. F e t t i c h, în *Acta archaeologica*, III, 1953, p. 127—176; Z. S z é k e l y, *Contribuții la cultura dacilor în a doua epocă a fierului* (ungurește și românește), Miercurea Ciucului, 1954, p. 5—40; O. F l o c a, *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, București, 1956, p. 7—36. Pentru obiectele de aur din epoca fierului descoperite în cuprinsul Daciei, cf., mai recent, D. P o p e s c u în „Materiale", II, 1956, p. 196—250.

254 În manuscris Pârvan trimitea pentru această concluzie la autoritatea tratatului numismatic al lui Adrien Blanchet, dar, corectînd fraza respectivă, a șters și această trimitere, de sigur părîndu-i-se prea banală pentru o conferință, care, chiar destinată publicării, prin natura genului său trebuia să facă economie de trimiteri la autori. Nu e clar la cine se face aluzie. După *Getica*, p. 604, nota 1, s-ar părea că e vorba de L. Ruzicka („B.S.N.R.", XVII, 1922, nr. 41—42, p. 18—19).

255 Din bibliografia referitoare la monedele geto-dace, apărută după 1927, citām: O. F l o c a în „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 71—104; I u d i t a W i n c k l e r, în „Studii și cercetări științifice", Cluj, IV, 1955, 1—2, p. 28—37; idem, „S.C.N.", IV, 1968, p. 69—102; idem, „A.M.N.", V, 1968, p. 33—57; VI, 1969, p. 67—91; C. P r e d a, „S.C.I.V", VII, 1956, 3—4, p. 267—288; „S.C.N.", III, 1960, p. 43—79; B. M i t r e a, în *Studii și referate*, I, p. 290—302; N. L u p u, în „S.C.N.", I, 1957, p. 41—59; E. Chirilă, „Dacia", N.S., IX, 1965, p. 185—200; T. Bălan, „Sargetia", IV, 1966, p. 51—64. Cf. și *Istoria României*, I, p. 241—242.

256 Monedele romane republicane sînt mult mai numeroase în Dacia decît cele grecești. Pe de altă parte multe din aceste monede erau bătute chiar de daci, cu mijloace perfecționate care le fac să nu poată fi distinse de originale. S-au găsit matricele respective la Poiana și la Tilișca.

257 „Farfurioara în formă de curcubeu", expresie numismatică germană referindu-se nu la forma curbă concavă a monedelor celtice de care e vorba, ci la o veche și naivă superstiție populară germană, după care tezaurele cu asemenea monede s-ar produce natural acolo unde extremitățile curcubeului ating pămîntul.

258 De fapt, e vorba de abundenta categorie a ceramicii getice de tehnică superioară, care, precum am arătat la nota 216, este în parte de tradiție locală, în parte de inspirație greacă, iar nicidecum celtică, precum i se părea lui V. Pârvan. Cioburile celtice sînt prea puține, iar în cele mai multe stațiuni getice nu se constată de loc.

259 Expresie latină în formă arhaică, din epoca republicană: „Italicii așezați acolo pentru negustorie"

260 La Poiana s-au găsit în mare număr, atît în stațiune, cît și în împrejurimi: cf. E c a t e r i n a D u n ă r e a n u - V u l p e, în vol. *În Memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 126—133; „S.C.I.V.", II, 1951, 1, p. 190—192. Pentru monedele romane din Muntenia și Moldova anterioare vremii lui Traian, cf. lucrările lui B. M i t r e a din „Ephemeris Dacoromana", X, 1945, p. 111 — 113; „S.C.I.V.", VIII, 1957, p. 165 — 182; „S.C.N.", II, 1958, p. 123—238.

261 Printre importantele descoperiri de la Grădiștea Muncelului este și aceea a unui enorm vas conic de cult, făcut din lut și prezentînd o ștampilă scrisă probabil în limba dacă, dar cu litere latine: DECEBALVS PER SCO-

RILO, „Decebal fiul lui Scorilo"; cf. C. D a i c o v i c i u, în „S.C.I.V" VI, 1955, 1—2, pp. 57 și 200—202; i d e m, în *Nouv. études d'hist, 1955*, p. 131; C. D a i c o v i c i u — N. G o s t a r — I. C r i ș a n, în „Materiale", III, 1957, p. 259. Printre numeroasele unelte de fier descoperite la Grădiștea Muncelului, unele erau importate din Italia. Pe o cuțitoaie figurează ștampila unui *Herennius* din *Aquileia;* cf. C. D a i c o v i c i u, în *Istoria Romaniei*, I, p. 269.

262 Cf., mai sus, nota 65.

263 Cf., mai sus, notele 24 și 83.

264 De fapt, mormintele geto-dace prezintă o mare varietate de rituri. În secolele IV—III î.e.n. încă se mai practica inhumația alături de incinerație, pentru ca în sec. I î.e.n. — I e.n. incinerația să devină exclusivă. Cf., pentru diversele rituri funerare de la Zimnicea, I. N e s t o r, în „Studii", II, 1949, 1, p. 121 — 125 și în „S.C.I.V" I, 1950, 1, p. 96 — 101, pentru cele de la Poiana și Popești, R. V u l p e, în *Istoria Romaniei*, I, p. 231 — 246, iar pentru Transilvania, C. D a i c o v i c i u, *ibidem*, p. 337—338; H. D a i c o v i c i u, *Dacii*, p. 177—180.

265 Prin săpăturile recente executate acolo, s-a dovedit că necropola de la Cașolț datează cel mai devreme din sec. I e.n. și a continuat în epoca romană: M. M a c r e a, în „S.C.I.V , VI, 1955, 3—4, p. 581—615; i d e m, în „Dacia", N.S., I, 1957, p. 205—220; „Materiale" IV, 1957, p. 119—154; VI, 1959, p. 407—443.

266 Azi sîntem în măsură să știm mai mult despre acest monument decît se putea cunoaște pe vremea lui V Pârvan. Prin săpăturile sistematice din anii 1950—1952, incinta de care e vorba a fost dezgropată în întregime (C. D a i c o v i c i u, în „S.C.I.V", II, 1951, 1, p. 108 și urm.; III, 1952, p. 281 și urm.; IV, 1953, 1—2, p. 153 și urm.). Grupurile de cîte șapte lespezi ale incintei se repetă de 30 de ori. Incinta era dublată spre interior de un alt cerc, concentric, constînd din 68 de stîlpi de lemn îmbrăcați cu plăci de lut ars lustruit. În mijlocul acestui cerc se afla o îngrădire mai mică de formă absidală, compusă din 34 de stîlpi de lemn și orientată spre NV. În amănunt, nici problema acestei diversități de elemente, nici aceea a raportului mistic dintre cifrele pe care le reprezintă ordinea lespezilor din cercul cel mare nu și-au primit încă explicații complete. Sigur e însă, așa precum a arătat C. Daicoviciu, că acest complex nu poate avea

un caracter funerar, ci reprezintă principalul sanctuar al dacilor, în legătură cu un cult astral (cf. și D.M. T e o d o r e s c u, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice", secția pentru Transilvania, p. 47—68). Această interpretare, de ordin religios, este întărită și prin prezența altor locuri de cult, secundare, constînd din incinte și alinieri, care s-au descoperit la Grădiștea Muncelului în apropierea incintei celei mari. Pentru interpretarea calendaristică a incintelor circulare, cf. H. D a i c o v i c i u, *Dacii*, 1965, p. 184—194 (ed. 2, 1960, p. 210—219). Construcții dace de tip absidal, tot de caracter religios, s-au mai descoperit la Piatra Roșie și în alte locuri, din Munții Sebeșului (C. D a i c o v i c i u, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie* pp. 50—52 și 64—65, fig. 17 și pl. II), precum și la sud de Carpați, la Popești (cf. mai sus, nota 213), la Tei în marginea Bucureștilor (D. V. R o s e t t i, *Cîteva așezări și locuințe preistorice în preajma Bucureștilor*, București, 1932, p. 12—13, fig. 23), la Cetățeni lîngă Stoienești, în fața pasului Bran. Am încercat, ipotetic, să pun aceste construcții absidale în legătură cu o influență a cultului Cabirilor din Samotracia, în *Atti del VII Congresso internazionale di Archeologia classica, Roma 1958*, III, Roma, 1961, p. 87— 103.

[267] De fapt n-au nimic a face cu acele alineamente. În schimb ar putea fi comparat cu o construcție „megalitică" din Apus sanctuarul cel mare de la Grădiștea Muncelului, cu îngrădire absidală în centrul unui cerc de pietre. Este vorba de celebrul cromlech „Stonehenge" de la Avesbury pe Avon în sudul Angliei, care, însă, e databil la începutul epocii bronzului și are absida orientată spre SV, pe cînd în construcțiile absidale ale dacilor (din sec. II—I î.e.n.) e spre nord-vest. Marea diferență cronologică, precum și alte importante deosebiri, fac imposibilă o semnificație concludentă a acestei analogii parțiale. Cf. comunicarea noastră de la Roma, 1958, citată în nota precedentă.

[268] Alinierile sînt, probabil, resturi de temple; respectivele pietre rotunde serveau ca tălpi pentru stîlpi de lemn, spre a împiedica înfundarea lor în pămînt sub greutatea superstructurii, sau pentru coloane de andezit (C. D a i c o v i c i u, în *Istoria României*, I, p. 332—335).

[269] Expresie latină însemnînd: „nu e clar" Interpretarea getică pe care Pârvan o dădea construcțiilor din cetățile din Munții Sebeșului a fost pe

deplin confirmată de rezultatele săpăturilor făcute acolo ulterior de C. Daicoviciu.

[270] E clar că Pârvan era străin de ideea unui „monoteism" geto-dac. Cf. aici mai sus, nota 40.

[271] La Piatra Roșie s-a găsit un bust de bronz, de factură primitivă locală, reprezentînd o divinitate feminină, care a fost identificată ca Artemis-Bendis, interpretarea tracă a Marii Zeițe. Cf. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, p. 117—119, fig. 37—38, idem, în *Istoria României*, I, p. 335; H. Daicoviciu, *Dacii*, pp. 175—176, 197 și fig. 42.

[272] E vorba de cultul special care se aduce „Maicii Domnului" („Madonnei"), indiferent de normele oficiale ale Bisericii.

[273] În *Getica*, p. 724, V. Pârvan dă acestei concluzii formularea următoare: „Începută în sec. IV a. Chr. prin celți, intensificată din sec. II a. Chr. chiar de romani, occidentalizarea geților din Carpați nu putea duce decît la un singur rezultat: în momentul cînd romanii luau definitiv la Dunăre rolul civilizator al celților, supunîndu-i și pe aceștia, din Gallia și pînă la gurile Dunării, formelor de viață romane, Dacia era perfect pregătită să devie și ea romană. Romanizarea Daciei se anunțase de altfel anthropogeografic încă de la 1000 a. Chr., cînd cultura villanoviană îmbrățișa și întreg masivul carpatic. Celții au mijlocit însă apoi și elementele materiale ale culturii greco-italice. Iar Romanii au tras concluziile: atît etnografice cît și spirituale". Este clar că Pârvan se referă numai la procesul de occidentalizare care a pregătit succesul de mai tîrziu al romanismului în Dacia, iar nu cumva la o romanizare a acestei țări înainte de Traian, așa cum s-au pripit să înțeleagă mai de mult, unii critici superficiali ai *Geticelor*. Și pentru Pârvan, ca pentru toți specialiștii în istorie veche, romanizarea Daciei nu s-a putut produce decît după cucerire.

V

CARPATO-DANUBIENII ȘI ROMANII

[274] În manuscrisul original francez, acest capitol începe cu un pasaj introductiv pe care autorul l-a șters imediat după ce l-a scris, fiindcă implica un cadru istoric prea vast în raport cu proporțiile limitate ale confe-

rinței proiectate. Cu toate că e un text la care Pârvan a renunțat, găsim totuși util să-l reproducem aci ca o mărturie în plus a ideilor sale despre rolul celților ca precursori ai romanilor în opera de civilizare a Europei antice:

„Spre sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n., unitatea celtică a Europei era deplină de la Atlantic pînă la Marea Neagră. Gallia septentrională cu Rinul superior, Elveția, Bavaria, Austria și Ungaria de nord, Boemia, Galiția, Slovacia, Transilvania, Moldova și Ucraina constituiau jumătatea de nord a Europei celtice, cu principalul centru de acțiune spirituală și de influență creatoare între Marna și Rin. Gallia meridională, Italia septentrională, actuala Iugoslavie de nord cu Ungaria de sud, Muntenia și Dobrogea cu Bulgaria și Turcia constituiau cealaltă jumătate, de sud, a Europei celtice, căreia Italia greco-etruscă îi era unul din izvoarele de inspirație culturală cele mai hotărîtoare.

„În vreme ce Italia romană se încurca din ce în ce mai mult în politica mediteraneană, intrînd în conflict mai întîiu cu marea putere marină din vest, Cartagina, apoi cu toată lumea elenistică — care domina Mediterana centrală și orientală, iar prin prelungirile sale din Sicilia și din Italia meridională înăbușea orice expansiune italică chiar în limitele fizice ale peninsulei —, celții inițiau întreaga Europă în binefacerile civilizației sedentare, agricole, industriale (metalurgice) și comerciale (moneda), perfecționată prin toate mijloacele tehnice împrumutate din lumea elenistică și în general mediteraneană."

[275] Traducere: „Vama malului Dunării pînă la mare" Despre inscripția de la Histria care cuprinde scrisoarea lui Flavius Sabinus, cf. V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 562 și urm.; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 78; D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 349—385; idem, în *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 313—319.

[276] Traducere: „de asemenea, în părțile Pannoniei se cunoșteau nu numai disciplina, dar și limba romană; mulți chiar foloseau scrisul și le erau familiare și exercițiile cu arme (romane)" Pasajul este luat din Velleius Paterculus, II, 110. În diversele manuscrise ale operei acestui autor, ultima expresie din pasaj este redată în două feluri deosebite: *animorum exercitatio* „exercitarea sufletelor" și *armorum exercitatio* „exercitarea armelor" În

manuscrisul său, V Pârvan a transcris mai întîi prima formă, apoi a corectat, preferînd-o, desigur ca mai verosimilă, pe a doua.

277 C.I.L., XIV, 3608. În ce privește vremea cînd a avut loc comandamentul lui Plautius Aelianus în Moesia și deci cînd s-au produs evenimentele menționate aci, data 52—53 e.n. propusă de V Pârvan (așa figurează în manuscrisul original; în traducerea noastră din 1937, p. 152, a apărut „52—63" prin inadvertență de transcriere) nu mai poate fi susținută azi cînd critica insistentă a izvoarelor a dovedit că demnitarul roman amintit n-a putut fi guvernatorul provinciei de la Dunăre decît între anii 57—67 e.n.: cf. D.M. P i p p i d i, în „S.C.I.V.", VI, 1955, 3—4, p. 355—383; i d e m, *Contribuții la istoria veche a României*[2] pp. 139 — 150 și 185; i d e m, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 309.

278 În edițiile din 1937, 1957 și 1958 s-a strecurat greșeala a. Chr." În manuscrisul original e scris corect „p. Chr."

279 Aceste nume figurează în inscripția cu *horothesia* cetății Histria: V P â r v a n, *Histria*, IV, p. 558—588; D.M. P i p p i d i, *operele citate* aci mai sus, la nota 277.

280 Traducere: „comunitatea cetățenilor romani așezați acolo pentru negoț".

281 În manuscrisul original pasajul următor, pe care l-am reprodus în ediția din 1937, dar pe care acum nu-l mai trecem în text, este șters de mîna lui Pârvan, probabil din nevoia de prescurtare a prelegerii căreia i-a servit textul respectiv: „De altminteri chiar mai tîrziu, în cursul secolelor II și III ale imperiului, termenul tehnic pentru a caracteriza începutul oricărei organizări a vieții romane în provincii va fi același ca pentru primii pionieri ai romanismului, adică de *consistentes: veterani et cives Romani et* (indigeni: *Bessi, Daci* etc.) *consistentes vico* sau *ad canabas* etc." Pasajul n-a apărut în ediția engleză din 1928. La exemplele date pentru indigeni, menționarea *dacilor* este greșită, fiindcă nicăieri în inscripțiile descoperite pînă acum dacii nu apar în această situație. E o scăpare din condei, în loc de *Lai*, pe care autorul n-a mai corectat-o din moment ce se hotărîse să renunțe la întregul pasaj. Pentru diferiții *consistentes* din Dobrogea romană, cf., mai recent, „S.C.I.V.", IV, 1953, 3—4, pp. 723—730 și 733—741.

282 Traducere: „cetățeni romani" și „aliați de neam latin"

283 Traducere: „comunitatea cetățenilor romani".

[284] Traducere: „Salona, oraş la mare, în care locuiau cetăţeni romani foarte viteji şi foarte fideli". Citatul este din Caesar, *De bello Alexandrino* (Despre războiul din Alexandria), 43.

[285] Suprimăm din textul de aci următoarele propoziţii, apărute în ediţia din 1937, dar care au fost şterse de Pârvan în manuscrisul original: „pe care ei nu le transportă nicidecum în Italia, ci le adună pe loc, în marile oraşe ale ţării însăşi în care s-au aşezat". În ediţia engleză aceste cuvinte, suprimate de autor probabil din nevoia de concizie, n-au apărut.

[286] Traducere: „aşadar, pe Hercule, niciodată vreo naţie n-a dovedit atîta maturitate în legarea războiului de o concepţie a războiului şi în executarea măsurilor luate; au fost atacaţi cetăţenii romani, ucişi negustorii, au fost măcelărite numeroase detaşamente în regiunea care se afla cea mai departe de comandant" Pasajul este reprodus din Velleius Paterculus, II, 110.

[287] Traducere: „Este plină Gallia de negustori, plină de cetăţeni romani, nu e nimeni dintre galli care să nu ducă negoţ cu vreun cetăţean roman, în Gallia nici un ban nu circulă fără să fi trecut prin registrele cetăţenilor romani."

[288] Traducere: „pe unde negustorii obişnuiau să meargă cu mare primejdie şi cu vămi mari", Pasajul este citat din *De bello Gallico,* III, 1, 2. La această expediţie, care a avut loc prin pasul Grand Saint-Bernard (între Italia şi Elveţia, la est de Mont Blanc), n-a participat Caesar însuşi, ci, împotriva triburilor locale, a trimis o singură legiune sub comanda lui Sulpicius Galba. Puţin a lipsit ca, din imprudenţa acestuia, expediţia să se termine cu un dezastru. Cf. C. Jullian, *Histoire de la Gaule,* III, Paris, 1926, p. 284—287.

[289] „Negustori"

[290] În cetăţile geto-dace de la Poiana pe Siret şi de la Tilişca lîngă Sibiu, s-au găsit matriţe pentru baterea denarilor romani republicani. V mai sus, nota 256.

[291] Cf. K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn* (Emisiunile de monede ale celţilor răsăriteni şi ale vecinilor lor), Budapesta, 1939; V Ondrouch, *Keltské mince typu Biatec* (Monedele celtice de tipul Biatec), Bratislava, 1958.

[292] Expresie franceză: „oameni care se ocupă cu tot felul de afaceri".

[293] Adică o limbă internațională, care servea popoarelor de origini diferite ca să se înțeleagă între ele.

[294] Cf. B. M i t r e a, în „Ephemeris Dacoromana", X, 1945, p. 100—124; i d e m, în „S.C.I.V.", VIII, 1957, p. 165—182.

[295] B. M i t r e a, în „Ephemeris Dacoromana", X, 1945, p. 79—124; i d e m, în „S.C.N.", II, 1958, p. 27—93.

[296] Traducere: „Comandantul Minucius Rufus era amenințat de scordisci și de daci, cărora oastea lui le era inferioară în număr"

[297] Traducere: „A venit pînă în Dacia, dar l-au înspăimîntat întunecimile codrilor".

[298] S t r a b o, VII, 3, 11 (cf. și V, 1, 6; VII, 3, 2). Boiii lui Critasiros stăpîniseră în nordul Pannoniei și în sudul Slovaciei, iar tauriscii (numiți *teurisci* la P t o l e m e u, *Geogr.*, III, 8, 3) în răsăritul Slovaciei și în nordul Crișanei.

[299] Traducere: „(Acornion) fiind trimis de către regele Burebista ca sol pe lîngă comandantul romanilor Cnaeus Pompeius fiul lui Cnaeus și întîlnindu-se cu acesta în Macedonia pe lîngă Heraclea de pe lacul Lyncos (Lyncestis), nu numai pentru rege și-a îndeplinit cu bine sarcinile obținînd bunăvoința romanilor față de rege, dar, etc."; Dittenberger, Sylloge[3], 762. Mai recent, inscripția a fost publicată și în repertoriul epigrafic al lui G. M i h a i l o v, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (Inscripții grecești găsite în Bulgaria), I, Sofia, 1956, nr. 13.

[300] Pentru termenul „imperiu" în legătură cu autoritatea lui Burebista, cf. aci mai sus, nota 5. Izvorul (S t r a b o, VII, 3, 11) nu vorbește precis de un asasinat, ci spune doar că Burebista „a fost răsturnat printr-o răscoală", ceea ce, însă, în împrejurările date, nu putea reuși decît prin suprimarea lui. Pentru istoria lui Burebista, v. bibliografia indicată mai sus la nota 228.

[301] Știrea despre aceste proiecte matrimoniale, transmisă de Suetoniu, *Augustus*, 63, 2, a fost pe nedrept contestată de unii cercetători (Em. Condurachi, „Studii", 1948, 1, p. 230—234). E adevărat că face parte dintr-un pamflet al lui Marcu Antoniu împotriva lui Octavian (August) și că din punct de vedere roman asemenea căsătorii nu erau posibile, dar nu e mai puțin adevărat că se potriveau perfect mentalității regilor daci (ca și a regilor altor popoare neromane), pentru care căsătoriile formau principalul

mijloc de asigurare a alianțelor politice. Cf. studiul nostru din „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 315, nota 30.

302 C a s s i u s D i o, LXVIII, 8, 1: Βοῦροι (deci cu un singur *r*, nu cu doi cum scrie Pârvan). După același autor antic (LXXI, 18 și LXXII, 2—3), aceiași buri locuiau în nord-vestul Daciei, adică acolo unde îi situează Tacit, *Germania*, 43, care îi caracterizează ca germani de origine suebică. Pârvan se înșală făcîndu-i daci și situîndu-i în jurul *Buridavei* de pe Olt (*Getica*, p. 223, nota 3). Apropierea dintre numele lor și acela al acestei localități e o simplă coincidență datorită analogiei dintre două elemente din limbi diferite, germană și tracă, derivate dintr-o noțiune indoeuropeană comună. Populația geto-dacă din jurul Buridavei nu se numea „buri", ci *Buridavenses*, așa cum îi spune P t o l e m e u, *Geogr.*, III, 8, 3. Burii germanici din nordul Daciei sînt aliații lui Decebal de care e vorba aci. Ei au condus diversiunea de la Dunărea de Jos terminată cu victoria lui Traian de la Adamclisi. Pe faimosul monument triumfal de acolo (fig. 110—113) sînt reprezentați cu părul înnodat într-un *nodus* suebic (T a c i t, *Germania*, 38). Vederile mele în această problemă au fost expuse în lucrările citate la nota 233.

303 Cf. mai sus, nota 261.

304 Aci urmează, în manuscris, următorul pasaj șters de Pârvan: „Romanii au avut totdeauna groază de deșert și de cîmpia care îi seamănă. Ei n-au ocupat de loc pe Dunărea mijlocie marea Cîmpie ungară, iar la Dunărea de jos au anexat numai de formă stepa moldo-munteană, fără a o popula în mod efectiv prin colonizare. S-a întîmplat, așadar, că încă de la început Dacia a fost o *via gentium* („drumul popoarelor" *N.T.*). Marcu Aureliu a trebuit să recunoască, în timpul marelui război împotriva marcomanilor, acest fapt elementar și a îngăduit sarmaților din Cîmpia ungară să treacă *prin provincia romană* ca să le facă vizită fraților lor din Moldova și Ucraina. Totuși Traian făcuse sforțări excepționale pentru a romaniza pe dată vechiul regat al lui Decebal, devenit acum un post înaintat al imperiului în *mijlocul* barbarilor. Textele literare și inscripțiile sînt de acord pentru a ne confirma faptul unei colonizări forțate a Daciei cu elemente mai mult sau mai puțin romanizate, aduse din toate părțile imperiului. Erau totuși mai degrabă elemente urbane, chemate pentru a crea cu ele orașe, sau lucrători specializați, ca acei *Pirustae* din Dalmația, pentru munca în minele

de aur ale Daciei. Orașele Daciei n-au fost, ca în Moesia, în Dalmația sau în Pannonia, un rezultat natural și lent al vieții rurale indigene dezvoltate economic pînă la crearea unui oarecare capitalism agrar a cărui primă formă de viață urbană era fie *civitas* (pur indigenă), fie *vicus* (cu populație mixtă de *consistentes*), ambele cu drepturi aproape municipale și devenind prin romanizare *municipia*. Dacia are sau *municipia* și *coloniae* complet romane de la început, sau și *canabae* pe lîngă castrele militare de caracter cu totul internațional, dar de limbă mai mult latină. Teritoriul rural, locuit de daci, este atribuit deci, cu satele și *villae*-le solitare: 1° orașelor nou create; 2° castrelor (*territoria legionis* etc.); 3° latifundiilor imperiale ori particulare. Restul e organizat pe *regiones* sau *territoria* cu șefi birocratici. Viața rurală aproape în totalitatea sa e deci atît de supravegheată și de ținută de scurt, încît satele băștinașilor vor rămîne prin forța lucrurilor într-o atitudine de negație și de dușmănie față de orașele total „străine" care le exploatează. Dar să procedăm în ordine cronologică și să despărțim chestiunile privind romanizarea, după aceste trei puncte de vedere: vechimea, intensitatea, persistența" Acest pasaj, suprimat de autor pentru nevoia economiei de spațiu, n-a fost dactilografiat și ca atare n-a apărut nici în ediția engleză din 1928, nici în traducerea mea din 1937 și 1957—1958. Expresia „capitalism agrar", cu privire la antichitate, este improprie în lumina științei marxiste, care nu cunoaște noțiunea de „capitalism" decît pentru epoca modernă.

[305] Cele două legiuni erau *IV Flavia*, cu garnizoana la Singidunum (Belgrad) și *VII Claudia*, cu garnizoana la Viminacium (Kostolac).

[306] Traducere: „prefectul cetăților Moesiei și Triballiei". Titlul este atestat de inscripția CIL, V, 1838, ca purtat de primipilul Baebius Atticus din vremea împăratului Tiberiu.

[307] Termenul „sauvages" (sălbatice) figurează în original, fără vreo nuanță peiorativă, ci numai pentru a exprima caracterul prin excelență războinic și aspru al populațiilor respective, trăind în tradiții încă primitive, slab influențate de civilizație. În acest sens Pârvan întrebuințează termenul de mai multe ori în prezentul capitol.

[308] *Deus Zbelturdus* sau *Zberturdus*, divinitate supremă a tracilor balcanici (CIL, III, 8191 și p. 2250).

309 E vorba de inscripția CIL, III, 14507 din Viminacium.

310 Sub formele *Dasius* și *Dassius* numele este totdeauna iliric. Cf. R. V u l p e, *Gli Illiri dell'Italia imperiale romana* (Ilirii din Italia imperială romană), în „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, p. 145, nota 1; H. K r a h e, *Lexikon altillyrischer Personennamen* (Lexic de nume de persoane ilirice vechi), Heidelberg, 1929, p. 34—38; I.I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 196—199. Numai sub formele *Daza, Daizis, Daizo,* numele poate fi trac.

311 Explicația „deci capătă acest rang sub ultimii Antonini" nu figurează în manuscris. Am introdus-o pe baza traducerii engleze, unde poate se datorește chiar unei intervenții de ultim moment a Autorului. Fapt este că numele de *municipium Aurelium* avea nevoie de o asemenea precizare referitoare la Marcu Aureliu sau la Commodus, fiindcă gentiliciul *Aurelius* va fi purtat mai tîrziu și de alți împărați, în primul rînd de Caracalla.

312 Este tot inscripția CIL, III, 14507 (v. aci, nota 309), care datează din anul 195, dar se referă la liberarea unor veterani recrutați în anul 169. Socotind și acest ultim an, durata serviciului lor a fost de 27 ani, deci mult peste timpul legal de 20 de ani, care de obicei era prelungit cel mult pînă pe la 25 de ani.

313 În manuscris se citește „leur training culturel", cu intercalarea termenului englez *training* („educație", „instrucție"), pus de autor în locul cuvîntului *dressage* („dresaj", „instruire"), pe care l-a șters. Am preferat expresia „cultura lor romană", corespunzînd direct intenției autorului. Editorii de la Cambridge, 1928, au tradus (p. 162): „they picked up much more than mere military training" (ei căpătau mult mai mult decît simpla instrucție militară).

314 CIL, III, 8275[4] *(tegula)*.

315 CIL, III, 8117: *Cutius, Cutia* (familie de veterani din Leg. VII Claudia); 8275[5]: *Bessio*, pe o *tegula* (țiglă) a Legiunii VII Claudia.

316 *Collitores* în loc de *colitores* („cultivatori"), cuvînt latin popular, aici cu sensul de „adoratori ai unui cult" Inscripția se găsește în CIL, III, 8147.

317 Traducere: „Iupiter cel prea bun și prea mare, cel părintesc, cel de pe înălțimi". Ultimul epitet, *Aepilofius*, este grecesc și, în inscripția respectivă (CIL, III, 14565), a fost transcris greșit în loc de *Epilofius* sau *Epilophius*. Termenul grec *epilophios* înseamnă „cel din vîrful muntelui"

[318] Cf. V P â r v a n, în „Dacia", I, 1924, p. 277—279; i d e m, *Getica*, p. 151—163.

[319] „Zeul Hercules din Naissus", adică adorat în orașul Naissus (Niș). Este inscripția CIL, III, 14572. Într-o altă inscripție (CIL, III, 8260), provenind tot din Timacum Minus, vedem un *Mercurius Naissates*.

[320] Transcriere: *Casibonon*, Zeul e menționat în CIL, III, 8256.

[321] CIL, III, 8333.

[322] CIL, III, 8081.

[323] Traducere: „Duumviri ai prea strălucitei colonii" CIL, III, 8151.

[324] Traducere: *Artemis Basileie* (H e r o d o t, IV, 33). Cf. mai sus, nota 89.

[325] Traducere: „Și-a sfîrșit viața în venerabila cetate din pricina primejdiilor ascunse" CIL, III, 14588.

[326] Traducere: *coxit:* „a copt"; *non:* „nu"; *huc* „aci"

[327] Inscripție funerară compusă în latina vulgară, publicată în CIL, III, 14524. Traducere: „Sufletelul lui Lupus locuiește aci. Ceea ce am mîncat, am cu mine. Eu, Maurentia, pe acest mormînt am pus piatră cu inscripție soțului meu Lupus, cu care am muncit bine alăturea timp de cincizeci de ani și am trăit împreună fără certuri; și am făcut aceeași inscripție și lui Argenteus al lui Samarconius fratele meu sau odorașul mamei mele" Cf. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 245. Numele *Samarconius* e trac, ca și analogul *Thamarcus* de la Ratiaria citat de Pârvan tot în prezenta carte, la p. 137.

[328] E vorba de secolul al IV-lea, cînd împărații vor sta timp îndelungat în această localitate spre a se găsi mai aproape de frontierele primejduite. Împăratul Constantin s-a născut la Naissus.

[329] S t r a b o, IV, 6, 10; VII, 5, 2; A p p i a n , *Illyrica*, 22, 62, 23, 67.

[330] Traducere: „meșteri lemnari", CIL, III, 3893.

[331] R. V u l p e, în „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, p. 129—258. Pentru fenomenul invers, al penetrației romane în Dalmația, cf. C. D a i c o v i c i u, *Gli Italici nella provincia Dalmatia* (Italicii în provincia Dalmatia), „Ephemeris Dacoromana", V, 1932, p. 57—122; A. B e t z, *Untersuchungen zu Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* (Cercetări asupra istoriei militare a provinciei romane Dalmatia), în „Abhandlungen des archaeolog.-epigraphischen Seminarium der Universität von Wien" (Lucrările Seminariului arheologic-epigrafic al Universității din Viena), N.S., III, 1939.

[332] Regiunea Venetia, aliată cu romanii încă din secolul al III-lea î.e.n., a devenit o solidă bază romană după întemeierea coloniei Aquileia la 181 î.e.n.

[333] E vorba de triumvirul Octavian, care, după victoria de la Actium asupra colegului său Marcu Antoniu (31 î.e.n.), a devenit împărat (întemeind astfel demnitatea imperială) sub numele de August.

[334] Traducere: „grupe de cîte zece"

[335] Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, în „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, p. 94 și urm.

[336] Din moment ce trebuie să contăm cu tauriscii-teurisci din NV Daciei (v. mai sus, nota 298), devine mai puțin probabil ca poporul cu acest nume, supus de Burebista, să fi fost tauriscii dinspre Alpii austrieci, deși afirmațiile lui Strabon (VII, 3, 11 și 13) și ale lui Iordanes (*Getica*, XI, 67) sprijină această interpretare. În schimb, era firesc ca expedițiile pustiitoare ale cuceritorului get să se fi întins peste toată Pannonia numai cu scop de pradă.

[337] Traducere: „aducere", „împroprietărirea oamenilor aduși din altă parte"

[338] C.I.L., III, 3893 (Emona); 11042 (Brigetio).

[339] Traducere: „Soarele nebiruit Mithras", „Iupiter din Doliche" Aceasta din urmă era o localitate din Syria Commagene, situată pe Eufrat unde e azi Tell-Duluk. *Iupiter Dolichenus* este numele sub care zeul semit *Baal*, care era adorat acolo, a fost răspîndit în tot imperiul roman. Mithras era o divinitate de origine iraniană-persană. Din identificarea sa cu Soarele a rezultat cultul lui *Sol Invictus* („Soarele neînvins") devenit religia oficială a imperiului roman în vremea lui Aurelian și decăzut apoi, după Constantin, ca urmare a biruinței creștinismului.

[340] Cf., mai recent, A. Betz, *Aus Oesterreichs römischer Vergangenheit* (Din trecutul roman al Austriei), Viena, 1956.

[341] CIL, III, 3915 (pentru *Aelii Carni*) și 3919 (*pentru municipium Flavium Neviodunum*).

[342] *Collegia iuventutis:* „colegiile tinerimii" Inscripția din Poetovio e publicată în CIL. III, 4045. Un *magister collegii iuventutis* este atestat în CIL, III, 4272, la Brigetio.

[343] CIL, III, 3673.

[344] Traducere: „proprietarii din satul lui Vindonianus". CIL, III, 10570.

[345] Traducere: „Conacul lui Gaius".

[346] E vorba de *Itinerarium Antonini* ori de *Tabula Peutingeriana* („Harta lui Peutinger). *Villa Gai* se află nu departe de Viena, pe locul unde azi e Schwechat; cf. K. Miller, *Itineraria Romana* (Itinerariile romane), Stuttgart, 1916, col. 422.

[347] Traducere: „ogorul coloniei"

[348] Traducere: „teritoriul legiunii" În inscripția CIL, III, 10305, din *Intercisa* (Duna Pentele) e pomenit un mormînt construit în *territorium (Aquincense)*, deci pe pămîntul care depinde de organizația civilă a coloniei, pe cînd în inscripția CIL, III, 10489 (și p. 1691) se atestă, tot la Aquincum, un *territorium Legionis II Adiutricis*, pe care se construiește un *balneum* („baie").

[349] Cf., de pildă, CIL, III, 10501.

[350] Traducere: „în teritoriul cetății eraviscilor". CIL, III, 10418 și p. 1691.

[351] *Trans Aquincum:* „Peste drum de Aquincum", adică peste Dunăre, unde este azi partea numită Pesta a orașului Budapesta. *Trans Bononiam* (sau *Contra Bononiam*): „în fața Bononiei", un castru de pe Dunăre numit și *Onagrinum* (azi Uj Begecs) în fața *Bononiei* de pe malul drept al fluviului, numită și *Malata* (azi Banostor), deosebită de *Bononia* (azi Vidin) din Moesia Superior. *Sarmatia* aci înseamnă pusta ungară dintre Dunăre și Tisa, locuită în antichitate de sarmații iazigi. *In barbarico:* „în părțile dinafara imperiului roman"

[352] Traducere: „decurion (reprezentant în consiliu) al coloniei. În cinstea demnității de *flamen* (preot), a făcut pe cheltuiala sa 50 de prăvălii cu duble colonade, în care să fie ținut tîrgul" CIL, III, 3208.

[353] Traducere: „geniului comerțului și al negustorilor". CIL, III, 4288. În cadrul relațiilor comerciale cu populația geto-dacă din această parte a Slovaciei, rămasă de la Burebista (v. aci mai sus, nota 229), se explică și un *interpres Dacorum* („tîlmaci al dacilor"), al cărui sarcofag de piatră a fost descoperit în 1943 la Brigetio: L. Barkóczi, în „Arch. Ért.", 1944—1945, p. 178—184; I.I. Russu, în „Anuarul Institutului de Istorie națională", Cluj, XI, 1946—1947, p. 403—412.

[354] Traducere: „cetatea al cărei nume este *Commercium* (Comerțul, Tîrgul)" CIL, III, 3653.

[355] Traducere: „geniului comerțului" CIL, III, 3617.

[356] Pentru originea diferiților locuitori ai acestei provincii, cf L. B a r k ó c z i, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian* (Populația Pannoniei de la Marcu Aureliu la Dioclețian), Budapesta, 1964 (în „Acta archaeologica", 16, p. 257—356).

[357] CIL, III, 10439.

[358] Cărămida se află la Muzeul din Zagreb. Inscripția sa, publicată în CIL, III, 10717, cuprinde versul *protinus Aeneas procedere longius iras:* „de îndată Enea (opri) să meargă mai departe mîniile", creat prin combinarea de elemente din versurile 461 și 485 ale cărții a V-a din „Eneida" lui Vergilius.

[359] Sens popular: „domnul învățător". CIL, III, 10718.

[360] Traducere: „(restaurată) cu colonade și cu toate ornamentele după vechea înfățișare". CIL, III, 4121.

[361] Traducere: „pentru a susține tîrgurile din ziua Soarelui (dumineca)"

[362] În ediția din 1937 a apărut următoarea frază, pe care Pârvan o ștersese în manuscrisul original (și pe care nici noi n-am mai reprodus-o în edițiile ulterioare în text): „e ciudat, dar inevitabil, să spunem: nu există o Romania pannonică, precum va fi una în Moesia Inferior, o alta în Dalmatia, o a treia în Dacia și în Dardania și așa mai departe" În ediția engleză din 1928 această frază n-a fost publicată.

[363] Traducere: „Maurii barbari", adică înarmați și organizați ca acasă la ei, după obiceiul societății gentilice africane din care proveneau.

[364] Cf. lucrarea lui L. Barkóczi citată aci mai sus, la nota 356.

[365] Traducere: „Împăratul Commodus a întărit tot malul cu cetăți construite din temelii, precum și cu trupe de pază puse la locurile prielnice trecerii pe nesimțite a tîlharilor". CIL, III, 10312—10313. Inscripțiile fiind fragmentare, textul lor a fost în mare parte reconstituit.

[366] În ediția engleză din 1928 și în traducerea noastră din 1937, a apărut „secolul al IV-lea", dar în manuscrisul original Pârvan îndreptase: „secolul al V-lea"

[367] În traducerea românească din 1937 aci a apărut următorul pasaj care lipsește în ediția engleză din 1928 și care în manuscrisul original a fost șters de mîna lui Pârvan: „Dar nici o fortificație de pe lume n-ar putea fixa aci pe acești *romani*, care pierzîndu-și patria lor barbară n-au dobîndit decît patria ideală a Romei; cînd puhoiul barbar va fi prea puternic, *ei se vor duce în Italia*. Romanismul lor prea italian le va fi de data aceasta fatal,

fiindcă nu mersese alături de un regionalism tot atît de excesiv. Sînt toți desrădăcinați ca acel *Septimius Aistomodius rex Germanorum* („regele germanilor" *N.T.*), căruia frații săi *Septimius Philippus* și *Septimius Heliodorus* îi ridică la Carnuntum un monument cu tradiționalul *Dis Manibus*" Ultima expresie înseamnă în traducere: „zeilor mani", adică e o dedicație făcută divinităților subpămîntene, care se punea în mod obișnuit în fruntea inscripțiilor funerare. Inscripția a fost publicată în CIL, III, 4453 și prezintă prescurtări care în primul moment au fost completate de Th. Mommsen așa cum le reproduce Pârvan. Ulterior s-a constatat că nu e vorba de un „rege al germanilor", ci că abreviația *reg. Germ.* trebuie citită *reg(ione) Germ(anica)*, referindu-se la o localitate orientală (de exemplu în Asia Mică, unde există mai multe orașe cu numele *Germe*) sau la una din Tracia (orașul *Germane*), undeva de unde era originar respectivul *Aistomodius*, al cărui cognomen nu e german, ci grec. Cf. P.-W., *Real-Enc.*, suppl. IX, col. 711; L. Barkóczy, *loc. cit.*, pp. 304 și 337, nr. 148. Se poate ca, în suprimarea acestui pasaj din textul său, Pârvan să fi fost determinat tocmai de îndoielile pe care începuse să le aibă asupra interpretării din CIL.

368 Această aluzie, care figurează în manuscrisul original și în ediția engleză, a fost omisă din greșeală în ediția din 1937.

369 Printre lucrările publicate despre Moesia Inferioară după 1927, cf. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Lupta pentru spațiul danubian în vremea lui Domițian și a lui Traian), Viena, 1937; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 93 și urm.; A. Stein, *Die Legaten von Moesien* (Guvernatorii Moesiei), Budapesta, 1940; B. Gerov, *Романизм между Дунава и Балкана* (Romanismul dintre Dunăre și Balcani), Sofia, I, 1949; II, 1954; idem, *L'aspect ethnique dans la région entre le Danube et les Balkans à l'époque romaine (Ier — IIIe s.)* (Aspectul etnic în regiunea dintre Dunăre și Balcani în epoca romană, secolele I—III), în „Studi Urbinati", Urbino, 1959, 1—2, p. 173—191; T.D. Zlatkovskaia, *Мёзия в I—II веках нашей эры* (Moesia în secolele I—II e.n.), Moscova, 1951; V I. Velkov, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност* (Orașul în Tracia și în Dacia Aureliană în antichitatea tîrzie), Sofia, 1959; *Istoria României*, I, București, 1960, pp. 477—574, 579—614; R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains* (Geții din stînga

Dunării de Jos și Romanii), în „Dacia" N.S., IV, 1960, p. 309—332; D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 288—324; R. Vulpe — I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II: *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968.

[370] Termenul „anexă" se referă la faptul că provincia Thracia, deși separată de Moesia Inferioară, continua să aibă o viață strîns legată de a acesteia, moștenind situația de pe vremea regilor odriși, cînd teritoriile lor fuseseră unite sub aceeași autoritate. Sub stăpînirea romană, Moesia Inferioară, găzduind o mare armată și avînd ca guvernator un *legatus Augusti pro praetore* de rang consular, se afla într-o evidentă situație de superioritate față de Thracia, care nu era condusă la început decît de un *procurator* de rang ecvestru și apoi cel mult de un *legatus Aug. pr. pr.* de rang pretorian, fără alte trupe la dispoziție decît cîteva corpuri auxiliare. Părerea mai veche, însă, după care chiar administrativ Thracia ar fi fost în dependență de guvernatorul Moesiei Inferioare, nu se mai poate susține; cf. A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920, p. 4—7.

[371] Deși elementele celtice nu lipsesc în regiunile getice ale Moesiei Inferioare, ele sînt atît de rare (mai puține chiar decît în Thracia sudică), încît nu pot confirma vederile lui Pârvan asupra rolului celților în occidentalizarea regiunilor de la Dunărea de Jos, care de fapt s-a produs, spre deosebire de Dacia carpatică, numai prin efectul intensității vieții romane. Înainte de romani, orientarea populațiilor getice din aceste regiuni a fost covîrșitor elenică și traco-elenistică.

[372] De fapt, între anii 57—67 e.n. Cf. mai sus, nota 277.

[373] Rîndul acesta a fost omis în ediția din 1937.

[374] Nu este o exagerare. Chiar în jocurile din viața lor gentilică de acasă, tracilor le plăceau întrecerile în care își riscau viața. Cf. G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (Contribuții la istoria culturii tracilor), Sarajevo, 1916, p. 57.

[375] Calificarea de aici este exagerată chiar dacă am limita-o la triburile mai înapoiate din munți. Thracia de la sud de Balcani era o țară de cultură elenistică, pe care în epoca romană a continuat-o intens. Nu putea fi un contrast absolut între nivelul ridicat al vieții din orașele provinciei Thracia și acela al populațiilor rurale din preajma lor.

[376] Triptolemos (al cărui nume grec înseamnă „treierător") era o divinitate agricolă din grupul Demetrei. Despre *Charnabon*, care ar fi fost un rege al geților din secolul al V-lea î.e.n., n-avem știre decît dintr-un foarte scurt fragment care s-a păstrat din tragedia pierdută *Triptolemos* a lui Sofocle; cf. *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 19.

[377] O v i d i u, *Tristele*, V, 10, 23–24.

[378] Prezența *bessilor* în Dobrogea nu pare a fi fost determinată de aceste războaie romane, ci au fost colonizați aici ulterior, de către regii odriși cărora romanii le-au încredințat paza frontierei dunărene a imperiului între 27 î.e.n. și 45. e.n. Nu ca deportați pedepsiți, ci ca apărători ai ordinei traco-romane în mijlocul geților supuși au fost aduși acești bessi în Dobrogea, ceea ce explică situația privilegiată de care se vor bucura aici sub regimul provincial roman, după suprimarea statului odris. Cf. explicațiile mele din „S.C.I.V", IV, 1953, 3–4, p. 741.

[379] Cf. V P â r v a n, *Ulmetum*, II, 2, pp. 344–349; 365–368; i d e m, *Histria*, IV, p. 617–621; VII, pp. 55–59, 63–79; i d e m, „Dacia", II, 1925, p. 214–217. În cazul bessilor sînt și *Lai*-i, de asemenea o populație venită din Thracia și așezată în regiunea dintre Tomis și Histria: V. P â r v a n, în „Dacia", II, 1925, p. 242 și urm.; cf. și „S.C.I.V." IV, 1953, 3–4, p. 733–745.

[380] E vorba de *horothesia* cetății Histria, care a fost acordată mai întîi de Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei din vremea lui Claudiu; v. aci mai sus, notele 110, 275 și 277.

[381] Traducere: „Rîpa Traciei" Este vorba de malul Dunării din nordul Bulgariei și din Dobrogea, care pînă atunci ținuseră de regatul clientelar al Traciei.

[382] Cuvînt francez: „element analog în situație simetrică".

[383] Data expediției lui Catus nu poate fi stabilită, cu precizie, dar e sigur că aparține primului deceniu al erei noastre, discuțiile limitîndu-se la intervalul dintre anii 2 și 12 e.n. Cf. R. S y m e, *Lentulus and the origin of Moesia* (Lentulus și originea Moesiei), în „The Journal of Roman studies", XXIV, 1934, p. 113 și urm.; T.D. Z l a t k o v s k a i a, *op. cit.* (aci mai sus la nota 369), p. 42 și urm.; C. D a i c o v i c i u, în *Istoria României*, I, p. 289–290; R. V u l p e, în „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 317–319.

[384] Traducere: „măcelărindu-le o mare mulțime de oaste cu trei dintre conducători"; S u e t o n i u s, *Augustus*, XXI, 2.

[385] S t r a b o, VII, 3, 10; aici Strabo nu spune „daci", ci *geți*, făcînd o deosebire regională pe care acest autor o are obișnuit în vedere (VII, 3, 12), dar de care V. Pârvan, în general, nu ține seama.

[386] Nu e de loc probabil ca valul menționat de Pârvan să fi fost în legătură cu zona de acoperire creată de Aelius Catus în stînga Dunării, dar, neîndoielnic, această zonă a existat. Părăsirea unor cetăți getice de prima importanță din Cîmpia Română, ca Zimnicea, Popești, Piscul Crăsanilor, a căror viață, după cum s-a constatat prin săpăturile arheologice, se oprește în vremea lui August, este de explicat numai prin acțiunea lui Aelius Catus: cf. „S.C.I.V.", VI, 1955, 1—2, p. 263; „Dacia", IV, 1960, p. 317—320. Valul de care e vorba nu există în Oltenia, cum i se părea lui Pârvan, ci, începînd la Viespești, pe malul stîng al Oltului, apucă spre răsărit, tăind stepa Teleormanului, și se oprește aproape de lacul Greaca. Datează, foarte probabil, din secolul II e.n. și rolul său era de a delimita o zonă de siguranță în fața lagărului Legiunii I Italica de la Novae. Șanțul său e situat spre nord.

[387] Data nu este „52—53", ci 57—67 e.n. Cf. mai sus, nota 277. Trecerea orașului *Tyras* sub regimul roman înainte de Traian a fost contestată de D.M. Pippidi, în „S.C.I.V.", VI, 1955, 3—4, p. 376—377 și în *Contribuții la istoria veche a României*, p. 165—166. Am adus obiecții acestei contestări în „Studii clasice", II, 1960, p. 342 și în „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 324. În ce privește termenul „suzeranitate", care își are un sens propriu numai în orînduirea feudală, a fost întrebuințat de Pârvan în prezenta lucrare doar printr-o analogie vagă cu sistemul clientelar roman.

[388] CIL, XIV, 3608 (Tibur).

[389] După cum au arătat R. S y m e, în „The Journal of Roman studies", XXIV, 1934, p. 115 și urm., și D.M. P i p p i d i („S.C.I.V.", VI, 1955, 3—4, p. 372 și urm.; cf. și E m. C o n d u r a c h i, în „S.C.I.V.", IX, 1958, 1, p. 119—130), în epitaful lui Plautius Aelianus (CIL, XIV, 3608) nu e vorba de „lărgirea limitelor provinciei", ci de „întărirea și răspîndirea păcii" (*pacem provinciae et confirmavit et protulit*, tradusă just de C. Daicoviciu, prin interpretare: „a consolidat pacea și a lărgit zona pacificată", în *Istoria României*, I, p. 292); e drept, însă, că nuanța acestei distincții e secundară, căci în fond tot de o expansiune a autorității romane era vorba. Marele val

al Munteniei, adică „Brazda lui Novac", n-are nici o legătură cu Plautius Aelianus, ci datează, foarte probabil, din secolul al IV-lea e.n. (cf. D. T u d o r, în „Revista istorică română", X, 1940, p. 216 și urm.). De altă parte, valul din sudul Moldovei, situat între Ploscuțeni pe Siret (nu Adjud) și Stoicani pe Prut (nu Foltești), nu are nici o legătură cu valul din sudul Basarabiei (între Vadul lui Isac și limanul Conduc) și nici nu poate fi măcar roman, deoarece este orientat împotriva sudului (cf. „S.C.I.V.", I, 1950, 2, p. 163—174). După părerea noastră, el trebuie să fie din secolul al IV-lea e.n., identic cu acea fortificație pe care Athanarih, regele vizigoților, a improvizat-o în anul 376 e.n. spre a bara accesul hunilor în podișul central al Moldovei: cf. R. V u l p e, în „Materiale", I, 1953, p. 504; i d e m, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric*, Haga 1957, p. 24 și urm. Cît despre valul „de jos" din Basarabia meridională, orientat cu șanțul spre nord și construit cu multă îngrijire, este desigur roman, dar nu poate fi datat mai devreme de sfîrșitul secolului al III-lea e.n.: cf. *Sbornik Kațarov* (Culegere de studii în cinstea prof. Kațarov), I, Sofia, 1950, p. 89—98. În legătură cu acest ultim val și realizat la aceeași dată este și Valul Galaților, dintre Șerbești pe Siret și Tulucești pe Prut.

390 Cf. O v i d i u, *Scrisori din Pont*, IV, 9, 75—80 (v. și IV, 7, 25—28).

391 Cf., aci mai sus, nota 126.

392 Vespasian făcea parte din ginta Flaviilor.

393 Traducere: „delegat ca propretor". Este denumirea misiunii pe care o exercitau guvernatorii provinciilor imperiale în calitatea lor de comandanți de armate și care erau numiți de împărat, ca reprezentanți ai lui.

394 Cf. mai sus, nota 110.

395 *Horothesia*, „hotărnicie"

396 În ediția din 1937 această paranteză a apărut sub forma „(43—69)" În manuscrisul lui Pârvan figurează însă sub forma „(43>69)", exprimînd mai clar întinderea acelui sfert de veac de care e vorba, între comandamentul ui Flavius Sabinus în Moesia, presupus de Pârvan în anii 43—44, și proclamarea ca împărat a lui Vespasian. În ediția engleză acest amănunt n-a mai fost trecut. În ce privește data misiunii lui Flavius Sabinus în Moesia, cf. mai sus nota 110.

397 Traducere: „numele ginții", „nume de familie".

398 Traducere: „la moșia sa"

[399] Traducere: „asociația bacchică a localnicilor", o uniune religioasă pentru sărbătorirea zeului Dionysos (Bacchus); CIL, III, 7437.

[400] Această paranteză care există în manuscrisul original în text a fost prescurtată în traducerea engleză din 1928 (p. 186) și redată ca o notă în subsol. Numele dace de la Durostorum figurează în CIL, III, 7477.

[401] Pentru toate aceste nume, plus multe altele, trimit la lucrările lui V. Pârvan despre Ulmetum și Histria, unde problemele respective au fost pe larg discutate (v. bibliografia de la sfîrșitul prezentului volum). Cf. și a mea *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 179—191.

[402] Acest rînd, care figurează în manuscrisul original și în ediția engleză din 1928, a fost omis din greșeală în ediția din 1937. Pentru analiza originilor etnice ale populației așezate în epoca romană în Moesia Inferioară cf. și lucrările lui B. Gerov citate aci mai sus la nota 369.

[403] *Kat'exohèn*, „prin excelență", expresie elenică.

[404] Epitete care înseamnă: „sfîntul", „casnicul", „pădurețul".

[405] Traducere: „Sfîntul Silvanus Semănătorul"

[406] Traducere: „căpetenia satului, *quinquennalis* al teritoriului, Caius Iulius Quadratus, fiul lui Caius" Cf. Glosarul, aci mai jos, s.v. *quinquennalis*. Monumentul, păstrat azi la Muzeul regional din Constanța, a fost publicat în CIL, III, 12491 și comentat de V Pârvan, în *Ulmetum*, I, pp. 576, 587 și urm. și în *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 117—121 și fig. 31—33.

[407] Membrii asociației de adoratori ai zeului respectiv.

[408] Traducere: „cetățenii romani și bessii statorniciți în satul Ulmetum"; V. Pârvan, *Ulmetum*, II, 2, p. 365—368.

[409] De fapt, existența acestui *municipium* nu e dovedită. Cu tot numărul mare de inscripții găsite în cetatea respectivă *Montana*, ale cărei ruine se află la Mihailovgrad (fost Kutlovița), la poalele Balcanilor, în partea de vest a provinciei, nici una nu prezintă vreun indiciu de caracter municipal. Interpretarea literelor DEC.M din inscripția CIL, III, 7451, drept *dec(urio) m(unicipii)*, propusă de A.v. Domazsewski și acceptată ulterior ca bună, are defectul de a nu prezenta nimic deosebit față de formula neîndoielnică *dec(urio) Mo(ntanesium)* din inscripția nr. 589 publicată de G. Kazarov în repertoriul său *Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien* (Monumente ale zeului Cavaler trac din Bulgaria), Budapesta, 1938, confirmată

recent și într-o inscripție din Oltenia, de la Cioroiul *(Malva?)*, publicată de C.S. Nicolăescu-Plopșor în „Revista muzeelor", II, 1965, 3, p. 203—207, unde se citește: *M(arcus) Opellius Maximus [dec(urio) Mo]ntanensium*. În restul inscripțiilor de la Mihailovgrad nu figurează nici titlul localității antice, nici vreuna din magistraturile caracteristice municipiilor și coloniilor. Cît despre *decurio*, este vorba de membrul unui *ordo* („sfat") care exista în orice fel de comunitate romană. Cf. studiul nostru *Le nombre des colonies et des municipes de la Mésie Inférieure* (Numărul coloniilor și municipiilor din Moesia Inferioară), în vol. *Acta antiqua Philippopolitana, Studia historica et philologica*, Sofia, 1963, p. 149—150.

410 În manuscrisul original, lîngă numele *Troesmis*, figurează paranteza „(municipe depuis Septime Sévère)", adică „municipiu de la Septimius Severus" Ca atare a apărut și în ediția noastră din 1937. În ediția engleză din 1928 a fost suprimată. De fapt, este vorba de o inadvertență a Autorului, fiindcă Troesmis, ca și Durostorum, a devenit *municipium* în vremea lui Marcu Aureliu (cf. V Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, p. 15; A. Betz, în P.-W *Real-Enc.*, v. *Troesmis*, col. 596), iar epocii lui Septimius Severus îi era atribuită pe atunci numai ridicarea cetății *Tropaeum Traiani* la rangul de *municipium*: cf. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 43 și urm. De fapt, acum se știe sigur, grație unei inscripții recent publicate, că și *Tropaeum* a căpătat acest titlu tot sub Marcu Aureliu: Em. Popescu, în „Studii clasice", VI, 1964, p. 185—203. La municipiile Moesiei Inferioare cunoscute pe vremea lui Pârvan, mai avem de adăugat de curînd *Novae*, atestat ca *municipium* printr-o nouă descoperire epigrafică: B. Gerov, în *Akta des IV intern. Kongresses für griech. u. lateinische Epigraphik, Wien, 1962* (Actele celui de-al IV-lea Congres internațional de Epigrafie greacă și latină, Viena, 1962), Viena, 1964, p. 128—133. Cf. studiul nostru citat (în nota precedentă), p. 147—156. Pentru faza premunicipală a orașului Troesmis cf., mai recent, „S.C.I.V." IV, 1953, 3—4, p. 557—582. De curînd s-a dovedit, prin repetate documente epigrafice, că orașul *Abritus* nu se afla la Abtat în Dobrogea de sud, cum se credea înainte, ci la Razgrad: T. Ivanov, în vol. *Sbornik Gavril Kațarov*, II, Sofia, 1955, p. 175—186 și în vol. *Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica*, Sofia 1963, p. 81—93; cf. și R. Vulpe, în „S.C.I.V.", VI, 1955,

3—4, p. 939—940; idem, *La limite méridionale de la province romaine de Scythie* (Limita meridională a provinciei romane Scythia), în *Studia Balcanica: Recherches de géographie historique* (Studii Balcanice: Cercetări de geografie istorică), Sofia, 1970, p. 33—46. Inscripțiile găsite în această localitate atestă forma cu *t* simplu: *Abritus*, infirmînd-o pe cealaltă, cu *tt*.

[411] Populație dacă din nord, locuind pe ambele părți ale Carpaților, prin Bucovina, Galiția, Maramureș și Rusia subcarpatică. V. Pârvan a dat amănunte despre costoboci în *Getica*, pp. 221—223 și 240—242. Dintre alte lucrări relative la această populație, cităm: N. Županić, în vol. *Niederlouv Sbornik* (Culegere de articole în cinstea lui L. Niederle), Praga, 1925, în „Obzor praehistorický" (Revista preistorică), IV, p. 236—242; O.B. Kudreavțev,. în „V.D.I.", 1950, nr. 3; idem, *Исследования по истории балкано-дунайских областой в период римской империи и статьи по общим проблемам древней истории* (Cercetări asupra istoriei regiunilor balcano-danubiene în perioada imperiului roman și articole despre problemele generale ale istoriei antice), Moscova, 1957, p. 13—143; N. Gostar, în „Buletinul universităților V Babeș și Bolyay Cluj", I, 1956 nr. 1—2, p. 183—199; I.I. Russu, în „Dacia", N.S., III, 1959, p. 341—352 (remarcabil) Em. Popescu, *loc. cit.* (cf. nota precedentă).

[412] Dintre lucrările mai recente privind creștinismul antic al teritoriului Moesiei Inferioare de altădată: I. Barnea, în „Balcania", București, VII, 2, 1944, p. 408—416; în „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 221—241; în „Studii teologice", VI, 1954, pp. 65—112 și 219—228; în „Dacia", N.S., I, 1957, p. 265—288; II, 1958, p. 331—349; IV, 1960, p. 333—374; în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 378 și urm.; V. Beșevliev, *Altchristliche Grabinschriften aus Varna* (Inscripții funerare paleocreștine din Varna), în *Известия на българското историческо дружество* (Buletinul Societății bulgare de Istorie), Sofia, XIX—XX, 1944, p. 18—39; idem, *Епиграфски приносы* (Contribuții epigrafice), Sofia, 1962; idem, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Inscripții grecești tîrzii și latine tîrzii din Bulgaria), Berlin, 1964; D. P. Dimitrov — T. Ivanov — T. Gerasimov etc., *Нагродите плочи от римско време в Северна България* (Pietre funerare din epoca romană în nordul Bulga-

riei), Sofia, 1955; V V e l k o v, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност* (Orașul în Tracia și în Dacia Aureliană în antichitatea tîrzie), Sofia, 1959; Gh. Ș t e f a n — I. B a r n e a, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 577—613; D. T h e o d o r e s c u, în „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 257—300; Em. P o p e s c u, *Descoperirile arheologice de la Lazu* (Constanța), în „Studii clasice", VII, 1965, p. 251—261.

413 Asupra acestor probleme puse mai întîi de Pârvan, cf. discuțiile din vol „Studii și referate", I, București, 1954, pp. 31, 81—88, 103—104, 119—146, 147—158, 191—193, II, pp. 1848—1850, 1857—1863, 1871—1873, 1876—1884, 1896—1900, 1905—1913, 1936—1937, 1990—1994; C. D a i c o v i c i u, în „S.C.I.V", VI, 1955, 1—2, p. 47—59 și în *Istoria României*, I, p. 225—341; R. V u l p e, în „Dacia", N.S., I, 1957, p. 158—162; H. D a i c o v i c i u, *Dacii*, București, 1965.

414 Termenul „națiune" nu poate avea aci un sens social precis, ci numai unul etnic, de „neam", echivalînd cel mult cu „popor".

415 Teritoriile acestor „daci liberi" n-au fost încorporate în provincia Dacia, dar se aflau într-o situație clientelară față de imperiu. De aceea actele lor de ostilitate împotriva garnizoanelor romane de la hotarele provinciei sînt considerate în izvoare drept „rebeliuni". — Pârvan nu pomenește aici de populația numeroasă a dacilor rămași pe loc, în provincie, ca *peregrini*, fiindcă aceștia nu mai constituiau o „națiune politică".

416 Azi se constată, dimpotrivă, un număr mult mai mare de unități auxiliare romane recrutate dintre daci. Cf. C. D a i c o v i c i u, *La Transylvanie dans l'antiquité*², p. 117 și urm.; M. M a c r e a, *Cumidava*, în „Anuarul Institutului de studii clasice", Cluj, IV, 1941—1943, p. 255 și urm.; i d e m, în *Istoria României*, I, p. 393—394.

417 Printre lucrările despre Dacia romană publicate după moartea lui V Pârvan, cf., *e.g.*, Gr. F l o r e s c u, *I monumenti funerari della „Dacia Superior"* (Monumentele funerare din Dacia Superioară), în „Ephemeris Dacoromana", IV, 1930, p. 72—148; i d e m, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore* (Monumentele funerare romane din Dacia Inferioară), București, 1942; V C h r i s t e s c u, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929; i d e m, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; A. S t e i n, *Die Reichsbeamten von Dazien* (Dregătorii imperiali din Dacia), Budapesta, 1944; C. D a i c o v i c i u, *La Transylvanie dans l'Antiquité*,

ed. a 2-a, București, 1945; idem, *Dacica: Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc*, Cluj, 1970; I. T. Kruglikova, *Дакия в эпоху римской оккупации* (Dacia în vremea ocupației romane), Moscova, 1955; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957; id., *Oltenia romană*, ed. 2, București 1958; id., *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968; M. Macrea și D. Tudor, în *Istoria României*, I, p. 345—476; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; *Tabula imperii romani* (Harta imperiului roman) editată de Uniunea academică internațională, Segmentul L 34 (Pannonia și vestul Daciei), Budapesta, 1968; Segmentul L 35 (estul Daciei și Dobrogea), București, 1969. Este utilă și culegerea de texte antice de interes juridic a lui Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, I, București, 1955. De asemenea culegerea de texte din autorii clasici referitoare la țara noastră: *Izvoare privind Istoria României*, I, București, 1964 (îngrijită de Gh. Ștefan, Vl. Iliescu, V. Popescu); II, 1970 (H. Mihăescu etc.).

418 Pentru piruștii din provincia Dalmatia, cf. recent, G. Alföldi, în „Klio", XLI, 1963, p. 190—194. Pentru piruștii și ceilalți iliri colonizați în Dacia: I.I.Russu, în „Cercetări de lingvistică", II, 1957, p. 243—250; C. Daicoviciu, în „Dacia", N.S., II, 1958, p. 259—266 și în „Acta Musei Apulensis" („Apulum"), IV, 1961, p. 51—60; R. Vulpe, *Scirtus Dacensis*, în „Apulum", V, 1965, p. 161—166.

419 În „Dacia", N.S., V, 1961, p. 372—383, ca și în *Istoria României*, I, p. 517—530 și în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 174, am explicat această situație nu prin lipsa de perspicacitate a autorităților romane, ci ca rezultat al unei dileme de ordin militar, pe de o parte neputîndu-se coloniza teritorii neasigurate de o apărare suficientă, pe de alta neputîndu-se părăsi linia Dunării pentru un nou *limes* mai la nord, unde nu s-ar fi găsit nici un obstacol natural tot atît de continuu și de eficace.

420 În acea vreme stepa Bugeacului, partea cea mai prielnică nomazilor sarmați din Basarabia, era încă în posesia directă a romanilor. Ținutul roxolanilor (ei înșiși *clientes* ai Imperiului) se întindea la est de Nistru.

421 La anul 106, Traian a făcut din țara lui Decebal (Transilvania și Banatul) o singură provincie, *Dacia*, devenită *Dacia Superior*, în 117, după ce a fost întemeiată și o *Dacia Inferior* cuprinzînd Oltenia. Sub Hadrian, prin 124—125, a fost creată, spre nordul Transilvaniei, o a treia provincie: *Dacia*

Porolissensis, a cărei dată veche a fost recent atestată de diploma de la Gherla (C. Daicoviciu — D. Protase, în „Acta Musei Napocensis", I, 1964, p. 163—180 și în „The Journal of Roman studies", LI, 1961, p. 63—70). Sub Antoninus Pius, după 158, *Dacia Superior* a luat numele de *Dacia Apulensis*, iar *Dacia Inferior* pe acela de *Dacia Malvensis*.

422 Fără ca să se impieteze prea mult asupra acestei concluzii juste în principiu, se impune o modificare în privința părerii vechi că trupa auxiliară *numerus Surorum sagittariorum* („corpul de arcași sirieni"), a cărei garnizoană era pe Olt, ar fi avut și un detașament cantonat la Gura Ialomiței, la Piua Petrei. Inscripția respectivă, de o proveniență incertă, a fost atribuită acestei ultime localități probabil printr-o eroare de etichetaj în colecția privată din care a făcut parte la început; cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a. 2-a, pp. 124 și 279; R. Vulpe, în „Dacia", N.S., V, 1961, p. 376.

423 E vorba de numeroasele unități de *sagittarii* („arcași") orientali, postate în Dacia Superioară, ca și în cea Inferioară: cf. *Istoria României*, I, p. 373—374.

424 *Aquincum* = Budapesta; *Bregetio* = O-Szöny, *Intercisa* = Dunapentele, *Vetus Salina* = Adony, *Singidunum* = Belgrad, *Viminacium* = Kostolac, *Sarmizegetusa* = Grădiștea (Sarmizegetusa), *Apulum* = Alba Iulia, *Napoca* = Cluj, *Porolissum* = Moigrad. Cetățeanul imaginat de Pârvan ca voind să meargă din Pannonia în Dacia, fără a ieși din teritoriul roman și fără a atinge pusta ocupată de sarmați, ar fi fost silit să țină Dunărea la vale pînă la Belgrad și la Kostolac, pentru ca abia de acolo să pornească iar spre nord pînă la Hațeg, la Alba Iulia, la Cluj și la Moigrad. Ocolul era imens.

425 În manuscrisul original e scris: „encore plus claire" = „și mai clară", pe cînd în ediția din 1937 s-a strecurat expresia greșită „și mai puțin clară"

426 Mai recent, sub ruinele cetății romane de aici, s-au descoperit resturile unei așezări getice mergînd pînă în secolul I e.n.; N. Gostar, în „Materiale", VIII, 1962, p. 508. Numele antic al localității este încă necunoscut: cf. R. Vulpe, în „Dacia" N.S., IV, 1960, p. 331, nota 162.

427 Traducere: „Lucius Iulius Iulianus zis și Rundacio" Inscripția respectivă a fost studiată de V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, p. 103—106.

[428] Transcriere: *R h y n d a c e s*. Termenul *s i g n u m* înseamnă aci „poreclă".

[429] *Hierasus* = Siret. La Poiana săpăturile au dovedit existența unui foarte important centru getic, lipsit însă total de caracterul unui *vicus* roman. Acest centru pe care l-am identificat cu *Piroboridava* (în „Viața românească", XXIII, 1931, 3, p. 162—170 și „Revue archéologique" Paris, 1931, II, p. 257—276), pare să-și fi încetat existența în vremea războiului dacic al lui Domițian (R. V u l p e, în „Studii clasice", II, 1960, p. 348—353; în *Istoria României*, I, p. 522, și în „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 329; V, 1961, p. 370). Ultimele monede găsite la Poiana sînt din vremea lui Vespasian, dar există și un strat fără monede datînd după acest împărat (cf. R. V u l p e, în „S.C.I.V.", VIII, 1957, p. 166—171).

[430] Castrul de la Bretcu, așezat la intrarea pasului Oituz din Transilvania, este identic cu *Angustia* lui Ptolemeu, *Geogr.*, III, 8, 4, sensul de „strîmtoare" al numelui acestei localități referindu-se tocmai la pasul respectiv; cf. R. V u l p e, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București 1944, p. 551—559. — Însuși numele atît de enigmatic al rîului *Oituz* pare să conserve amintirea numelui *Utidava*, al unei localități pe care Ptolemeu, *loc. cit.*, o atestă în această parte a Moldovei și care ar putea fi identificată, eventual, cu o importantă cetate geto-dacă de lîngă Tîrgu-Ocna situată în apropiere de rîul Oituz; cf. Al. V u l p e, în „Studii clasice", VI, 1964, p. 243—245; N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969 („Meridiane"), pp. 26—29, 37.

[431] Traducere: „de subvenții scăzute"

[432] Traiectul pe care acest autor anonim din Ravenna îl dă drumului dintre Marea Neagră și nordul Daciei este punctat prin stațiunile *Tyras*, *Tirepsum*, *Iscina*, *Capora*, *Alincum*, *Ermerium*, *Urgum*, *Sturum*, *Congri*, *Porolissum*, *Certie*. Dintre acestea numai prima și ultimele două sînt cunoscute și din alte izvoare. Celelalte n-au fost identificate.

[433] E vorba de Bosporul cimmerian, azi strîmtoarea Kerci.

[434] Foarte probabil, aceste regiuni rămăseseră ocupate de romani încă din vremea războaielor lui Domițian. V aci mai jos, nota 450.

[435] *Curiales* = decurioni, membri ai sfatului de conducere al teritoriului. Acest sfat se numea *curia*, dar și *ordo*.

[436] La *Sucidava* (Celei), sub ruinele cetății romane, s-au descoperit resturile unei așezări geto-dace anterioare, din secolele I î.e.n. — I e.n. (D. Tudor — E. Bujor — Ana Matrosenco, în „Materiale", VII, 1961, p. 473—494); D. Tudor, *Sucidava: Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie* (Sucidava: O cetate daco-romană și bizantină din Dacia), Bruxelles, 1965 (Colecția Latomus, LXXX), p. 22—23; idem, *Sucidava*, București, 1966 („Meridiane"), p. 10.

[437] CIL, III, 8039 (Rusănești-Jieni, pe Oltul inferior).

[438] La Apulum au fost două orașe romane, unul apărînd ca *municipium* în același moment în care celălalt devenise *colonia*. Pentru precizarea topografică a celor două orașe numite deopotrivă *Apulum*, cf. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 128; idem, în S.C.I.V.", I, 1950, 2, p. 225—228; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 126—128. O situație similară am constatat la Troesmis (cf. „S.C.I.V ", IV, 1953, 3—4, p. 557—582; *Le nombre des colonies et des municipes de la Mésie Inférieure* (Numărul coloniilor și municipiilor din Moesia Inferioară), Sofia, 1963 *(Acta antiqua Philippopolitana: Studia historica et philologica)*, p. 147—149, și se repetă în multe alte părți ale imperiului acolo unde, concomitent cu continuitatea unui centru local anterior, se înregistrează dezvoltarea canabelor din jurul unui castru de legiune.

[439] *Treverii* locuiau în Gallia, pe valea Mosellei, unde este azi orașul german Trier. *Asiani* sînt locuitorii veniți din provincia *Asia*, cuprinzînd Mysia, Phrygia, Lydia și Caria, în Asia Mică. *Galatae* erau celții așezați în secolul al III-lea î.e.n. în centrul Asiei Mici și rămași acolo.

[440] *Drobeta* = Turnu-Severin, *Tsierna* (sau *Dierna)* = Orșova, la gura rîului Cerna, *Romula* = Reșca, *Napoca* = Cluj, *Germisara* (pe limba dacă „apă caldă") = Băile termale Geoagiu, *Ad Mediam* = Mehadia.

[441] Traducere: „apărătorii": e vorba de patroni, protectori importanți; CIL, III, 1500.

[442] Traducere: „plutași cu burdufuri"; CIL, III, 944 și 1547. Erau luntrași care, transportînd mărfuri pe ape de mică adîncime, ca lacurile și rîurile, și pe mici distanțe, se serveau de plute sau bărci ajutate să se mențină la suprafață prin burdufuri umflate.

[443] Cf., mai sus, nota 355. Pentru serviciile de vamă din Dacia, cf. N. Gostar, în „S.C.I.V ", II, 1951, 2, p. 165—181.

[444] Traducere: „Lui Iupiter celui prea bun și prea mare, Țării Daciei, Geniului poporului roman și al comerțului“ Cf. mai sus notele 353 și 355. Inscripția este publicată în CIL, III, 7853.

[445] *Salonae* = Split (Spalato).

[446] *Procuratores*, conducătorii fiecăreia din cele trei subdiviziuni în care s-a împărțit provincia Dacia pe la anul 158 e.n., avînd în primul rînd misiuni fiscale. Peste ei comanda guvernatorul întregii provincii, *legatus Augusti pro praetore* („delegat al împăratului ca propretor“). Cf. repertoriul lui A. S t e i n, *op. cit.* în nota 417 aci mai sus.

[447] Cf. A. K e r é n y i, *A dáciai személynevek — Die Personennamen von Dazien* (Numele de persoane din Dacia), Budapesta, 1941; I.I. R u s s u, *Rectificări și adause la „Onomasticon Daciae“*, în „Anuarul Institutului de studii clasice“, Cluj, V, 1949, p. 282—296. Pentru religiile din Dacia romană cf. O. F l o c a, *I culti orientali nella Dacia* (Cultele orientale din Dacia), în „Ephemeris Dacoromana“, VI, 1935, p. 204—239; D. Tudor, *I Cavalieri danubiani* (Călăreții danubieni), *ibidem*, VII, 1937, p. 189—356; idem, *Nuove rappresentazioni dei Cavalieri danubiani* (Noi reprezentări ale Călăreților danubieni), *ibidem*, VIII, 1938, p. 445—449.

[448] Data evacuării Daciei este obiect de discuție. Sigur este că în anul 270 această provincie încă mai aparținea imperiului și că abia între 271 și 275 a putut fi părăsită de Aurelian. Cf. M. M a c r e a, în *Istoria României*, I, p. 465—466 și *Viața romană în Dacia*, p. 453—454, care, menținîndu-se la datele monetare, fixează evenimentul în anul 271. Aceeași dată este susținută și de învățatul sovietic A.M. Remennikov, *Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в.н.э.* (Lupta popoarelor din preajma Dunării cu Roma în anii 70 din sec. III e.n.) în vol. *Античное общество* (Societatea antică), Moscova, 1967, p. 190—191. Eu am expus argumentele care pledează pentru o dată mai tîrzie (274—275) în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 280—281. Bineînțeles, așa cum se cuvine, Pârvan nu ia în seamă ipoteza caducă după care o parte din Dacia ar fi fost evacuată încă de Gallienus. Pentru justa combatere a acestei ipoteze cf. C. D a i c o v i c i u, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1945, p. 176—185 și M. Macrea, *op. cit.*, p. 445—453, precum și D. Șt. Marin, în „Buletinul Institutului de Filologie română — Iași“, X, 1943.

[449] În manuscrisul original, alineatul care urmează a fost șters de mîna Autorului. Totuși, considerăm util a-l menține în text, ca și în ediția din 1937, fiindcă ideile pe care le conține nu contravin concepțiilor generale ale lui Pârvan despre fenomenul discutat și pentru că este necesar clarității textului. În ediția engleză din 1928 n-a fost suprimat, ci a fost înlocuit cu următorul pasaj mai scurt: „Din fericire, aceasta nu s-a întîmplat: am văzut că o mult mai mare «Dacie» decît teritoriul cuprins în cele trei provincii, de fapt întregul spațiu de extensiune al imperiului lui Burebista de altădată, a fost sub influența romană" Nu pot ști dacă această prescurtare se datorește inițiativei traducătorilor englezi, sau este rezultatul unei corecturi făcute de V Pârvan pe copia dactilografiată trimisă la Cambridge.

[450] E vorba de Dacia lui Decebal de la începutul războaielor lui Domițian, căci după victoria acestuia din anul 89 prin Tettius Iulianus, regele dac a trebuit să plătească importantele avantaje obținute ca aliat clientelar al imperiului, cu renunțarea la teritoriile dinspre Dunăre. Cf. V. Pârvan *Getica*, p. 121; R. Fink, în „Journal of Roman studies", XLVIII, 1958, p. 102—116; R. Vulpe, în „Studii clasice", II, 1960, p. 349—351; „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 326—327; V, 1961, p. 368—370.

[451] Transilvania este omisă din acest șir de nume de regiuni, pentru că se înțelege prin „provincia Dacia" Totuși trebuie să ținem seama că nu toată Transilvania intra în hotarele provinciei. Ținuturile de la N de Someșul Mare erau ale dacilor „liberi" și ale altor populații, de pildă burii germanici.

[452] Propoziția ce se termină aci a fost omisă în ediția din 1937. Figurează, însă, în manuscrisul original, ca și în ediția engleză.

[453] Cf. mai sus nota 246.

[454] Azi se tinde la a se reduce rolul lui Nicetas, în ce privește creștinarea regiunilor dunărene, la proporții mai restrînse decît acelea care erau acceptate pe vremea lui V. Pârvan; cf. D. M. Pippidi, în „Revue historique du sud-est européen" (Revista istorică a sud-estului european), XXIII, 1946, p. 99—117; idem, *Contribuții la istoria veche a României*, p. 248—264.

[455] De asemenea, discipolul său Auxentius; cf. I. Stoian, *Auxentius episcop arian de Durostor*, București, 1938.

[456] Pentru noțiunea de „biserică", în limba latină de la începuturile creștinismului existau doi termeni, ambii de origine greacă păgîn: *ecclesia*

(grecește „adunare") în sensul social de „adunare", „comunitate creștină", și *basilica* (grecește „locuință regală") în sensul material de „locaș de cult". Ambii termeni, cu accepții generalizate, au trecut în limbile romanice moderne, cu pronunții modificate: primul în limbile romanice occidentale, de exemplu italianul *chiesa*, francezul *église*, spaniolul *iglesia*, portughezul *igreja*, iar celălalt în limba română, în forma veche *băserecă*, devenind apoi *biserică*. Dacă Pârvan consideră termenul *basilica* mai latin decît pe acela de *ecclesia* este fiindcă a intrat în limba latină cu sensul său concret de edificiu încă din era păgînă, în vremea republicii, pe cînd *ecclesia* a fost împrumutat din limba greacă abia cu accepția sa creștină. Pentru ceilalți termeni latini din nomenclatura creștină românească (de exemplu *dumnezeu*, *duminică*, *crăciun*, *rusalii*, *sărbătoare*, *priveghi*, *ajun*, *altar*, *botez*, *cîșlegi*, *cruce*, *înger*, *cuminecătură*, *păcat*, *păgîn*, *răposat*, *păresimi*, *zău*, *lege*, *martur*, *vărgură*, *urare*, *blestem*), cf. V Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 85—143.

[457] În ediția din 1937, au fost omise aici cîteva cuvinte care figurează în manuscrisul original.

Glosar de termeni de specialitate ori de circulație restrînsă

Aborigeni = băștinași.

Absidă = parte semicirculară a unei clădiri, a unei biserici.

Absidal = în formă de absidă.

Acoliti = divinități secundare care însoțesc o divinitate principală.

Acropolă (grecește *acropolis*) = partea fortificată a unui oraș grec din antichitate.

Açvini = divinități indiene antice, analoge Dioscurilor greci.

A douille (cuvînt francez) = cu tub de înmănușare.

Aes grave (termen latin: „bronz greu") — monedă de bronz mare, masivă, datînd de la începutul întrebuințării acestui mijloc de schimb.

Agatirşi (Agathyrsi) = popor scitic pe cale de tracizare, menționat de Herodot în secolul al VI-lea î.e.n. în Dacia.

Agonal — referitor la *agones*, întreceri atletice la grecii antici.

Agonotesie (grecește *agonothesia)* = președinția întrecerilor atletice la grecii antici.

Agonotet (grecește *agonothetes)* = președintele întrecerilor atletice la grecii antici.

Ahei (latinește *Achaei*) = populație greacă străveche.

A jour (cuvînt frencez: „cu lumină", „cu găuri") = în arheologie termenul este întrebuințat pentru ornamentul format din găuri practicate într-o placă de metal ori în pereții unui vas de lut.

Ala (cuvînt latin: „aripă") = unitate romană de cavalerie.

Album (cuvînt latin: „spațiu alb" destinat a fi umplut cu nume) = listă de nume.

Alinieri (franțuzește: *alignements*) = monumente de caracter religios, frecvente în epoca bronzului în Franța, în Anglia etc. și constînd din șiruri drepte, paralele, de blocuri mari de piatră brută înfipte vertical în pămînt la intervale regulate. Prin comparație, Pârvan a dat acest nume și șirurilor de pietre mai mici, tăiate rotund, care s-au constatat în cetățile dace din Transilvania și care nu sînt decît baze pentru stîlpii de lemn ai unor temple.

Amforă = vas antic de lut, de dimensiuni mari, umflat la mijloc, cu gît strîmt, cu fund ascuțit și cu două torți laterale lungi. Servea la păstratul și transportul lichidelor. Unele amfore grecești purtau pe torți o ștampilă aplicată înainte de ardere, conținînd de obicei numele magistratului din orașul de proveniență, însărcinat cu controlul atelierelor ceramice.

Amulet = talisman. Mic pandantiv, de forme foarte variate, purtat cu un sentiment superstițios.

A navicella (cuvînt italian: „cu luntrișoară") = numire dată unui tip de fibulă de origine italică din prima epocă a fierului, caracterizat printr-un arc îngroșat și scobit în interior în forma unei bărci.

Aniconic = „fără icoane". Se aplică la religiile în care divinitățile nu sînt reprezentate plastic ori la artele lipsite de reproducerea chipului omenesc.

Ansa cornuta (latinește „toartă cu coarne") = mănușă de vas prevăzută în partea superioară cu două protuberanțe în formă de coarne, frecventă în ceramica din epoca bronzului.

Ansa lunata (latinește: „toartă cu lună") = mănușă de vas din epoca bronzului și din prima epocă a fierului, asemănătoare cu cea precedentă, dar avînd coarnele curbate și subțiate ca extremitățile unei imagini de lună nouă.

Antropomorf = în forma figurii umane.

Aplică = garnitură de metal ori de os destinată a fi aplicată ca ornament pe veșminte ori pe obiecte de lemn, de piele etc.

Apollinic = relativ la zeul Apollo.

Apotropaic = relativ la superstiția ocrotirii împotriva duhurilor rele.

Apotropeu (gr. *apotropaion*, plural *apotropaia*) = talisman sau orice mijloc inspirat de superstiție pentru îndepărtarea relelor.

Appareil à crochet (expresie franceză: „sistem cu cîrlig") = mod de a întări un zid prin pietre tăiate în formă de L.

Arhaic = străvechi. În arheologia clasică, termenul are un sens special, referindu-se la perioada de la începutul evoluției artei grecești, în secolele VII—VI î.e.n.

Arhitravă = la clădirile cu coloane, piesa așezată orizontal deasupra coloanelor.

Aribal (gr. *aryballos*: „pungă") = vas mic elenic, cu gît foarte strîmt și cu buză răsfrîntă, lată.

Arieni = vechea populație indo-europeană a Indiei și a Iranului numită *Arya*. Prin extensiune, numele, fiind autentic, este aplicat tuturor populațiilor indo-europene.

Arnoaldi = numele proprietarului unui teren de la Villanova lîngă Bologna, în Italia, unde s-au descoperit morminte de la începutul epocii fierului. Acest nume servește pentru a designa perioada caracterizată prin obiectele conținute în acele morminte și datată între anii 750 și 550 î.e.n.

Asia Anterioară = nume prin care se înțelege partea continentului asiatic cuprinsă între Asia Mică și Pamir.

Atestin = referitor la *Ateste*, oraș antic numit azi *Este*, în regiunea Veneției. În apropiere de această localitate s-au descoperit mormintele de la începutul epocii fierului cu un inventar arheologic caracteristic pentru cultura numită *Este* sau *atestină*, înrudită și contemporană cu cultura Villanova.

Attic = referitor la *Attica*, regiune a Greciei antice în care se afla orașul Atena. Termenul servește pentru designarea tuturor produselor civilizației ateniene.

Au repoussé (uneori *en repoussé*, expresie franceză) = metodă de ornamentare a unei foi de metal prin baterea cu ciocanul dinăuntru spre afară pentru a se produce figuri în relief.

Auxilium (plural *auxilia*, cuvînt latin) = trupă aliată încadrată în armata romană, în afara legiunilor și recrutată dintre locuitorii neromani ai provinciilor.

Auxiliară = trupă romană din categoria precedentă.

Barbar (grecește *barbaros:* „străin") = negrec sau neroman. La origine cuvîntul nu avea sensul peiorativ de azi. Acest sens a apărut din cauză că cele mai multe populații străine grecilor și romanilor erau de o cultură înapoiată. În cartea de față, Pârvan aplică termenul *barbar*, fără nuanță afectivă, populațiilor antice, de cultură rustică, aflate încă în stadiul orînduirii gentilice.

Benacci = numele proprietarului unui loc de la Villanova, lîngă Bologna, în Italia, unde s-au descoperit morminte cu obiecte caracteristice pentru o anumită perioadă de la începutul epocii fierului. Numele *Benacci* servește în arheologie pentru designarea acestei perioade, care cuprinde două subdiviziuni: Benacci I (1000—900 î.e.n.) și Benacci II (900—750 î.e.n.).

Bes = divinitate egipteană inferioară, reprezentată sub forma caricaturală a unui bătrîn diform. Imaginea sa era folosită în scop apotropaic.

Bigă (latinește *biga*) = car cu doi cai.

Bitronconic (sau *bitroncoconic*) = vas în forma a două trunchiuri de con cu baza comună, adică strîns spre gură și spre fund și prezentînd pe mijloc o muchie unghiulară. Este o formă răspîndită la noi cu deosebire în prima epocă a fierului.

Boii (articulat în românește: boiii) = populație celtică, răspîndită în sec. II—I î.e.n. pînă în pusta ungară.

Bol (cuvînt francez) = ceașcă emisferică simplă.

Bolognez = referitor la Bologna (antica *Bononia*) oraș în Italia, la sud de delta Padului. În cartea de față termenul se referă la descoperirile arheologice de la Villanova, localitate situată aproape de acest oraș.

Borystheniți = locuitori sciți și greco-sciți din preajma fluviului *Borysthenes* (Niprul).

Bronz (vîrsta sau *epoca bronzului)* = partea din evoluția orînduirii comunei primitive corespunzătoare mileniului al II-lea î.e.n., caracterizată arheologic prin apariția și dezvoltarea uneltelor și armelor de bronz, iar social prin dezvoltarea păstoritului, a patriarhatului, a războaielor de pradă, a relațiilor de schimb intertribale. Pe teritoriul țării noastre epoca bronzului este considerată ca ținînd de la circa 1900 î.e.n. pînă la 700 î.e.n. După sistemul său cronologic, P. Reinecke împărțea epoca bronzului din Europa danubiană în patru perioade: bronzul I (circa 2000—1800 î.e.n.), bronzul II (1800—1500 î.e.n.), bronzul III (1500—1150 î.e.n.) și bronzul IV (1150—850 î.e.n.). Pârvan, pornind de la acest sistem, aduce următoarele modificări: *bronzul III* = 1400 — 1000 î.e.n. și *bronzul IV* = 1000—700 î.e.n. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 292. Tendința recentă de a anexa ultima perioadă la epoca fierului *(Istoria României*, I, București, 1960, p. 147—152) comportă obiecții; v. mai sus, nota 10.

Bucchero (cuvînt italian: „vas ordinar de lut") = categorie de vase etrusce de pastă neagră, cu decor în relief.

Burg (latinește *burgus*) = cetățuie.

Cabiri = divinități egeice străvechi, analoge Dioscurilor. Cultul lor, oficiat în insula Samotracia cu deosebire, era foarte vestit în epoca elenistică.

Călăreții danubieni (sau *Cavalerii danubieni*) = divinități astrale de origine dacă analoge Açvinilor indieni ori Dioscurilor greci, ale căror imagini, sub forma a doi războinici călăreți sau a unuia singur, se întîlnesc foarte frecvent în epoca romană în provinciile danubiene, cu deosebire în Dacia și în Pannonia.

Călărețul trac (sau *Eroul trac*) = divinitate tracă reprezentată sub forma unui vînător călare. Imaginile sale sînt foarte frecvente în epoca romană în provinciile Thracia și Moesia.

Campan = referitor la *Campania*, regiune din Italia, în jurul orașului Neapole. În această regiune, în antichitate, erau ateliere vestite pentru lucrul vaselor de bronz.

Canabe (latinește *canabae:* „colibe") = locuințe civile grupate în marginea lagărelor militare romane. La început erau numai colibe improvizate, apoi se transformau în locuințe arătoase, formînd un oraș dotat cu toate elementele de organizare edilitară.

Caneluri = jgheaburi paralele, alăturate, scobite de-a lungul unei coloane antice. Prin extensiune, termenul se întrebuințează și în ceramică pentru jgheaburile similare trase pe suprafața vaselor.

Cantharos (sau *kantharos*, cuvînt grec, plural *kantharoi*) = cupă cu picior și cu două torți.

Carnyx (cuvînt celtic) = trompetă întrebuințată de neamurile celtice, avînd deschizătura modelată în forma unui cap de animal cu gura căscată.

Caspic = relativ la regiunile din jurul Mării Caspice.

Castelliere (cuvînt italian) = cetățuie antică din regiunile carstice vecine cu Adriatica. Se caracterizează printr-o înălțime stîncoasă, izolată din toate părțile și fortificată cu circumvalații de pietre brute.

Castellum (plural *castella*, cuvînt latin, diminutiv de la *castrum*) = castru de dimensiuni mai reduse, servind pentru staționarea unei trupe auxiliare ori a unui detașament.

Castru (latinește *castrum*, întrebuințat de obicei la plural: *castra*) = lagăr roman ortificat servind ca adăpost pentru o trupă importantă.

Celți = numele pe care gallii și-l dădeau lor înșiși. Populație indo-europeană care locuia în Franța de azi și în Insulele Britanice, de unde apoi, începînd din secolele V—IV î.e.n. s-a răspîndit pe o mare întindere a Europei, ajungînd pînă în Asia Mică.

Certosa = cartier din marginea orașului Bologna, în Italia, unde s-au descoperit morminte de la sfîrșitul primei epoci a fierului, cu un inventar de caracter etrusc. Numele *Certosa* se dă ultimei perioade a culturii Villanova, dintre anii 550 și 400 .e.n. De asemenea, acest nume designează un tip de fibulă al cărei picior se termină printr-un apendice vertical prevăzut cu un buton în vîrf.

Cezarism = sistemul politic roman instaurat de *Iulius Caesar* și definitivat de urmașul său *Octavianus Augustus*, sub forma unei dictaturi permanente de esență militară.

Cimmerieni (latinește *Cimmeri*) = populație de origine incertă, poate tracă, răspîndită în nordul Mării Negre înainte de venirea sciților.

Cîmpia Română = expresie geografică prin care se înțelege partea de șes a Munteniei și Olteniei.

Circumvalație = val cu șanț care înconjură o așezare pentru a o apăra.

Cisalpin = „dincoace de Alpi" din punctul de vedere roman. Prin acest termen se înțelege tot ce privește regiunile din *Gallia Cisalpină*, adică din partea de nord a Italiei, cuprinsă între Alpi și Apenini.

Cistă (latinește *cista*) = vas cilindric de metal, caracteristic pentru prima epocă a fierului din Italia.

Civitas (plural *civitates*, cuvînt latin) — cetate, stat. În organizația provincială romană, prin *civitas* se înțelege teritoriul unui trib local, neroman, precum și centrul său principal. Acest nume se dădea și orașelor grecești ca traducere a termenului elen *polis*.

Cizic (sau *cizicen*) = monedă de aur a orașului Cyzicos (pe coasta asiatică a Mării Marmara), din secolele V—IV î.e.n., în greutate de circa 16 g, avînd forma unei pastile groase cu contur neregulat, imprimată pe avers cu o efigie variată, iar pe revers cu un pătrat adînc (fig. 65).

Clasic = ceea ce poate servi de model. Pe lîngă alte accepțiuni, în arheologie acest termen este folosit în mod special pentru a preciza perioada culminantă a dezvoltării artei grecești: secolele V—IV î.e.n.

Classis (cuvînt latin) = flotă.

Clientelar = relativ la *clientela*, cuvînt latin designînd ocrotirea acordată de un patron unor persoane libere, de condiție inferioară, care îi sînt devotate. Prin extensiune, termenul *clientelar* înseamnă și raportul ce există între statul roman, ca patron, și populațiile străine care, continuîndu-și viața lor autonomă, se recunoșteau dependente de autoritatea Romei.

Clientes (cuvînt latin) = cetățeni romani care se află în raporturi clientelare față de un *patronus*. Termenul este extins și la populațiile străine care se aflau în raporturi similare față de Imperiul roman.

Cnemide = jambiere de metal pentru apărarea fluierelor picioarelor.

Cnidian = relativ la *Cnidos*, oraș grec de pe coasta egeană a Asiei Mici, vestit prin producția sa de amfore.

Cobalt = metal alb-roșiatic, folosit în aliaje pentru producerea culorii *albastru-cobalt*, cu un aspect de indigo-închis.

Cohors (cuvînt latin) = cohortă, unitate militară romană de infanterie, de 500 de oameni, iar în mod excepțional de 1000 *(cohors milliaria)*.

Colegiu (latinește *collegium*, plural *collegia*) = grupare de magistrați cu aceeași atribuție și același rang, ori asociație particulară cu scopuri profesionale, religioase, funerare.

Colonia (termen latin) = colonie, oraș de tip roman, „simulacru al Romei", întemeiat prin colonizare cu cetățeni romani. Începînd cu Hadrian, titlul de *colonia* s-a dat unor orașe din provincii și prin simplă asimilare, fără colonizări dinafară, ci numai pe baza gradului înaintat de romanizare a localnicilor.

Consistentes (cuvînt latin) = cei ce s-au stabilit într-o localitate.

Corintian (sau *corintic*) = relativ la orașul grec *Corinthos*, renumit pentru comerțul său și pentru atelierele sale cu producții diverse.

Cornișă (franțuzește „corniche") = streașină, partea proeminentă de deasupra peretelui exterior al unei clădiri, sub acoperiș.

Cremațiune = incinerație, arderea cadavrelor.

Cromlech (cuvînt celtic modern: „pietre în cerc") = tip de monument megalitic de caracter sacru, din epoca bronzului, frecvent în Bretagne și în Anglia, constînd dintr-un cerc de pietre brute înfipte vertical în pămînt la intervale regulate între ele. Pârvan evocă acest tip de monument ca prototip pentru marea incintă rotundă din epoca a II-a a fierului de la Grădiștea Muncelului.

Cult astral = adorație religioasă a astrelor principale: soarele, luna, luceferii.

Cuneiforme = semnele alcătuite din linii imprimate în formă de cuie (latinește *cunei*) ce caracterizează scrierea întrebuințată de civilizațiile mesopotamiene și apoi de cea persană, în antichitate.

Curbiliniu = ornament alcătuit din linii curbe.

Dalmat = referitor la *Dalmatia* (scris în izvoarele latine și sub forma *Delmatia*), care înseamnă, geografic, fîșia de coastă a litoralului de est al Adriaticei, dar ca provincie romană, cuprindea o mare parte din teritoriul actualei Iugoslavii, cu Bosnia, Herțegovina și Muntenegru.

Decret onorific = inscripție pe calcar ori pe marmură, pusă de o cetate greacă antică în cinstea unui cetățean local sau străin.

Delian = relativ la insula și la orașul *Delos* din Marea Egee, unde în antichitate era un vestit centru de fabricare a vaselor ceramice cu ornamente în relief.

Denar (latinește *denarius*) = monedă romană, de obicei de argint, în greutate de circa 4 g.

Dionisiac = referitor la cultul zeului *Dionysos* (Bacchus).

Dionysopolitani = locuitorii orașului *Dionysopolis*, azi Balcic.

Dioscuri (grecește: „fiii lui Zeus") = perechea zeilor greci antici Castor și Pollux.

Dipylon (grecește: „poarta dublă") = punct topografic din Atena, la una din porțile zidului antic al orașului, unde s-au descoperit morminte din secolele X—VIII î.e.n., conținînd vase pictate cu ornamente geometrice într-un stil caracteristic numit *Dipylon* ori *dipylonian*.

Dolium (cuvînt latin, plural *dolia*, grecește *pithos*) = chiup, vas mare de lut de dimensiunile unui butoi, cu pereții groși, folosit de greci și de romani pentru păstrarea lichidelor ori ca depozit de grîne.

Doric = referitor la *dorieni*, unul din principalele neamuri grecești din antichitate, răspîndit în Pelopones, în sudul Egeei și în partea de sud-vest a Asiei Mici.

Draco (cuvînt latin, plural *dracones*) = balaur. Steag în formă de balaur.

Drahmă (grecește *drachme*) = monedă greacă antică, de argint, în greutate de circa 4,3 g.

Duumvir (cuvînt latin, scris uneori *II-vir*) = magistrat roman făcînd parte dintr-un colegiu de două persoane. În provinciile imperiului duumvirii erau magistrații supremi ai orașelor cu rang de *colonia*, dar uneori și ai acelora cu rang de *municipium*.

Electrum (cuvînt latin) = aliaj de aur și argint. Poate însemna și „chihlimbar".

Elenic = grecesc. Termenul se folosește în mod special în legătură cu evoluția civilizației grecești dinainte de Alexandru cel Mare.

Elenistic = referitor la evoluția civilizației grecești de după Alexandru cel Mare. În arheologie, prin acest termen se înțelege faza artei grecești care cuprinde secolele III-I î.e.n.

Emporiu (grecește *emporion*) = tîrg, port comercial.

Enclavă = grup de populație străină izolat în mijlocul masei indigene.

Eneolitic (pe latinește *aeneus*: „de aramă" și grecește *lithos*: „piatră") = perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, caracterizată prin întrebuințarea uneltelor de aramă curată.

Epirot = locuitor al Epirului, regiune antică împărțită azi între Grecia și Albania.

Epistil (grecește *epistylion*) = arhitravă.

Eponim = persoană al cărei nume trece asupra unei epoci, unei localități, unei culturi etc. Magistrat grec sau roman, ales pe un an, al cărui nume servea oficial pentru precizarea acelui an. În această situație, la Atena se afla unul din arhonți, iar la Roma erau cei doi consuli.

Etrusc = relativ la *etrusci*, popor de origine necunoscută, dar sigur neindo-europeană, care în cursul mileniului I î.e.n. a locuit în centrul Italiei, în cuprinsul Toscanei de azi, dezvoltînd o civilizație înaintată. Această civilizație, profund impregnată de cea greacă, a influențat de aproape culturile Villanova și Este din nordul Italiei.

Eusebian = relativ la *Eusebius*, episcop al Cesareei (Palestina) în secolele III—IV e.n.; a scris o cronică generală a evenimentelor din antichitate.

Ex voto (expresie latină: „din făgăduință") = ofrandă adusă unei divinități potrivit unei promisiuni făcute anterior de credincios în legătură cu împlinirea doleanțelor sale.

Fibulă = ac de siguranță, obiect foarte utilizat, de la sfîrșitul epocii bronzului pînă în epoca migrațiilor și prezentînd numeroase variații, utile ca mijloc arheo-

logic de datare. În nomenclatura arheologică, diferitele părți ale fibulei sînt designate prin termenii: *arc, ac, resort, placă de oprire, cap* (partea cu resortul), *picior* (partea cu placa de oprire), *apendice* (prelungirea piciorului).

Fier (*vîrsta* sau *epoca fierului*) = partea din evoluția orînduirii comunei primitive corespunzătoare mileniului I î.e.n., caracterizată prin apariția și dezvoltarea armelor și uneltelor de fier, prin asimilarea elementelor grecești și a celor italice, prin destrămarea relațiilor gentilice, prin accentuarea democrației militare și prin începuturile sclavagismului, ale proprietății private și ale statului. Vîrsta fierului se împarte în: prima epocă a fierului sau Hallstatt și a doua epocă a fierului sau La Tène (cf., mai jos, v. *Hallstatt* și *Latène*). Pe teritoriul țării noastre, epoca fierului începe de la anul 700 î.e.n. (cf. mai sus, v. *Bronz*) și ține pînă la anul 106 e.n., cînd Dacia fiind transformată în provincie romană, intră direct în orînduirea sclavagistă propriu-zisă.

Finno-ugrian (sau *finno-ugric*) = referitor la o familie de limbi neindo-europene, răspîndite în nordul Europei și al Asiei și din care fac parte limbile finlandeză, estonă, maghiară etc.

Funeraticiu (latinește *funeraticius*) = relativ la funeralii. Se întrebuințează pentru precizarea colegiilor care aveau ca scop ajutorul mutual pentru înmormîntare.

Gallic = referitor la *Gallia*, țara antică pe teritoriul căreia azi se află Franța și care era locuită de populații celtice.

Gimnasiu (grecește *gymnasion*) = la grecii antici loc public pentru exerciții sportive.

Gentilică (organizație socială) = avînd la bază legăturile naturale de familie. Este forma de organizare a societății primitive, pe familii, ginți și triburi. Numele derivă de la cuvîntul latin *gens* (genitiv *gentis*) „gintă", „grup de familii înrudite"

Geometric = stil ornamental bazat pe combinații de figuri geometrice, chiar motivele inspirate din natură fiind reduse la scheme geometrice. Stilurile geometrice caracterizează cele mai multe din producțiile artistice ale epocilor orînduirii comunei primitive. În arta greacă e numită *geometrică* faza Dipylon, de la începutul artei grecești, din cauza stilului caracteristic decorului ceramicii respective.

Gladioliform (latinește *gladiolus*: „spadă scurtă") = amulet în formă de spadă minusculă.

Gorytos (cuvînt scitic) = tolbă pentru săgeți.

Grifon = animal fantastic, al cărui chip, cu trup de leu, cap și aripi de vultur, urechi de cal, este foarte utilizat în arta decorativă a Orientului și a Greciei antice, precum și în arta scită.

Hallstatt = localitate în Alpii austrieci, unde s-au descoperit resturile caracteristice ale unei civilizații din prima epocă a fierului, căreia i-a împrumutat numele. Cultura hallstattiană, avînd la bază influențe italice, s-a răspîndit pe o mare întindere a Europei. Epoca hallstattiană, cuprinsă în linii generale între anii 900 și 500 î.e.n., se împarte obișnuit în: Hallstatt I (900—700 î.e.n.) și Hallstatt II

(700—500 î.e.n.). În Dacia, după V Pârvan, *Getica*, p. 292, epoca hallstattiană este datată între 700 și 300 î.e.n.

Helladic = referitor la *Hellas* (genitiv *Hellados*), numele elenic al Greciei antice. Prin acest termen se înțeleg elementele arheologice referitoare la epocile străvechi ale Greciei continentale (adică fără insule).

Henoteism (grecește *hen* „unu" și *theos* „zeu") = religie politeistă tinzînd spre monoteism prin preferința acordată unei divinități puse mai presus de celelalte.

Hetit = referitor la *hetiți* (sau *hittiți*), o populație care a locuit în Asia Mică în mileniul al II-lea î.e.n., dezvoltînd o civilizație proprie.

Hiatus (cuvînt latin) = hiat, întrerupere, soluție de continuitate.

Hidrie (grecește *hydria*) = vas mare pentru apă.

Hipocamp (grecește *hippocampos*) = peștișor de mare, avînd forma unui cal. Chipul său era utilizat ca motiv decorativ în arta greacă, de unde a trecut și în arta scită.

Htonian (franțuzește *chtonien*, de la grecescul *chthon:* „pămînt") = relativ la divinitățile subpămîntene, spre deosebire de divinitățile uraniene, care sînt închipuite ca avîndu-și reședința în cer.

Iliric = referitor la *iliri* (latinește *Illyri*), familie de triburi indo-europene care locuiau, în mileniul I î.e.n., între Dunăre, Alpi, Adriatica și Morava, pe teritoriile de azi ale Iugoslaviei, Albaniei, Ungariei, și, în parte, ale Italiei și Austriei.

Illyricum = nume roman care, în sens restrîns, se referă la țările ilirice ce formau provincia *Dalmatia*, iar în sens larg la unitatea carpato-danubiană în care intrau provinciile Dalmatia, Pannonia Inferior și Superior, Noricum, Rhaetia, Dacia și Moesia Superior. Prin tipul occidental al civilizației sale romane, și Moesia Inferior era legată tot de Illyricum, deși geografic și etnic făcea parte din ceea ce fusese cîndva Thracia.

Incinerație = rit funerar constînd din arderea morților.

Indo-europeni = străveche populație ipotetică prin care se explică înrudirea strînsă dintre majoritatea limbilor ce se vorbesc în Europa (limbile romanice, germanice, slave, greaca, albaneza, oseta, țigăneasca) și unele din limbile din Asia (armeana, persana, afgana și majoritatea graiurilor din India).

Inhumația = rit funerar constînd din îngroparea cadavrelor.

Ionic (sau *ionian*) = referitor la *ioni*, una din ramurile neamului elenic, răspîndită în Attica, în cea mai mare parte a insulelor Mării Egee și în partea centrală a coastei egeene a Asiei Mici.

Iranian = referitor la Iran (Persia). În cartea de față termenul este utilizat într-un sens mai larg, incluzînd și populațiile ariene nomade din antichitate ca sciții și sarmații, înrudite cu mezii și cu perșii și răspîndite în stepele Asiei centrale și ale Europei răsăritene.

Istoriat (franțuzește *historié*) = ornat cu figuri de animale, de oameni, cu scene diverse etc.

Istrioți (sau *istrieni* ori *histrieni*) = locuitorii orașului Istria și ai regiunii vecine. *Istrieni* se numesc în unele izvoare și băștinașii geți din preajma Dunării.

Ithyphallică (termen de origine greacă) = statuie sau figurină masculină obscenă cu scop superstițios.

Lapsus calami (expresie latină: „scăpare din condei") = greșală involuntară comisă în scris, prin inadvertență.

La Tène = localitate pe malul lacului Neufchâtel în Elveția, unde s-au descoperit resturile unei civilizații caracteristice din a doua epocă a fierului (500—50 î.e.n.), căreia i-a dat numele. Această civilizație, născută prin evoluția celei hallstattiene sub puternice influențe etrusce și grecești, a fost răspîndită, în special prin expansiunea populațiilor celtice, pe o mare întindere a Europei. Cronologic, este împărțită de obicei în trei subdiviziuni: La Tène I (500—300 î.e.n.), La Tène II (300—100 î.e.n.) și la La Tène III (100—50 î.e.n. în Gallia, — 106 e.n. în Dacia). Uneori, arheologii, ca urmare a unei convenții internaționale, scriu acest nume într-un cuvînt: *Latène*, pentru a designa epoca și civilizația respectivă. În Dacia, V Pârvan, *Getica*, pp. 292 și 460, limitează epoca Latène la subdiviziunile II și III, subdiviziunea I alipind-o perioadei Hallstatt.

Lebes (cuvînt grecesc) = vas larg, de metal, de forma unui lighean, cu torți pe margine.

Legat (latinește *legatus*: „delegat") = persoană însărcinată cu o misiune din partea Senatului roman ori din partea împăratului. În mod obișnuit, prin acest nume se înțelege guvernatorul unei provincii imperiale (*legatus Augusti pro praetore*: „delegat al împăratului ca propretor") ori comandantul unei legiuni (*legatus legionis*), mai mic în grad decît celălalt.

Legendă (în sens numismatic) = inscripția de pe o monedă.

Legiune (latinește *legio*, plural *legiones*) = mare unitate militară romană, cuprinzînd în mod normal 6000 de oameni.

Libert (latinește *libertus*, plural *liberti*) = sclav liberat.

Ligur = referitor la *Liguria*, regiune în nord-vestul Italiei, pe coasta golfului Genova.

Limes (genitiv *limitis*), termen latin — limită, hotar, frontieră și cu deosebire frontiera fortificată a imperiului roman. La origine acest termen însemna „drum", dar cum de-a lungul frontierei imperiale exista un drum continuu legînd între ele diferitele garnizoane, i s-a extins sensul la frontiera însăși, ajungînd apoi să însemne orice fel de hotar continental.

Luzația (sau *Lusacia*, în limbile slave *Lujițe*, nemțește *Lausitz*) = regiune dintre Elba și Oder caracterizată, în cursul primei epoci a fierului, printr-o cultură specifică răspîndită în Germania orientală, în Polonia occidentală și în Boemia și atribuită uneori protoilirilor, alteori protoslavilor.

Lustru, plural *lustre* (latinește *lustrum*) = interval de cinci ani.

Magister (cuvînt latin) = „mai mare", conducător, maestru, profesor. În așezările de tip roman rural, ca *vici*-i, era magistratul principal, singur ori cu un coleg, ales pe timp de un an.

Megalitic (din grecește *megas:* „mare" și *lithos:* „piatră") = monument alcătuit din blocuri enorme de piatră, în cele mai multe cazuri neprelucrate.

Merovingian = relativ la epoca dinastiei merovingiene a regilor franci dinainte de Carol cel Mare. În arheologia occidentală, termenul se întrebuințează pentru arta din vremea migrațiilor, între secolele V și VIII e.n.

Mesambrieni (sau *mesambrioți*) = locuitorii orașului grecesc *Mesembria* sau *Mesambria* de pe coasta pontică a Thraciei de sud.

Micenian (sau *micenic*) = relativ la *Mycenae*, orașul din Grecia care în mileniul al II-lea î.e.n. a jucat un rol de căpetenie printre triburile ahee menționate de Homer. În arheologie, termenul se referă la civilizația preelenică pe care au dezvoltat-o acele triburi.

Milesian = relativ la Milet, vestit oraș ionic de pe coasta Asiei Mici, care a întemeiat numeroase colonii. Dintre orașele grecești de pe coasta țării noastre, Istria și Tomis erau de origine milesiană.

Minoic (de la *Minos*, regele legendar al Cretei) = relativ la civilizația preelenică dezvoltată în Creta în mileniile III-II î.e.n. și transformată, după venirea aheilor, în civilizație miceniană.

Mitraism = religie antică referitoare la zeul *Mithra* (grecește *Mithras*).

Monoteism (grecește *monos* „singur" și *theos* „zeu") = religie cu un zeu unic (iudaismul, creștinismul, islamismul).

Municipal = relativ la *municipium* sau, prin extensiune, la orice *oraș* de tip roman.

Municipium (cuvînt latin) = oraș roman, mai mic în rang decît *colonia*. În provincii constituția de *municipium* se dădea localităților ajunse la un grad mare de dezvoltare urbană și de romanism. În fruntea municipiilor erau de obicei *quattuorviri*, mai rar *duumviri*.

Naturalism = în sens arheologic este vorba de stilul ornamental caracterizat prin motive inspirate de natură: animale, plante, figura umană. Stilul naturalist joacă un rol important în arta scită.

Necropolă (grecește *necropolis:* „cetatea morților") = cimitir.

Negotiator (cuvînt latin, plural *negotiatores*) = negustor.

Neolitic (grecește *neos:* „nou" și *lithos:* „piatră", spre deosebire de *paleolitic*, grecește *palaios* „vechi") = epocă din orînduirea comunei primitive, anterioară mileniului al II-lea î.e.n., caracterizată arheologic prin predominarea uneltelor de piatră lustruită și a ceramicii, iar social-economic printr-un mod de viață sedentar, printr-o organizație gentilică, prin creșterea animalelor domestice și prin cultivarea plantelor.

Noric = relativ la *Noricum*, provincie romană în Alpii austrieci.

Odessiți (sau *odessitani*) = locuitorii orașului grecesc *Odessos* (Varna).

Odrişi (latineşte *Odrysae*) = trib trac de la sud de Balcani, a cărui dinastie şi-a extins autoritatea asupra tuturor populaţiilor trace, de la Egeea pînă la Dunăre.

Olbian = relativ la oraşul antic *Olbia* (azi Porutino, la limanul Bugului, în R.S.S. Ucraina), unul dintre cele mai importante centre elenice din jurul Mării Negre.

Onomasticon (cuvînt grec: „vocabular") = dicţionar cuprinzînd nume proprii.

Opus quadratum (expresie latină: „lucrare pătrată") = mod de a clădi cu blocuri de piatră paralelipipedice, tăiate cu îngrijire.

Orgiastic = referitor la dezlănţuirile pasionale pe care le implicau unele culte mistice din antichitate, ca acela al lui Dionysos.

Pagus (termen latin) = în provinciile romane, comună rurală răspîndită pe un teritoriu întins. Uneori în centrul său se forma un tîrg. Totuşi caracterul comunei este prin excelenţă rural. Locuitorii săi se chemau *pagani* „ţărani", termen care e la originea cuvîntului *păgîni*, deoarece la începuturile creştinismului, religie de origine orăşenească, ţăranii au rămas mult timp refractari noii credinţe.

Palisadă = fortificaţie constînd dintr-un gard înalt format din pari de lemn înfipţi vertical în pămînt.

Palmetă = motiv în formă de frunză de palmier, foarte obişnuit în ornamentica greacă.

Pannonic = referitor la *Pannonia*, ţară antică situată între Dunărea centrală şi Sava, pe teritoriul de azi al Ungariei şi în nordul Iugoslaviei.

Pateră = vas plat în formă de farfurie, întrebuinţat în antichitate la sacrificii şi libaţiuni.

Pinax (cuvînt grec) = tablou pictat. Aici, special, farfurioară cu desenuri pictate în interior (fig. V).

Pitagoricieni = adepţi ai ideilor lui Pythagora, filozof grec de prin secolul al VI-lea î.e.n. Biografia sa este puţin cunoscută.

Pithos (cuvînt grec, plural *pithoi*) = chiup mare de lut, echivalent cu *dolium*.

Politeism (greceşte *polys* „mult" şi *theos* „zeu") = religie caracterizată prin credinţa în mai multe divinităţi.

Ponderal (termen numismatic) = relativ la greutatea monedelor.

Pontic = relativ la *Pontus Euxinus*, Marea Neagră. Termenul se referă, în cartea de faţă, la oraşele greceşti de pe ţărmurile acestei mări.

Pontul Euxin (latineşte *Pontus Euxinus*, transcriere a numelui grec *Pontos Euxeinos*) = Marea Neagră. Numele grec înseamnă „Marea ospitalieră", ceea ce de fapt reprezenta numai un sentiment de adulaţie religioasă, care determinase înlocuirea numelui real anterior *Axeinos* „inospitalier", derivat la rîndul său dintr-o denumire locală, geto-scitică, *Ahşaena* „neagră".

Pontul Stîng (latineşte *Pontus Sinister* sau *Pontus Laevus*) = numele dat în antichitate coastei de apus a Mării Negre. Pentru un corăbier grec sau roman venind din sud, această coastă se afla pe partea stîngă.

Postroman = după epoca stăpînirii romane. În ce privește Dacia, termenul se referă la epoca migrațiilor care au avut loc după retragerea ordonată de Aurelian.

Praedium (cuvînt latin) = proprietate agricolă, fermă, moșie.

Praefectus (cuvînt latin, plural *praefecti*) = comandant al unei trupe romane, al unui oraș, uneori al unei provincii, conducător al unei instituții publice importante.

Praepositus (cuvînt latin) = pus în frunte, comandant al unei trupe romane, de obicei al unui detașament, sau conducător al unui serviciu public important.

Preindo-europeni = locuitori băștinași anteriori venirii populațiilor indo-europene și vorbind o limbă străină de a acestora.

Preistorie („înainte de istorie") = termen azi impropriu, designînd partea din istorie anterioară apariției izvoarelor scrise, cuprinzînd epocile orînduirii comunei primitive: paleoliticul, neoliticul, vîrsta bronzului și vîrsta fierului și bazîndu-se prin excelență pe știrile obținute din studiul materialelor arheologice. Epoca fierului, întrucît beneficiază de primele informații scrise, deși izvoarele sale rămîn în mod masiv tot cele arheologice, este uneori desprinsă din noțiunea largă a preistoriei, pentru a fi denumită *protoistorie*, adică „începutul istoriei".

Premunicipal = stadiul în care se afla un oraș roman înainte de a fi fost declarat *municipium*.

Preroman = anterior stăpînirii romane. În Dacia, prin acest termen se înțelege evoluția culturii getice dinainte de înfrîngerea lui Decebal.

Pretor (latinește *praetor*) = magistrat roman cu puteri judiciare.

Principi (latinește *princeps*: „primul", „căpetenie", plural *principes*) = căpetenii. Termen întrebuințat de Pârvan și pentru a designa pe șefii triburilor dace.

Procurator (cuvînt latin, plural *procuratores*) = administrator, funcționar cu atribuții fiscale, conducător al unui serviciu public important sau, uneori, al unei provincii.

Proeminențe = în ceramică, elemente simple de decor ieșite mult în relief.

Propretor (latinește *pro praetore*: „pentru pretor") = pretor căruia i s-a prelungit mandatul pentru a exercita comandamentul unei provincii.

Protoetruscă = perioada inițială a civilizației etrusce (1000—700 î.e.n.).

Protoistorie (literal: „prima istorie") = partea din „preistorie" corespunzînd primelor izvoare scrise și destrămării orînduirii comunei primitive, prin dezvoltarea democrației militare. În Dacia, protoistoria, corespunzînd unei specialități științifice instituite de V Pârvan, cuprinde sfîrșitul epocii bronzului și întreaga epocă a fierului, pînă la transformarea acestei țări în provincie romană la anul 106 e.n.

Protomă = figurină în formă de cap de animal sau de om, formînd un ornament organic al unui obiect metalic ori ceramic.

Prototip = model, începutul unui tip.

Provincie = diviziune teritorială a imperiului roman. Teritoriul țării noastre a aparținut provinciei *Dacia*, cu excepția Dobrogei care, împreună cu unele teritorii din stînga Dunării, a ținut de provincia *Moesia Inferior*.

Quaestor (cuvînt latin) = magistrat roman însărcinat cu funcţii judiciare şi mai ales financiare. În *vici*-i din provincii, *quaestor*-ul avea funcţia de casier.

Quinquennalis (cuvînt latin: „cincinal") = magistrat suprem într-un oraş roman ori într-un *territorium*, ales o dată la cinci ani.

Regio (cuvînt latin, pluralul *regiones*) = subdiviziune administrativă în provinciile romane, echivalentă cu *territorium*.

Renan (adjectiv) = referitor la regiunile din preajma fluviului Rin (latineşte *Rhenus*).

Republican = în sens special, pentru antichitate, este numită *republicană* epoca romană dinainte de împăratul August. În numismatică, sînt numiţi *republicani* denarii de argint bătuţi în această epocă.

Rhodian = relativ la *Rhodos*, important oraş grecesc în insula cu acelaşi nume, centru de producţie ceramică vestit în antichitate, între altele pentru amforele pe care le fabrica.

Rhyton (cuvînt grecesc) = vas conic de metal sau de lut, curbat ca un corn de vită, cu vîrful modelat în forma unui cap de animal şi străpuns de o gaură strîmtă permiţînd scurgerea lichidului ca un fir subţire. Foarte frecvent la grecii antici, servind pentru libaţii sacre şi petreceri, acest tip de vas a fost împrumutat şi de arta scită.

Rosalia (cuvînt latin, la plural neutru) = sărbători romane ţinute la sfîrşitul primăverii (la sfîrşitul lunii mai şi în prima jumătate a lunii iunie) în cinstea morţilor, pe mormintele cărora se presărau flori de trandafiri *(rosae)*. Numele românesc *rusalii*, cunoscut şi în limbile slave şi trecut asupra unor sărbători creştine din acelaşi anotimp, este în legătură cu tradiţia acestor vechi sărbători păgîne.

Rozetă (franţuzeşte *rosette*) = motiv în formă de floare rotundă, foarte obişnuit în ornamentica greacă.

Sacerdoţiu (latineşte *sacerdotium*) = funcţia de preot.

Samian = relativ la *Samos*, oraş ionic în insula cu acelaşi nume din Marea Egee. Important centru de producţie ceramică, căruia i-au fost atribuite într-o vreme bolurile elenistice cu decor în relief, considerate azi ca deliene.

Sarmatic (sau *sarmat*) = relativ la *sarmaţi*, popor iranian, înrudit cu sciţii, care a locuit după secolul al III-lea î.e.n. în nordul Mării Negre şi în răsăritul ţării noastre.

Scarabeu (latineşte *scarabaeus:* „cărăbuş") = termen arheologic însemnînd amulet egiptean în formă de cărăbuş.

Scitic = relativ la sciţi *(Scythae)*, vestit popor iranian, nomad, care a locuit în antichitate în nordul Mării Negre şi în stepele Asiei Anterioare.

Scordisc = relativ la *scordisci*, o populaţie celtică aşezată în nordul Serbiei de azi.

Semiove (termen arheologic: „jumătăţi de ouă") = protuberanţe mari emisferice, goale în interior, caracterizînd ca ornamente un anumit tip de brăţară celtică din epoca La Tène.

Senior (latinește *senior*, plural *seniores*, comparativ de la *senis* „bătrîn") = „mai bătrîn", „mai mare"

Sica (termen latin, de origine ilirică) = spadă curbă de fier, de forma unei coase, întrebuințată mult de populațiile ilirice și de daci.

Siri (grecește *siros*, plural *siroi*, latinizat *siri*: „chiupuri pentru grîne") = nume dat gropilor făcute în pămînt de populațiile trace pentru păstrarea cerealelor.

Situlă (latinește *situla*) = vas atestin de metal din prima epocă a fierului, în forma tronconică a unei găleți moderne, prevăzut cu o toartă mobilă deasupra gurii. Uneori situlele erau ornate cu un relief istoriat.

Spiraliform = în formă de spirală.

Stater = monedă greacă de aur în greutate de circa 9 g, echivalînd cu 20 de drahme de argint.

Svastica (termen indian antic) = motiv ornamental sau simbol religios primitiv, constînd dintr-o cruce cu vîrfurile frînte în unghi drept. I se spune și ***cruce gamată***, din cauza asemănării brațelor crucii cu litera Γ (gamma) din alfabetul grec.

Tabula Peutingeriana (latinește „Harta lui Peutinger") = copie pe pergament făcută în 1264 după o hartă a drumurilor din Imperiul roman. Copia s-a păstrat în posesia lui Conrad Peutinger, un colecționar german de antichități, care a trăit la Augsburg între anii 1465—1547 și care a făcut-o cunoscută. Originalul, datînd de prin sec. III e.n., s-a pierdut, rămînînd cunoscut numai prin copia, în exemplar unic, a lui Peutinger, care azi se află în Biblioteca de Stat din Viena.

Taurisci = populație celtică de la marginile de sud ale Alpilor austrieci. O ramură a acestei populații, așezată în marginea de NV a Daciei, pe Tisa superioară, atestată și sub forma *teurisci*, a fost zdrobită în cele din urmă de Burebista.

Teracotă (italienește *terra cotta*: „lut ars") = în arheologie, sub acest nume se înțeleg în mod special figurinele grecești numite și *tanagre*.

Teriomorf = motiv naturalist în formă de fiară, foarte frecvent în repertoriul zoomorf al artei scite.

Territorium (cuvînt latin) = teritoriu, diviziune administrativă rurală din provinciile romane.

Tetradrahmă = monedă greacă de argint, în greutate de 17,5 g, echivalînd cu patru drahme. Tetradrahma de aur echivala cu doi stateri de aur ori cu 40 de drahme de argint.

Thasian = relativ la *Thasos*, oraș în insula cu același nume din Marea Egee, vestit printre altele pentru amforele pe care le fabrica și pentru monedele sale de argint, foarte căutate de daci.

Thiasos (cuvînt grecesc) = la grecii antici, asociație religioasă echivalentă cu colegiile romane.

Tholos = cuvînt grec: „clădire rotundă", boltită.

Tipologie = partea din știința arheologiei care se ocupă cu clasificarea și studiul tipurilor de obiecte.

Tomitani = locuitorii orașului antic *Tomi* sau *Tomis* (Constanța).

Totemic = ceea ce se află în legătură cu un *totem* (cuvînt din limba „indienilor" din America de Nord), adică imaginea unui animal din care populațiile primitive din orice timp și loc, într-un anumit stadiu de evoluție socială, pretind că se trag. Amintirile totemice persistă multă vreme și după ce populațiile au depășit acel stadiu.

Traci (latinește *Thraces*) = familie de triburi antice de origine indo-europeană răspîndite pe un spațiu foarte întins, care în a doua epocă a fierului cuprindea tot teritoriul țării noastre și toată partea Peninsulei Balcanice de la răsărit de Morava și de Struma, trecînd și peste limitele acestor regiuni, în Polonia de sud, în Cehoslovacia, în răsăritul Ungariei, în apusul Ucrainei, în nord-vestul Asiei Mici. Populațiile trace de la nord de Dunăre erau cunoscute sub numele de *geți* și *daci*.

Transcaspian = relativ la stepele asiatice de la răsărit de Marea Caspică.

Transdanuviani (cuvînt latin) = „cei de peste Dunăre", transdanubieni, nume dat de romani laolaltă populațiilor de origini diverse: daco-geți, sciți, sarmați, bastarni etc., care locuiau la nord de Dunăre.

Treri (grecește *Treres*) = populație tracă din Balcani, menționată în izvoare ca însoțind pe cimmerieni în mișcările lor din secolul al VIII-lea î.e.n.

Tumul (latinește *tumulus*) = curgan, movilă de pămînt, antică, ridicată ca monument funerar.

Tumular = relativ la tumul: *morminte tumulare*, acoperite cu movile de pămînt, spre deosebire de *mormintele plane*.

Turanice = populații uralo-altaice cuprinzînd, printre alții, pe huni, pe tătari, pe turci etc.

Uranian = relativ la religiile în care divinitățile sînt concepute ca locuind în cer, spre deosebire de religiile htoniene.

Val (latinește *vallum*) = lucrare de fortificație veche constînd dintr-un dîmb lung de pămînt ridicat pe marginea unui șanț. Resturile valurilor de lungimi mari (zeci și chiar sute de kilometri) sînt numite de poporul român *troianuri*, iar pe alocuri *Brazda lui Novac*.

Veneti = populație antică, poate de origine ilirică, locuind regiunea *Venetia* din nordul Adriaticei, între gurile Padului și munții carstici din Histria. Lor le aparține cultura atestină de la începutul epocii fierului. Pe lagunele de pe țărmul acestei regiuni s-a întemeiat în evul mediu orașul omonim *Veneția* (italienește *Venezia*).

Vernaculi (cuvînt latin) = locuitori băștinași din provinciile romane.

Vicus (cuvînt latin, plural *vici*) = sat de tip roman, aglomerat, cu organizație proprie. În provincii, mulți *vici* s-au dezvoltat pînă la forme urbane superioare, putînd fi ridicați la rangul de *municipium* și chiar de *colonia*.

Villa (cuvînt latin) = conac, fermă, moșie.

Villanova = localitate actuală de lîngă Bologna, vestită prin descoperirile referitoare la civilizația cu același nume care caracterizează prima epocă a fierului din Italia.

Villanovian = relativ la cultura Villanova. Această cultură, datată între 1000 și 500 î.e.n., se subdivide în următoarele perioade: Benacci I și II, Arnoaldi și Certosa (v. aceste nume).

Voce (latinește *vox* „glas", „vorbă") = articol de dicționar sau enciplopedie.

Volută = spirală dezvoltată pe un singur plan.

Votiv = obiect sau monument închinat unei divinități în urma unei promisiuni *(ex voto)* ca recunoștiință pentru îndeplinirea unei dorințe.

Zeii Călăreți = nume sub care se înțeleg divinitățile astrale ale diferitelor popoare indo-europene, înfățișate sub forma unor călăreți gemeni, cum e cazul Açvinilor indieni, al Dioscurilor greci ori al Călăreților danubieni de caracter dac. Erau considerați ca fii ai soarelui, ca personificări ale luceferilor, ca divinități ale focului. În epoca elenistică și în cea romană erau confundați și cu Cabirii din Samotracia.

Zoomorf = stil naturalist caracterizat prin figuri de animale. Acest stil este specific artei scite.

Lista principalelor lucrări ale lui Vasile Pârvan avînd legătură cu cartea de față

1. *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, București, 1906 (tipărită mai întîi în „Convorbiri literare", XL).

2. *Salsovia*, București, 1906 (tipărită și în „Convorbiri literare" XL).

3. *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche* (Naționalitatea negustorilor din Imperiul roman), Breslau, 1909.

4. *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.

5. *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, București, 1912 (tipărită și în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", IV, 1911, pp. 1–12 și 163–191).

6. *Cetatea Ulmetum*, rapoarte asupra săpăturilor. Patru tomuri: I (campania de săpături din 1911), II, 1 și 2 (campaniile din 1912 și 1913), III (campania din 1914); publicate în „Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice", XXXIV, XXXVI, XXXVII, București, 1912–1915.

7. *Descoperiri nouă în Scythia Minor, ibidem*, XXXV, București, 1913.

8. *Știri nouă din Dacia Malvensis, ibidem*, XXXVI, București, 1913.

9. *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos, ibidem*, XXXVI, București, 1913.

10. *Zidul cetății Tomi, ibidem*, XXXVII, București, 1915.

11. *Raport asupra activității Muzeului național de antichități în cursul anului 1915*, București, 1916 (retipărire după „Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice", 1915, p. 179–218).

12. *Histria*, IV, *inscripții găsite în 1914 și 1915*, în „Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice", XXXVIII, București, 1916.

13. *Archäologische Funde im Jahre 1912, Rumänien* (Descoperiri arheologice în anul 1912, România), în „Jahrbuch des k. deutschen archäologischen Instituts" (Anuarul institutului arheologic german), XXVIII, „Archäologischer Anzeiger" (Buletinul arheologic), 1913, 3, col. 363–392; *ibidem*, 1914, 3, col. 429–442 (descoperirile din România din 1913); *ibidem*, 1915, 4, col. 235–270 (descoperirile din România din anul 1914).

14. *Gerusia din Callatis*, în „Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice", XXXIX, București, 1920.

15. *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio* (Începuturile civilizației romane la gurile Dunării), Roma, 1921. Republicată după „Ausonia", X, 1921, p. 187–209.

16. *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, în „Academia Română: Memoriile secțiunii istorice", seria III, tomul I, București, 1923.

17. *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.

18. *Histria*, VII, *inscripții găsite în 1916, 1921 și 1922*, în „Academia Română: Memoriile secțiunii istorice", seria III, tomul II, București, 1923.

19. *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (Pătrunderea elenică și elenistică în valea Dunării), București, 1923. Publicată din nou după „Académie Roumaine: Bulletin de la section historique" (Academia Română: Buletinul secției istorice), X, p. 23—47.

20. *Memoriale*, București, 1923. Cu deosebire, p. 7—50: *Gînduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stîng* (apărut și în „Revista istorică", VI, 1920, nr. 1—2) și p. 163—169: *Parentalia* (termen latin: „sărbătorile în amintirea morților"), cuvînt de comemorare a împăratului Traian (apărut și separat, București, 1922, precum și în „Analele Academiei Române, Dezbateri", XLI, 1920—1921, p. 241—265).

21. *Note di geografia antica* (Note de geografie antică), în „Rivista di Filologia e di Istruzione classica" (Revista de filologie și de cultură clasică), Torino, N.S., I, fasc. 3, 1923, p. 333—343.

22. *Municipium Aurelium Durostorum*, Torino, 1924, *ibidem*, N.S., II, 1924, fasc. 3, p. 307—340.

23. *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore* (Noi considerații asupra episcopatului Sciției Minore), în „Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia" (Dări de seamă ale Academiei pontifice romane de arheologie), II, 1924, p. 117—135, Roma, 1924.

24. *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia* (Considerații asupra mormintelor celtice de la Gruia), în „Dacia", I, 1924, p. 35—50.

25. *L'âge du dépôt de bronzes de Suseni* (Epoca depozitului de bronzuri de la Suseni), *ibidem*, I, 1924, p. 359—362.

26. *A propos du „basileus" Cotys de Callatis* (În legătură cu „basileus" Cotys din Callatis), *ibidem*, I, 1924, p. 363—367.

27. *Une nouvelle inscription de Tomi* (o nouă inscripție de la Tomi), *ibidem*, I, 1924, p. 273—279.

28. *Notă complementară* la *Considerațiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân lîngă Plevna (Bulgaria)* de I. Andrieșescu, în „Academia Română: Memoriile secțiunii istorice", seria III, tomul V, p. 7 și urm.

29. *Fouilles d'Histria, Inscriptions: troisième série: 1923—1925* (Săpăturile de la Histria, Inscripții: a treia serie: 1923—1925), în „Dacia", II, 1925, p. 198—248.

30. *Un* aes grave *olbien à Salsovia* (Un *aes grave* olbian la Salsovia), *ibidem*, II, 1925, p. 420—421.

31. *La „statue-menhir" de Hamangia* („Statuia-menhir" de la Hamangia), *ibidem*, II, 1925, p. 422—429.

32. *Dacii la Troia*, în „Orpheus" II, 1926, nr. 1. Tradusă și în ungurește, în „Erdélyi tudományos füzetek" (Caiete științifice transilvănene), Cluj, 1926, nr. 2.

33. *La Dacie à l'époque celtique* (Dacia în epoca celtică), în „Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres" (Dări de seamă ale Academiei de

inscripții și literatură), 1926, Paris, p. 86 și urm. Tradusă în românește în „Propilee literare", București, I, 1926, nr. 16, p. 4–5.

34. *Getica: O protoistorie a Daciei*, București, 1926 (ieșită, de fapt, de sub tipar la începutul anului 1927), 851 pp. Retipărire după „Academia Română: Memoriile secțiunii istorice", seria III, tomul III. Titlul *Getica* e un termen latin, la plural, însemnînd „Getice", „chestiuni privitoare la geți".

Dintre aceste lucrări, cele de la numerele 16, 25, 28, 31, 32 pot fi consultate în legătură cu capitolele I–II din cartea de față (villanovienii, sciții). Pentru capitolul III (grecii) sînt de folosit lucrările de la numerele 9–21, 26, 27, 29, 30. Lectura capitolului IV (celții) poate fi completată cu a lucrărilor de la numerele 17, 24, 33. Lucrările de la numerele 1–18, 20, 22, 23, 26, 27, 29 pot fi utilizate în legătură cu capitolul V (romanii), dar numai parțial, fiindcă în cea mai mare parte subiectul acestui capitol e tratat de Vasile Pârvan aci pentru prima oară. Lucrarea de la nr. 34, *Getica*, e indispensabilă pentru aprofundarea capitolelor I, II, IV și în bună parte și pentru capitolele III și V.

Explicații bibliografice în legătură cu unele lucrări sau periodice citate în prezenta carte

„Acta Archaeologica“ = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Lucrările de Arheologie ale Academiei Ungare de Științe), Budapesta.

„A.I.S.C.“ = *Anuarul Institutului de Studii clasice*, Cluj. A apărut în 5 volume între 1928—1948.

„A.M.N.“ = *Acta Musei Napocensis* (Lucrările Muzeului din Napoca), Muzeul de Istorie Cluj.

Antiquités du Bosphore Cimmérien conservées au Musée impérial de l'Ermitage (Antichități din Bosforul Cimmerian păstrate în Muzeul Imperial al Ermitajului), St. Petersburg, 1854.

„Apulum“ = *Apulum: Acta Musei Apulensis* (Lucrările Muzeului din Alba Iulia), *Arheologie-Istorie-Etnografie*. Alba Iulia.

„Arch. Ért.“ = *Archaeologiai Értesitö* (Buletin arheologic), Budapesta.

„Arheologia Moldovei“, începînd să apară din 1961, ca publicație a Institutului de istorie și arheologie, secția de istorie veche și arheologie din Iași.

„B.S.N.R.“ = *Buletinul Societății Numismatice Române*, București, I—XLI, 1904—1947.

Cicero *Pro Fonteio* (Pentru Fonteius), discurs ținut de vestitul orator roman pentru apărarea unui magistrat acuzat de abuzuri.

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum* (Catalogul inscripțiilor latine), o mare lucrare în 16 volume, cu numeroase subdiviziuni și suplimente, publicată de Academia din Berlin cu colaborări internaționale. Inscripțiile provenind de pe teritoriul țării noastre și din toate provinciile danubiene, cunoscute pînă în 1902, sînt cuprinse în volumul III, alcătuit din 4 tomuri.

„Dacia“ An Outline etc. = *Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries* (Dacia: O schiță a civilizațiilor timpurii din regiunile carpato-danubiene), Cambridge, 1928, 216 pag. Reprezintă ediția engleză a cărții de față.

„Dacia“ = *Dacia: Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie* (Dacia: Cercetări și descoperiri arheologice în România), periodic întemeiat de Vasile Pârvan. Au apărut în total 7 tomuri, reprezentînd 12 volume, pentru anii 1924—1947. Începînd din 1957, „Dacia“ și-a reluat apariția într-o nouă serie (=N.S.) cu titlul: *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, ca organ în limbi străine al Institutului de arheologie al Academiei de Științe Sociale și Politice din România.

Déchelette, *Manuel* = J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*), Paris, 1908—1914; 4 tomuri reprezentînd 2 volume. Continuarea pentru epoca romană a fost scrisă de A. Grenier începînd din 1931.

Della Seta, *Italia antica* = A. Della Seta, *Italia antica: dalla caverna prei torica al palazzo imperiale* (Italia antică: de la caverna preistorică la palatul imperial), Bergamo, 1922.

Din istoria Dobrogei = vol. I, D.M. Pippidi și D. Berciu: *Geți și Greci la Dunărea de Jos*, București, 1965; vol II, R. Vulpe și I. Barnea: *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968.

Dittenberger, *Sylloge*[3] = W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum* (Culegere de inscripții grecești), ediția a III-a, Leipzig, 1915—1922, 4 volume.

„Dolgozatok-Travaux" = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem és régiségtárából-Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée national de Transylvanie à Kolozsvár* (Lucrările secției numismatice și arheologice a Muzeului național al Transilvaniei din Cluj), periodic apărut în 10 volume, între 1913 și 1919. Între cele două războaie mondiale a apărut un alt periodic, de același caracter și cu titlu asemănător, la Szeged (Seghedin) în Ungaria.

„Ephemeris Dacoromana" = *Ephemeris Dacoromana: Annuario della Scuola Romena di Roma* (Jurnalul daco-roman; Anuarul Școlii Române din Roma), periodic întemeiat de Vasile Pârvan. Au apărut 10 volume, între 1923 și 1945.

R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande* (Numismatica celtică din țările renane și danubiene), Strassburg, 1908.

Frontinus, *Strateg.* = *Strategemata:* „stratageme".

„Germania" = *Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* (Buletinul Comisiei Romano-Germanice a Institutului Arheologic German). Frankfurt am Main.

„Historia" = *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* (Jurnal pentru istoria veche), Wiesbaden.

„Histria" = *Histria: Monografie arheologică*, I, București, 1954; II, București, 1966. Lucrarea colectivă a șantierului arheologic Histria. Numerotarea volumelor sale este independentă de aceea proiectată de V Pârvan pentru rapoartele săpăturilor din aceeași cetate, 1914—1927, intitulate la fel.

Hoernes—Menghin, *Urgeschichte d. bildend. Kunst*[3] = M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Christi* (Preistoria artei figurale în Europa de la începuturi pînă pe la 500 î.e.n.), ediția a III-a îngrijită și completată de O. Menghin, Viena, 1925.

Istoria poporului român, București, 1970 (Editura Științifică). Volum colectiv, sub redacția A. Oțetea. Partea de Istorie Veche e redactată de I. Nestor și R. Vulpe.

Istoria României: Compendium, București, 1969 (Editura didactică). Volum colectiv, sub redacția Miron Constantinescu, C. Daicoviciu și Șt. Pascu. Partea de Istorie Veche e redactată de H. Daicoviciu.

Istoria României = *Istoria României, I: Comuna primitivă, Sclavagismul, Perioada de trecere la feudalism*, București, 1960. Lucrare colectivă sub auspiciile Academiei R.P.R.

N. K o n d a k o f — J. T o l s t o ï — S. R e i n a c h, *Antiquités de la Russie méridionale* (Antichitățile Rusiei meridionale), Paris, 1891, tradusă după lucrarea rusă: N. K o n d a k o v = I. T o l s t o i, *Русскuя древносmu*, St. Petersburg, 1889—1890.

L. L i n d e n s c h m i d t, *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* (Antichitățile trecutului străvechi al patriei noastre), Mainz, 1858—1911.

D.R.R. M a c I v e r, *Villanovans and early Etruscans* (Villanovieni și protoetrusci), Oxford, 1924.

„Mag. ist." = *Magazin istoric*. București. Revistă lunară pentru popularizarea cunoștințelor dc istorie.

Mainzer Zeitschrift = *Festschrift des römisch-germanischen Centralmuseums zu Mainz* (Volumul festiv al Muzeului central romano-germanic din Mainz), 1902.

„Materiale" = *Materiale și cercetări arheologice*, București (Institutul de arheologie al Academiei R.P.R.). Cuprinzînd rapoarte de săpături, acest periodic, bogat ilustrat, a apărut în 8 volume, între 1953 și 1962. Primul (I, 1953) avea titlul puțin diferit: „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R." Volumul II a apărut în 1956, volumele III și IV în 1957, V și VI în 1959, VII în 1961 și VIII în 1962.

E. H. M i n n s, *Scythians and Greeks* (Sciți și greci), Cambridge, 1913.

N a g y G é z a, *A szkythák* (Sciții), Budapesta, 1909.

N a g y G é z a, *A szkythák nemzetisége* (Neamurile sciților), Budapesta, 1895.

I. N e s t o r, *Der Stand* = *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* (Situația cercetărilor de preistorie în România), Frankfurt a. M., 1933.

Nouv. études d'hist. = *Nouvelles études d'histoire publiées à l'occasion du Congrès des Sciences Historiques* (Noi studii de istorie publicate cu prilejul Congresului de Științe istorice). Serie de volume colective publicate de Comitetul Național al istoricilor din Republica Socialistă România în cinstea diferitelor sesiuni ale Congresului internațional de Științe Istorice. Pînă acum au apărut următoarele 4 volume: pentru Congresul al X-lea de la *Roma* 1955, pentru Congresul al XI-lea de la *Stockholm* 1960, pentru Congresul al XII-lea de la *Viena* 1965 și pentru Congresul al XIII-lea de la *Moscova* 1970. Publicate la București, în anii respectivi, în Editura Academiei Republicii Socialiste România.

O v i d i u s, *Ex Ponto* = Ovidius, *Epistulae ex Ponto* (Scrisori din Pont). Această operă poetică, împreună cu *Tristia* (Gînduri triste), a fost scrisă de poetul roman în timpul exilului său la Tomis (Constanța). Ambele opere tomitane ale poetului au fost traduse în anii din urmă de T. Naum în volumul O v i d i u, *Scrisori din exil*, 1957 (E.S.P.L.A.).

P.-W. *Real-Enc.* = P a u l y și W i s s o w a, *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (Enciclopedia de realități a științei antichității clasice).

V Pârvan, *La pénétration* = V Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, București, 1923.

„Pontica" = *Pontica: Studii și Materiale de Istorie, Arheologie și Muzeografie, Muzeul de Arheologie Constanța*. Primele două volume (I, 1968, II, 1969) sînt inti tulate „Pontice".

P. Reinecke, *Zur Kenntniss der La Tène Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen* (Contribuție la cunoașterea monumentelor de caracter La Tène din zona de la nord de Alpi), în „Mainzer Festschrift", 1902, p. 76 și urm.

„Rev. Muz." = *Revista Muzeelor*. București.

Römische Mitteilungen = *Mitteilungen des k. deutschen archäologischen Instituts: Römische Abteilung* (Comunicări ale Institutului arheologic german: Secția romană), Berlin-Roma.

„S.A." = Советская археология (Arheologia sovietică), Moscova.

„Sargetia" = *Sargetia: Acta Musei Regionalis Devensis* (Lucrările Muzeului Regional din Deva).

Schuchhardt, *Alteuropa* = C. Schuchhardt, *Alteuropa in seiner Kultur und Stilentwicklung* (Europa veche în dezvoltarea culturii și a stilului său), ediția a II-a, Berlin, 1926. Prima ediție e din 1919. O a treia a apărut după moartea lui V Pârvan, în 1935.

„S.C.I.V." = *Studii și cercetări de istorie veche*, București. Începînd din 1950, cînd a fost întemeiat, acest organ de limbă română al Institutului de Arheologie al Academiei de Științe Sociale și Politice, apărînd în 2—4 fascicule pe an, a ajuns în prezent (1972) la al XXIII-lea volum.

„S.C.N." = *Studii și Cercetări de Numismatică*. Institutul de Arheologie, București.

„S.E." = Советская этнография (Etnografia sovietică), Moscova.

„Steaua" = *Steaua. Revistă a Uniunii Scriitorilor din Republica Socialistă România*, Cluj.

„Studii" = *Studii: Revistă de istorie și filozofie*. București, Institutul de istorie „N. Iorga" al Academiei de Științe Sociale și Politice. Și-a început apariția în 1948.

„Studii clasice" = *Studii clasice*, organ al Societății de Studii clasice din Republica Socialistă România. Apare anual începînd din 1959.

„St. și Com. Bruckenthal" = *Muzeul Bruckenthal: Studii și Comunicări, Arheologie — Istorie*, Sibiu.

„St. și Com. Pitești" = *Muzeul Pitești: Studii și Comunicări, Istorie-Științele Naturii*, Pitești.

Studii și Referate = *Studii și referate privind istoria României*, București, 1954, 2 vol.

Suetonius = Suetonius, *Duodecim Caesares* (Cei doisprezece împărați).

Tacitus *Annales* (Analele), Cronica Imperiului roman de la August pînă la moartea lui Nero.

Tacitus, *Historiae* (Istorii). Continuarea operei precedente pînă la domnia împăratului Nerva. Totuşi nu s-a păstrat decît pînă la începutul domniei lui Vespasian.

„V.D.I." = Вестник древней истории (Buletin de istorie veche), Moscova.

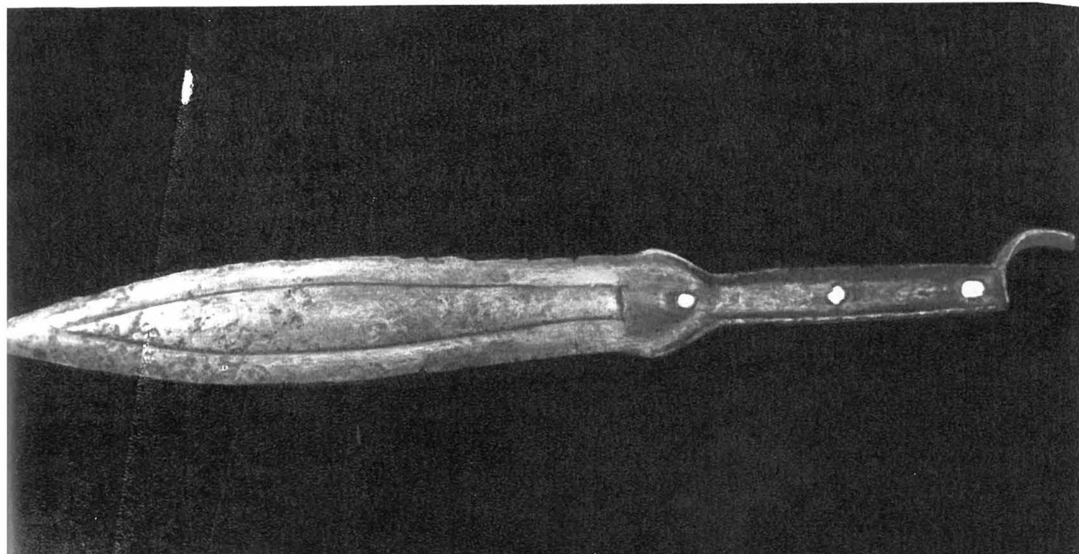
„Wiss. Mitteil. aus Bosnien u.d. Hercegovina" = *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (Comunicări ştiinţifice din Bosnia şi Herţegovina), organul Muzeului regional din Sarajevo, 13 volume apărute (1893—1916), Viena.

PLANȘE

37. Depozitul de bronzuri hallstattiene (cu vase de tipuri italice) de la Sîngeorgiul de Pădure.

38. Pumnal cu antene de tip Peschiera găsit în Gorj.

39. Vas de aur de la Biia.

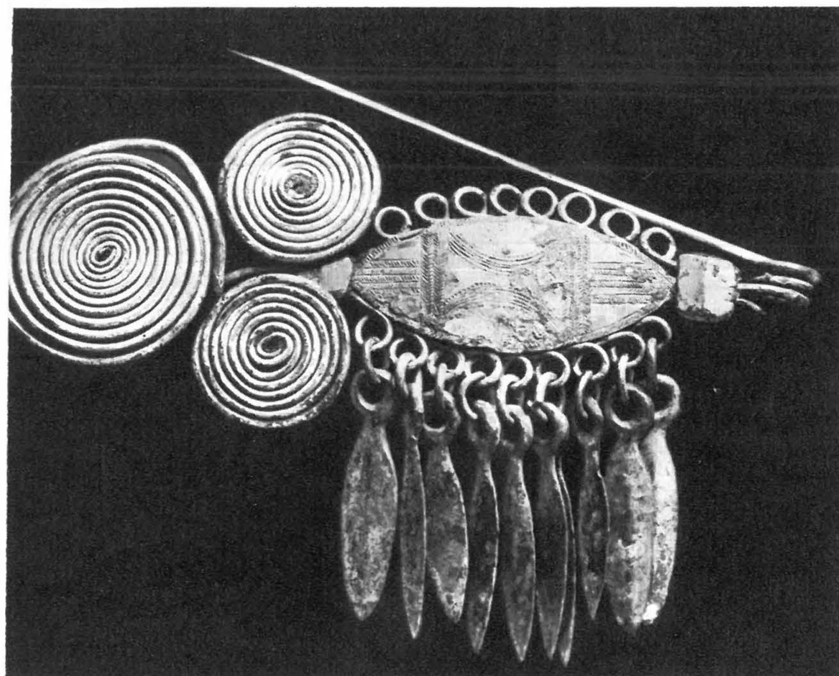
40. Vas de aur din Bihor.

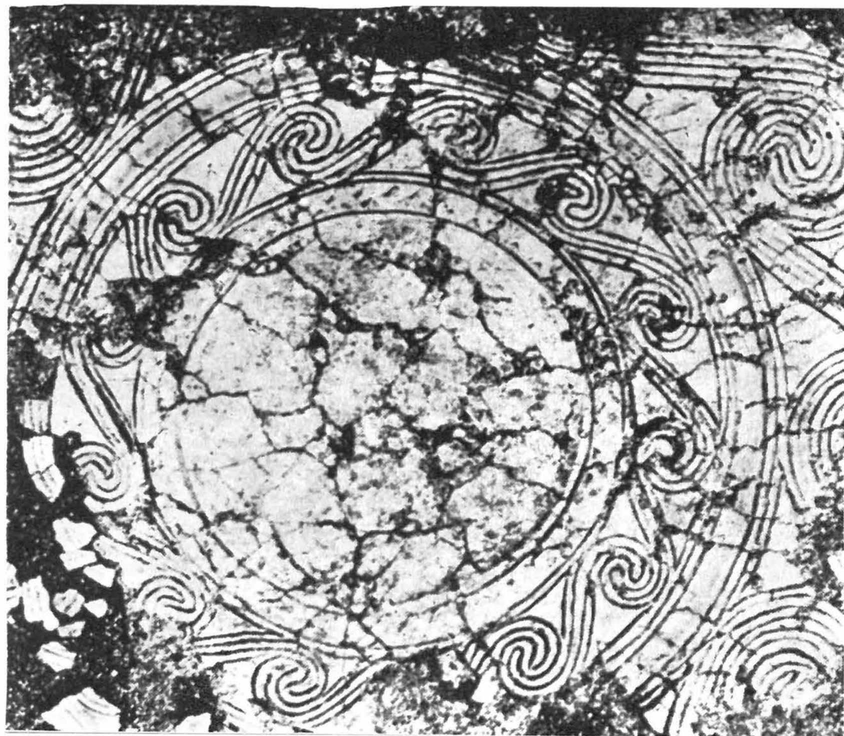
41. Tipar de piatră nisipoasă pentru turnarea fibulelor, găsit la Donja Dolina (Iugoslavia).

42. Placă de piatră de la Nesactium.

43. Fibulă de bronz de tip carpatic, găsită la Suseni.

44. Placă de lut ars de la Sighişoara.

45. Cazan scitic de bronz de la Scorţaru.

46. Lebes de bronz de la Bălănoaia lîngă Giurgiu.

47. Detaliu de pe toarta lebes-ului de la Bălănoaia: un cap de silen

48. Podoabă de stîlp de baldachin scitic

49. Garnitură scitică de bronz pentru harnaşament, găsită la Armăşoaia.

50. Obiecte de podoabă, de argint, din tezaurul de la Craiova.

51. Emblemă scitică de bronz în formă de spadă *(akinakes)*, găsită la Medgidia. (stînga).

52. Cască de stil scitic, de argint cu părți aurite, provenind din mormîntul trac din sec. V—IV î.e.n. (dreapta).

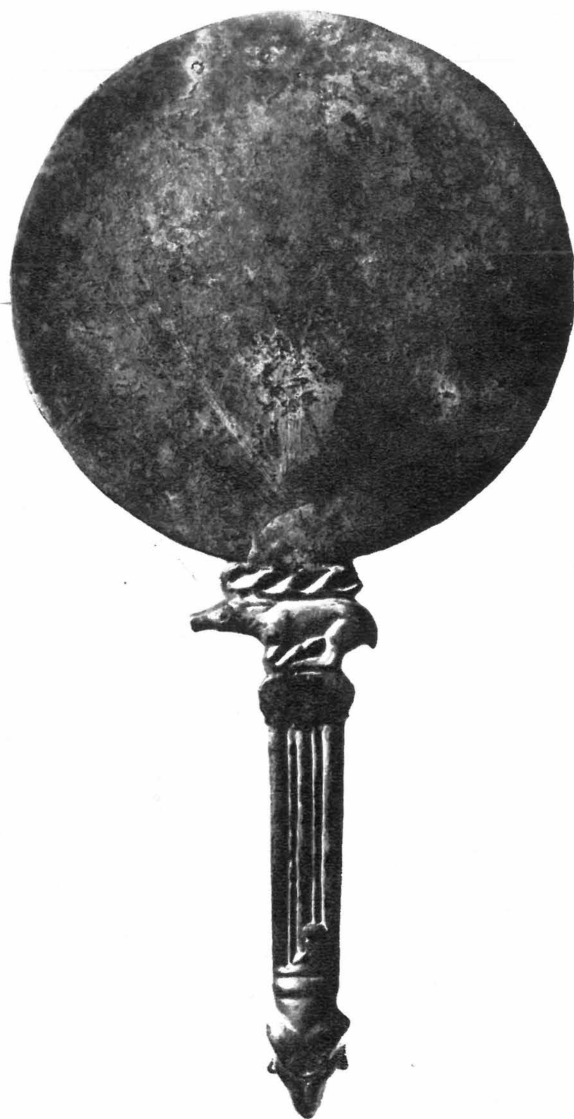
▲
53. Pateră greacă de argint din mormîntul trac de la Agighiol.

54. Cnemidă de argint cu părți aurite, de stil scitic, provenind din ▶ mormîntul trac de la Agighiol.

55. Vas de argint de stil scitic provenind din mormîntul trac de la Agighiol.

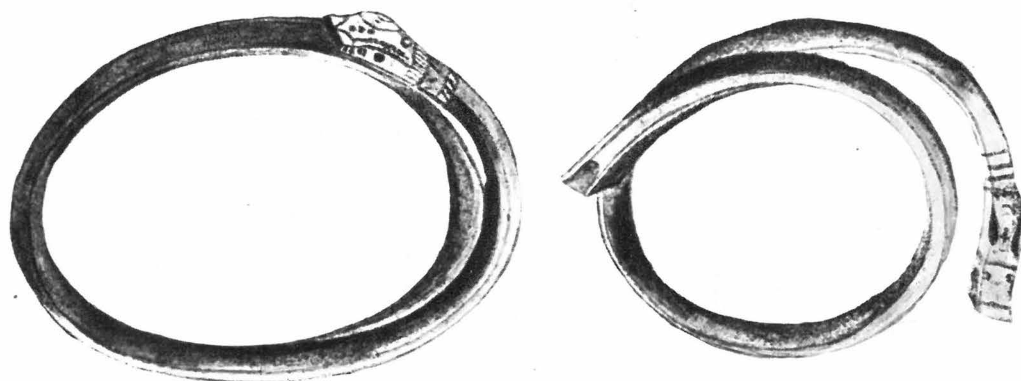

◀
56. Akinakes de stil scitic provenind dintr-un mormînt hallstattian de la Ferigele.

57. **Oglindă scitică de bronz de la Feiurdeni.**

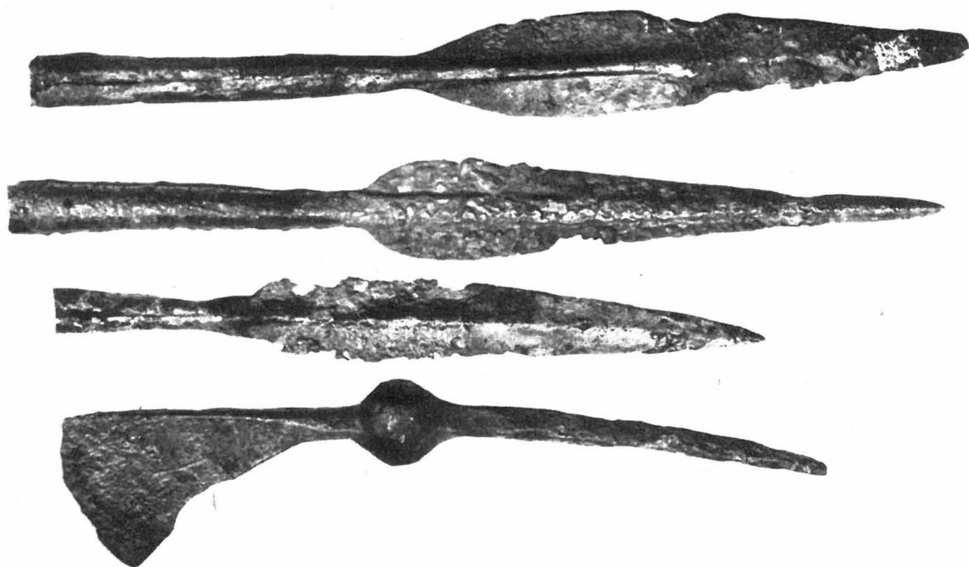
58. Fibulă de aur de la Mihalkovo.

59. Brățări de aur din ținutul Hațegului.

60. Vas de pămînt de la Muhipuszta (Ungaria).

61. Topor şi vîrfuri de lănci hallstattiene, de fier, provenind din necropola de la Ferigele.

62. Fibule de argint de tip greco-iliric provenind de la Ostrovul Mare.

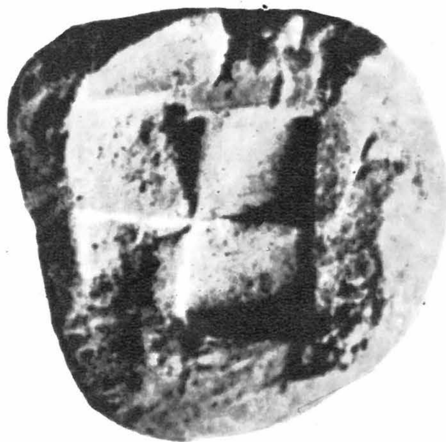
63. Hidria de bronz de la Bene (Ucraina Transcarpatică).

64. Aes grave olbian găsit la *Salsovia* (Mahmudia).

65. Monedă de aur de la Cyzicos

66. Templul lui Zeus de la Istria, din sec. V î.e.n.

67. Cap de marmură de la o statuie colosală reprezentînd pe Helios. Găsit la Istria. Azi în Muzeul din Varna (Bulgaria).

68. Monedă de argint bătută de Istria.

69. Monedă de bronz bătută de Callatis.

70. Monedă de bronz a unui rege scit din sudul Dobrogei.

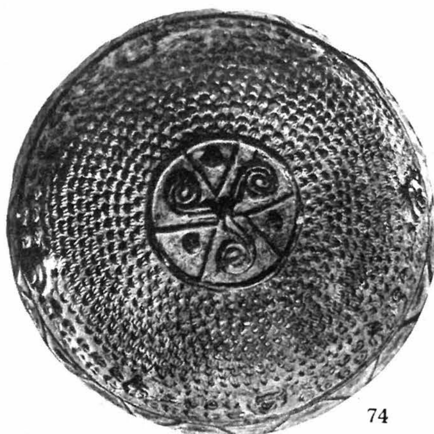
71. Amforă thasiană găsită la Poiana pe Siret.

▲

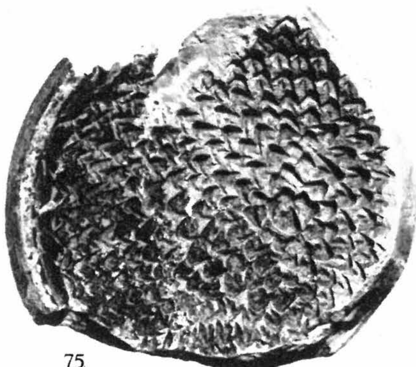
72. Amforă de fabricație getică imitată după un tip rhodian din sec. II—I i.e.n., găsită la Popești pe Argeș.

73

74

75

73. Bol cenușiu cu ornamente în relief, de tip delian, dar de fabricație getică, găsit la Popești pe Argeș.

74. Fundul unui bol cenușiu getic de tip delian cu podoabe în relief găsit la Fundeni lîngă București.

75. Fundul unui tipar de lut pentru decorul în relief al bolurilor getice de stil delian, găsit la Popești pe Argeș.

76. Tetradrahmă de argint a regiunii macedonene de sub protectorat roman numită *Macedonia Prima* (între anii 168—146 î.e.n.).

76

77. Candelabru grecesc de bronz de la Piscul Crăsanilor.

78. Vas de bronz de la Tinosul aparţinînd vîrfului unui candelabru de fabricaţie greco-italică.

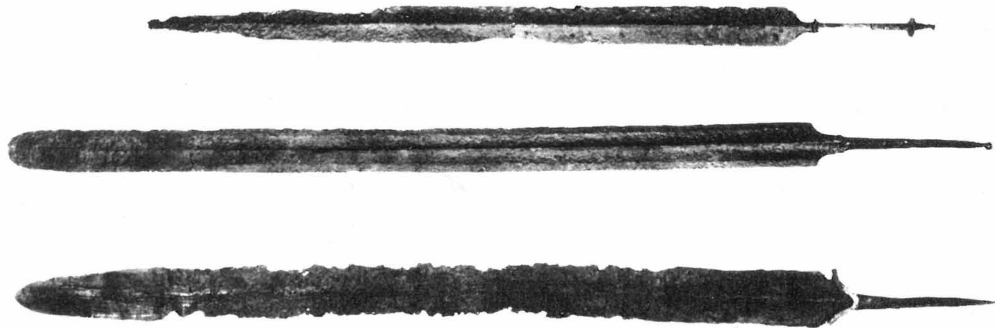
79. Vedere asupra zidurilor Istriei din epoca romană, cu turnurile porții și cu valurile de apărare.

80. Intrarea în cetatea Istria pe poarta principală. În pavaj se văd săpate făgașuri pentru roțile vehiculelor.

81. Ruinele unui edificiu eclesiastic din sec. V—VI e.n. de la Callatis.

82. Porţiune din zidul cetăţii Tomis, din epoca romană, cu turnurile uneia din porţi.

83. Coiful celtic de bronz de la Ciumeşti, avînd ochii vulturului încrustaţi cu smalţ.

84. Spade celtice de fier provenind, de sus în jos, de la Gîrla Mare, Turnu-Severin şi ostrovul Şimian.

85. Ceramică, spadă, brățări cu ove, provenind din necropola celtică de la Apahida.

◄ 86. Pandantiv de aur cu lanț, constînd dintr-o tablă cu figura Meduzei *en repoussé*. Lucrare getică găsită la Popești pe Argeș.

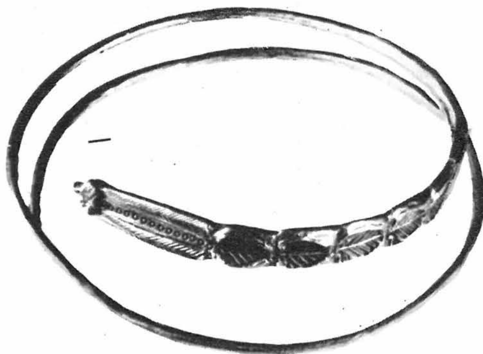

87. Vas de argint aurit din sec. I î.e.n. aparținînd tezaurului de la Sîncrăieni. Imitație getică după model elenistic.

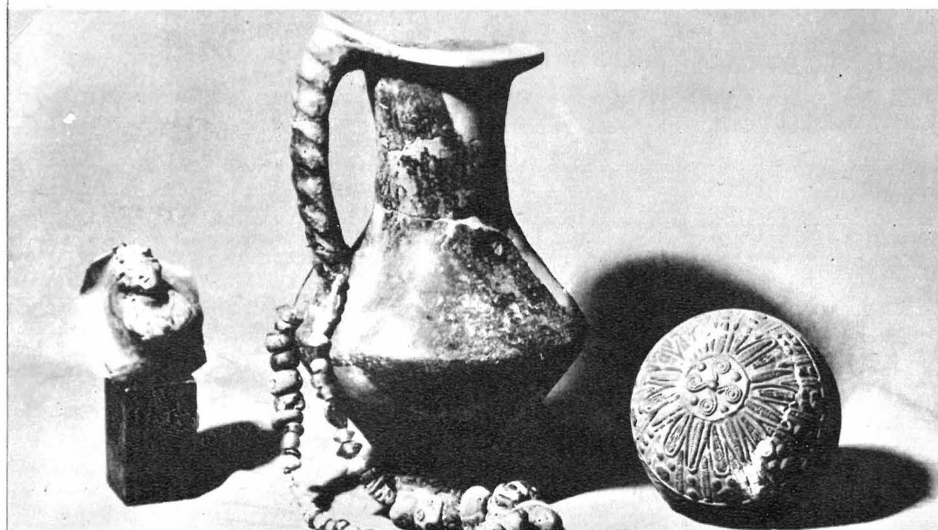
89. Fibulă de argint de tip trac aparţinînd tezaurului de la Epureni.

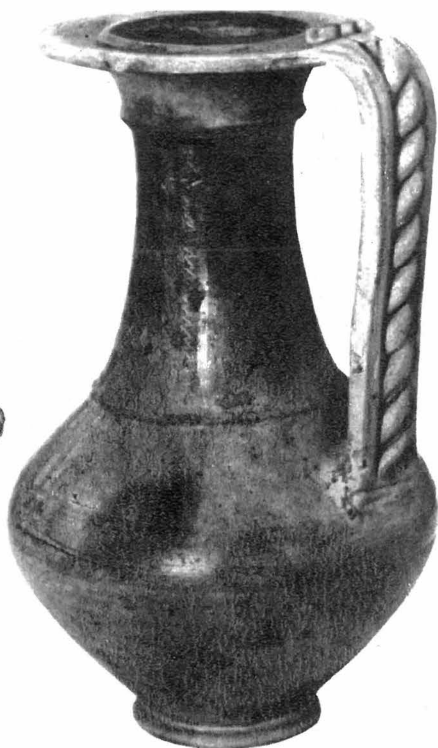
88. Lanţ getic de argint cu pandantiv gladioliform, provenind din tezaurul de la Merii-Goala.

90. Brăţară de argint dacică, fragmentară, provenind din Transilvania.

91. Obiecte getice din sec. I î.e.n. provenind de la Popeşti pe Argeş: cană de lut lucrată cu mîna, bol de tip delian cu decor în relief (imitaţie), frotomă de vas grec de import, mărgele policrome de sticlă, monede dace de argint, fibulă dacă de argint.

▲

92. Vas dacic de lut, cu lustru negru, lucrat cu mîna, provenind de la Sighișoara.

93. Cană cenușie de lut de tehnică superioară, de fabricație getică, provenind de la Poiana pe Siret. ▲

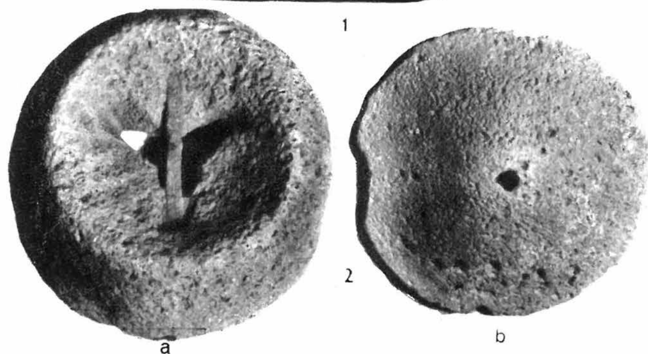
94. «Ceașcă dacă» (vas de tehnică inferioară servind ca opaiț) de un tip caracteristic ceramicii geto-dace de pretutindeni. Exemplarul de aci provine de la Poiana pe Siret.

95. Vase dace cu picior, de tip «fructieră», lucrate cu mîna și prezentînd un lustru negru, găsite la Pecica.

96. Rîșnițe getice de la Poiana pe Siret: 1. exemplar de gresie de tip primitiv tradițional; 2. exemplar rotativ de tuf vulcanic, de tip roman, din sec. I e.n., compus din două piese: *catillus* (a), cu bară de fier, și *meta* (b).

97. Monedă dacă de argint imitînd tetradrahmele macedonene ale lui Filip II. Faza inițială (sec. III î.e.n.)

98. Monedă dacă de argint imitînd tetradrahmele macedonene ale lui Filip II. Degenerare din ultima fază (sec. II—I î.e.n.)

99. Tetradrahmă de argint din Thasos, originală.

100. Imitaţie dacă în argin după tetradrahma din Thasos.

101. Drahmă de argint din Apollonia Illyriei.

102. Drahmă de argint din Dyrrhachium.

103. Denar consular roman de argint.

104. Placă de argint cu figuri în relief, aparținînd tezaurului de la Cioara.

105. Vedere a unei părţi din resturile curţii princiare din staţiunea getică de la Popeşti pe Argeş, cu vatra unui mare cuptor şi cu încăperile alăturate. Sec. II—I î.e.n.

106. Porţiune din incinta sacră, cea mare, de la Grădiştea Muncelului (*Sarmizegetusa Regia*, capitala lui Decebal).

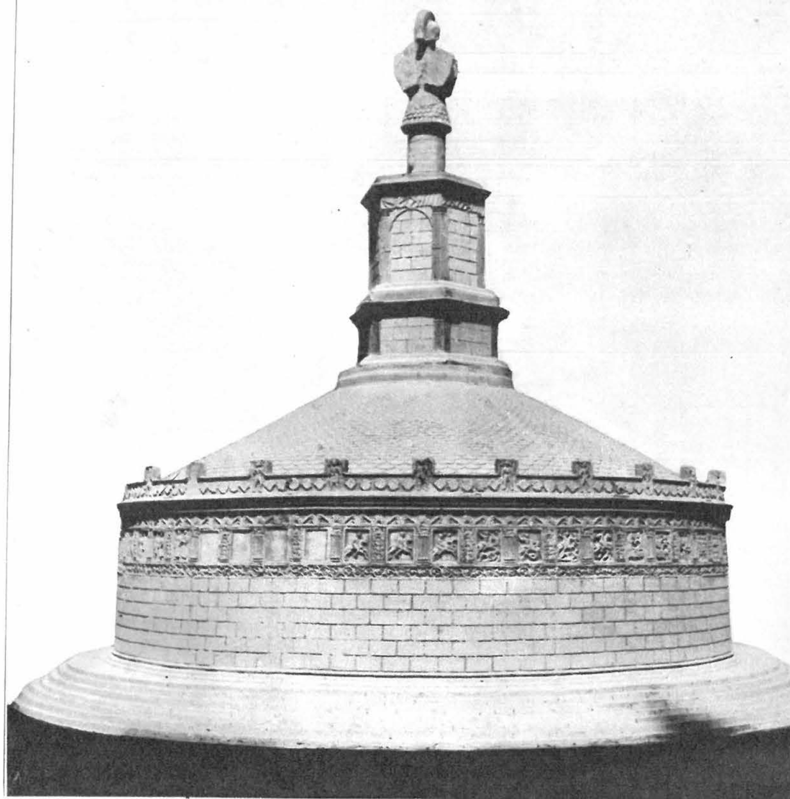
107. **Diplomă militară romană de bronz, eliberată în anul 54 e.n. sub împăratul Claudiu, veteranului Romaesta Rescenti Spiurus, trac de origine. Găsită în Dobrogea de sud, la Sarsînlar (Bulgaria).**

108. Scenă de pe relieful Columnei Traiane înfățișînd trecerea Dunării în Moesia Inferioară de către o coaliție daco-sarmată, în iarna anului 101—102, în timpul primului război dacic al lui Traian.

109. Statuia unui *comatus* dac, descoperită la Roma.

110. Macheta ultimei reconstituiri a Monumentului de la Adamclisi (pe baza cercetărilor lui F. B. Florescu).

111. Starea actuală a ruinei Monumentului de la Adamclisi.

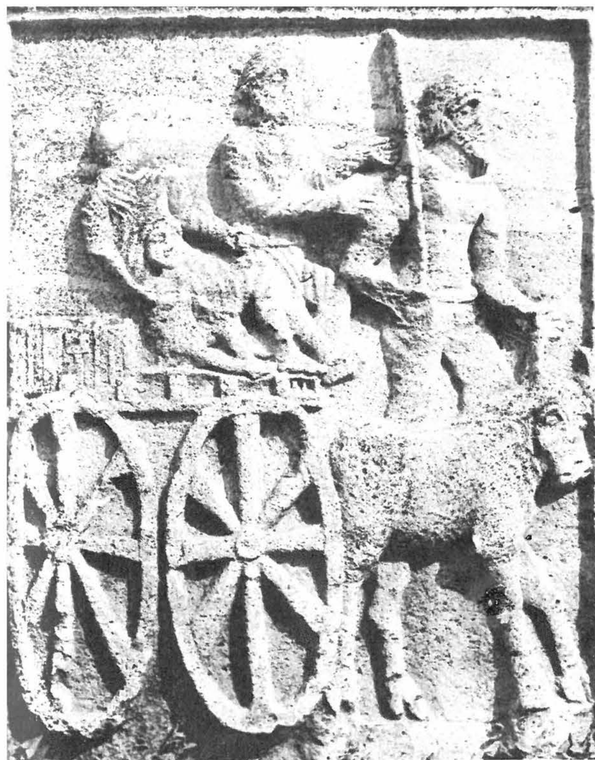

112 Metopă a Monumentului de la Adamclisi reprezentînd defilarea unor trupe romane de elită (stînga sus).

113. Metopă a Monumentului de la Adamclisi înfățișînd o luptă între un legionar și doi războinici barbari: un dac și un german (dreapta sus).

114 Metopă a Monumentului de la Adamclisi înfățișînd o luptă între un legionar roman și un războinic dac.

115 Metopă a Monumentului de la Adamclisi reprezentînd familia unui războinic dac sau sarmat.

116. Metopă a Monumentului de la Adamclisi înfățișînd două femei dace.

117.
Vederea din exterior a porții de Est a cetății *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi.

118. *Basilica Forensis* din interiorul cetății *Tropaeum Traiani*.

119. Basilica-cisternă din interiorul cetății *Tropaeum Traiani*.

120.

Monedă de bronz a împăratului Traian cu imaginea Victoriei ținînd un scut pe care stă scris: *Victoria Dacica*.

121.

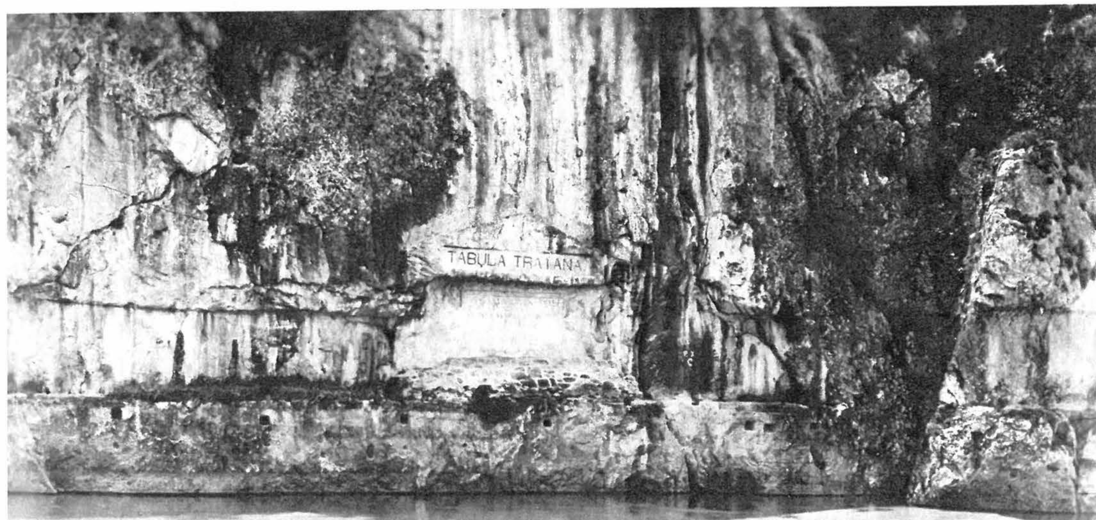
Monedă de bronz a împăratului Filip Arabul (244—249) cu o alegorie reprezentînd *Provincia Dacia* personificată, cu o sabie curbă în mînă, avînd de o parte și de alta vexillele și simbolurile Legiunilor *V Macedonica* și *XIII Gemina*, care la acea dată își aveau garnizoanele în Dacia.

122.

Vederea malului iugoslav din strîmtoarea Cazane, cu urmele drumului roman săpat în stînca priporă și cu inscripția pusă de Traian în amintirea inaugurării acestei lucrări, în ajunul primului război dacic, în anul 100 e.n. (Situație anterioară formării actualului lac de acumulare de la Porțile de Fier).

124. Ruina pilonului de la poarta Podului lui Traian, situat între calea ferată
și coasta pe care se află cetatea *Drobeta*. Se vede un zid de legătură între pod și cetate.

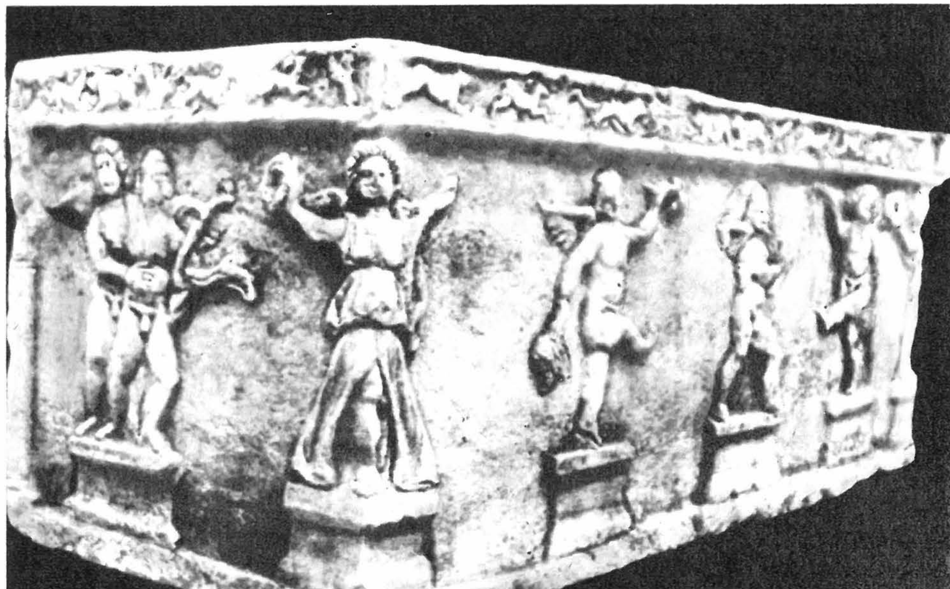
123. Ruina unui pilon-culee al Podului lui Traian construit în anii 103—105 de arhitectul
◀ Apollodor din Damasc. Pilonul se află pe malul stîng al Dunării, între apa fluviului
și calea ferată din gara Turnu- Severin.

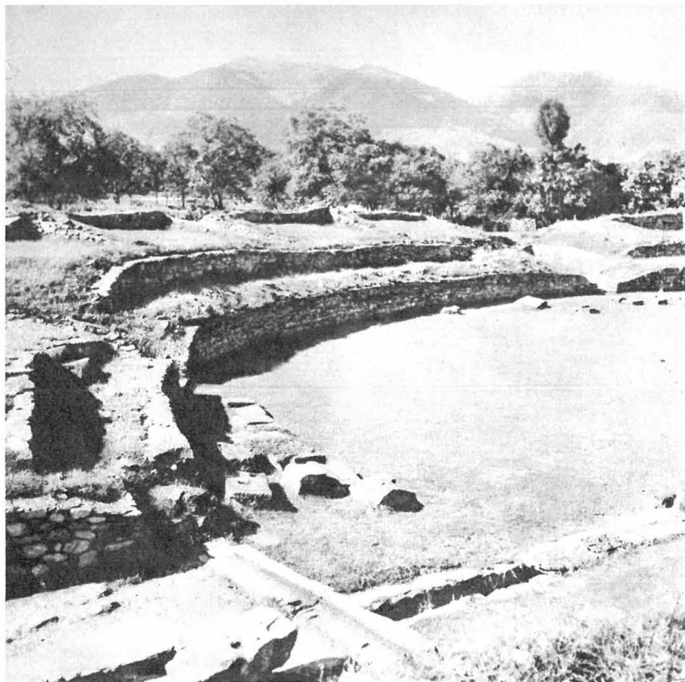
125. Interiorul castrului *Drobeta* (Turnu-Severin).

126. Bazinul frigidariului termelor romane de la *Drobeta*, situate în afara castrului.

127. Pereții sarcofagului «Ghica» de la *Romula* (Reșca), reprezentînd Amorași veselindu-se la culese de struguri.

128. Amfiteatrul roman de la *Sarmizegetusa* în şesul Haţegului. E *Colonia Ulpia Traiana*, zisă ulterior şi *Sarmizegetusa*, dar deosebită de capitala lui Decebal de mai înainte, care se afla la Grădiştea Muncelului, în munţi.

129. Sarcofagul lui Iulius Iulianus, cetăţean de frunte al coloniei *Romula* (Reşca), cu o inscripţie funerară în versuri.

130. Fragment de relief în calcar, de la *Apulum* (Alba Iulia), reprezentînd Lupoaica romană cu cei doi gemeni.

131. Una din tablele cerate, cu scriere latină cursivă, descoperite la *Alburnus Maior* (Roșia, lîngă Abrud). Reprezintă finalul unui contract de împrumut în bani: *(dari fide sua promisit Iulius) Alexander | Actum Deusar(a)e XII kal(endas) Iulias | Rustico II et Aquilino co(n)s(ulibus)*, adică «Iulius Alexander a promis pe buna sa credință că va restitui suma; făcut în satul Deusara la 20 iunie, pe cînd erau consuli Rusticus, a doua oară, și Aquilinus» (anul 162 e.n.).

▲

132. Relief în calcar, reprezentînd o familie de coloniști romani din *Napoca* (Cluj).

133. Stelă funerară de la *Apulum*, sculptată în stilul specific al provinciei Dacia, cu un medalion cuprinzînd chipurile familiei defunctului.

134. Sculptură funerară din *Apulum* (Alba Iulia), de un tip frecvent în Dacia romană, reprezentînd un Sfinx și o Medusă.

135. Cnemidă romană de bronz din Muzeul din Cluj, decorată cu imaginea unui războinic de aspect elenistic.

136. Vas roman de lut, roşu,
cu palmele în relief,
provenind de la Cristeşti,
nu departe
de Tîrgul Mureşului,
unde s-a descoperit
un mare atelier
de ceramică romană.

137. Vas cenuşiu de lut,
din epoca romană, de la Cristeşti.

138. Icoana mitreului din Sarmizegetusa romană, cu imaginea zeului Mithra jertfind un taur.

139. Vedere asupra cartierului de sud-vest de la Istria, cu termele romane.

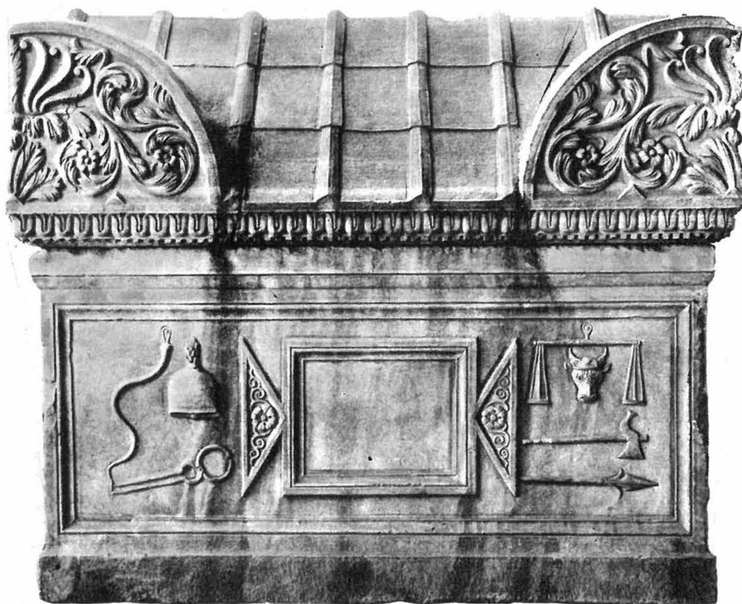
140. Detaliu din complexul termelor romane de la Istria.

141. Curtea interioară a unui edificiu roman tîrziu de la Istria.

142. Sarcofag de la Tomis, de marmură, din sec. II e.n., decorat cu simbolurile zeului asiatic Men.

143. Statuia de marmură a unui cărturar de seamă din Tomis, din sec. III e.n.

144. Stela funerară, de calcar, din sec. III, a unui gladiator *Scirtus Dacensis*, ilir din provincia Dacia, mort la Tomis. ▼

145. Stelă funerară din Tomis reprezentînd «Banchetul funebru».

146. Placă de marmură reprezentînd pe «Călăreții danubieni», formă a unui cult autohton dacic, preluată de romanii din provinciile dunărene și asimilată cultului Dioscurilor.

147. Stelă funerară înfățișînd pe «Cavalerul trac», divinitate specifică provinciilor Thracia și Moesia Inferior.

146

147

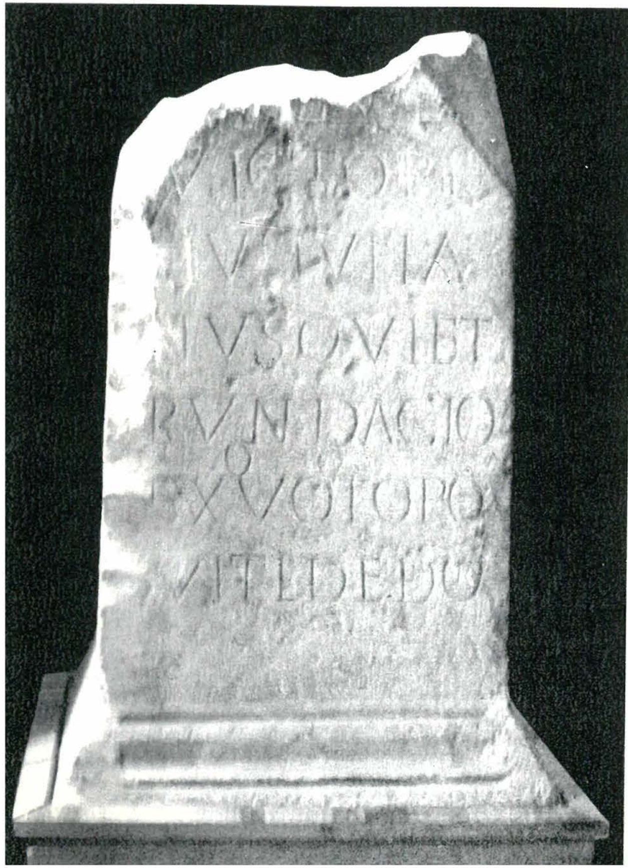
118. Zidul de est al cetății romane *Capidava* de pe malul drept al Dunării.

149. Interiorul turnului din colţul de nord-est al cetăţii romane *Capidava*.

150. Mască funerară romană de bronz găsită la *Carsium* (Hîrșova).

151. Altar de calcar de la Șendreni în sudul Moldovei, închinat zeului Hercules Victor, de către quinquennalul Iulius Iulianus, de origine traco-getă, după cum arată porecla sa *Rundacio*.

II. Anaitis. Statuetă de bronz provenind de la Năieni.

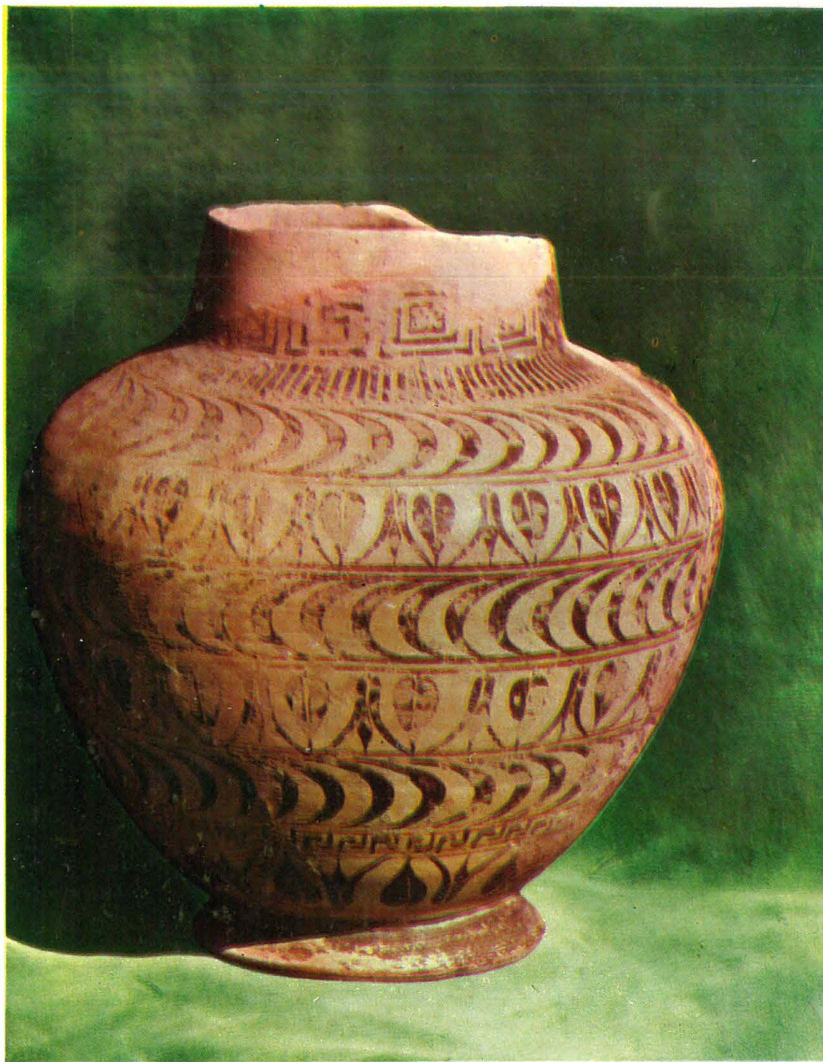
III. Coiful de stil scitic, de aur, din sec. V—IV î.e.n., găsit la Poiana-Coţofeneşti.

IV. Detaliu de pe coiful precedent.

V. Pinax din sec. VI î.e.n., de proveniență rhodo-ionică, găsit la Istria.

VI. Oenochoe de proveniență ionică, din sec. VI î.e.n., găsit la Istria.

VII. Figurină de lut arhaică, din sec. VI î.e.n., de la Istria, înfățișînd pe zeița Afrodita cu porumbelul, ori pe o adorantă a ei.

VIII. Camee de sardonix de pe un inel de aur găsit la Poiana pe Siret. Reprezintă pe zeița Athena pe o bigă. Operă elenistică din sec. I î.e.n.

IX. Falera de argint aurit de la Herăstrău.

Lista ilustrațiilor

30. Brățară de argint, de stil dac, provenind din Transilvania *(ibidem*, fig. 385).
31. Brățară celtică de bronz de la Gyoma (Ungaria) *(ibidem*, fig. 374*)*.
32. Brățară celtică de bronz, cu ove de la Sîntioana *(ibidem*, fig. 376*)*.
33. Oală de lut dacă, găsită la Sighișoara *(ibidem*, fig. 395).
34. Vas barbar poros, păstrat în Muzeul Național Maghiar din Budapesta *(ibidem*, fig. 398–399).
35. Cantharos grec găsit la Zimnicea *(ibidem*, fig. 459*)*.
36. Ceramică dintr-un mormînt celtic de la Balsa (Ungaria) *(ibidem*, fig. 406).
37. Depozitul de bronzuri hallstattiene (cu vase de tipuri italice) de la Sîngeorgiul de Pădure (Fotografie Editura științifică).
38. Pumnalul cu antene găsit în Gorj *(idem)*.
39. Vas de aur de la Biia (V Pârvan, *Getica*, pl. XIV, 1).
40. Vas de aur din Bihor *(ibidem*, pl. XIII, 3*)*.
41. Tipar de piatră nisipoasă pentru turnarea fibulelor, găsit la Donja Dolina (Iugoslavia) („Wiss. Mitteil. a. Bosnien u.d. Hercegovina", IX, 1904, p. 155, fig. 108).
42. Placă de piatră de la Nesactium (V Pârvan, *Getica*, pl. XX, 2).
43. Fibulă de bronz de tip carpatic, găsită la Suseni (Foto Edit. științifică; aceeași și pe supracoperta colorată a cărții).
44. Placă de lut ars de la Sighișoara (Foto Edit. științifică).
45. Cazan scitic de bronz de la Scorțaru (V Pârvan, *Getica*, pl. I, 1).
46. *Lebes* de bronz de la Bălănoaia lîngă Giurgiu *(ibidem*, pl. II, 1).
47. Detaliu de pe toarta *lebes*-ului de la Bălănoaia: un cap de silen *(ibidem*, pl. II, 2*)*.
48. Podoabă de stîlp de baldachin scitic *(ibidem*, pl. III, 1).
49. Garnitură scitică de bronz pentru harnașament, găsită la Armășoaia (Foto Edit. științifică).
50. Obiecte de podoabă, de argint, din tezaurul de la Craiova *(idem)*.
51. Emblemă scitică de bronz în formă de spadă *(akinakes)*, găsită la Medgidia *(idem)*.
52. Cască de stil scitic, de argint cu părți aurite, provenind din mormîntul trac din sec. V–IV î.e.n. de la Agighiol *(idem)*.
53. Pateră greacă de argint din mormîntul trac de la Agighiol *(idem)*.
54. Cnemidă de argint cu părți aurite, de stil scitic, provenind din mormîntul trac de la Agighiol *(idem)*.
55. Vas de argint de stil scitic provenind din mormîntul trac de la Agighiol *(idem)*.
56. *Akinakes* de stil scitic provenind dintr-un mormînt hallstattian de la Ferigele *(idem)*.
57. Oglindă scitică de bronz de la Feiurdeni *(idem)*.
58. Fibulă de aur de la Mihalkovo (V Pârvan, *Getica*, pl. XV, 5).
59. Brățări de aur din ținutul Hațegului *(ibidem*, fig. 382).

60. Vas de pămînt de la Muhipuszta (Ungaria) *(ibidem*, fig. 258).
61. Topor și vîrfuri de lănci hallstattiene, de fier, provenind din necropola de la Ferigele (Foto Edit. științifică).
62. Fibule de argint de tip greco-iliric provenind de la Ostrovul Mare *(idem)*.
63. Hidria de bronz de la Bene (Ucraina Transcarpatică) (V Pârvan, *Getica*, pl. XVIII, 2).
64. *Aes grave* olbian găsit la *Salsovia* (Mahmudia) („Dacia, II, 1925, p. 420).
65. Monedă de aur de la Cyzicos (Foto Edit. științifică).
66. Templul lui Zeus de la Istria, din sec. al V-lea î.e.n. *(idem)*.
67. Cap de marmură de la o statuie colosală reprezentînd pe Helios. Găsit la Istria. Azi în Muzeul din Varna (Bulgaria) (V Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, fig. 89).
68. Monedă de argint bătută de Istria (Foto Edit. științifică).
69. Monedă de bronz bătută de Callatis *(idem)*.
70. Monedă de bronz a unui rege scit din sudul Dobrogei *(idem)*.
71. Amforă thasiană găsită la Poiana de Siret. (V Pârvan, *Castrul de la Poiana*, pl. IV, 2).
72. Amforă de fabricație getică imitată după un tip rhodian din sec. II-I î.e.n., găsită la Popești pe Argeș (Foto Edit. științifică).
73. Bol cenușiu cu ornamente în relief, de tip delian, dar de fabricație getică, găsit la Popești pe Argeș *(idem)*.
74. Fundul unui bol cenușiu getic de tip delian, cu podoabe în relief, găsit la Fundeni lîngă București *(idem)*.
75. Fundul unui tipar de lut pentru decorul în relief al bolurilor getice de stil delian, găsit la Popești pe Argeș *(idem)*.
76. Tetradrahmă de argint a regiunii macedonene de sub protectorat roman numită *Macedonia Prima* (între anii 168—146 î.e.n.) *(idem)*.
77. Candelabrul grecesc de bronz de la Piscul Crăsanilor (V Pârvan, *Getica*, pl. X).
78. Vas de bronz de la Tinosul aparținînd vîrfului unui candelabru de fabricație greco-italică (Foto Edit. științifică).
79. Vedere asupra zidurilor Istriei din epoca romană, cu turnurile porții și cu valurile de apărare *(idem)*.
80. Intrarea în cetatea Istria pe poarta principală. În pavaj se văd săpate făgașuri pentru roțile vehiculelor *(idem)*.
81. Ruinele unui edificiu eclesiastic din sec. V—VI e.n. de la Callatis *(idem)*.
82. Porțiune din zidul cetății Tomis, din epoca romană, cu turnurile uneia din porți *(idem)*.
83. Coiful celtic de bronz de la Ciumești, avînd ochii vulturului încrustați cu smalț *(idem)*.
84. Spade celtice de fier provenind de la Gîrla Mare, Turnu-Severin și Ostrovul Șimian *(idem)*.

85. Ceramică, spadă, brățări cu ove, provenind din necropola celtică de la Apahida *(idem)*.
86. Pandantiv de aur cu lanț constînd dintr-o tablă cu figura Medusei *en repoussé*. Lucrare getică găsită la Popești pe Argeș (Foto Instit. de Arheologie al Acad. de Șt. Soc.-Pol.).
87. Vas de argint aurit din sec. I î.e.n. aparținînd tezaurului de la Sîncrăieni. Imitație dacică după model elenistic (Foto Edit. științifică).
88. Lanț getic de argint cu pandantiv gladioliform provenind din tezaurul de la Merii-Goala *(idem)*.
89. Fibulă de argint de tip trac aparținînd tezaurului de la Epureni *(idem)*.
90. Brățară de argint dacică, fragmentară, provenind din Transilvania *(idem)*.
91. Obiecte getice din sec. I î.e.n. provenind de la Popești pe Argeș; cană de lut lucrată cu mîna, bol de tip delian cu decor în relief (imitație), protomă de vas grec de import, mărgele policrome de sticlă, monede dace de argint, fibulă dacă de argint (Foto Muzeul de Istorie al Municipiului București).
92. Vas dacic de lut cu lustru negru, lucrat cu mîna, provenind de la Sighișoara (Foto Edit. științifică).
93. Cană cenușie de lut de tehnică superioară, de fabricație getică, provenind de la Poiana pe Siret *(idem)*.
94. „Ceașcă dacă“ (vas de tehnică inferioară servind ca opaiț) de un tip caracteristic ceramicii geto-dace de pretutindeni. Exemplarul de aci provine de la Poiana pe Siret *(idem)*.
95. Vase dace cu picior, de tip „fructieră“, lucrate cu mîna și prezentînd un lustru negru, găsite la Pecica (V. Pârvan, *Getica*, fig. 456).
96. Rîșnițe getice de la Poiana pe Siret: 1. exemplar de gresie de tip primitiv tradițional; 2. exemplar rotativ de tuf vulcanic, de tip roman, din sec. I e.n., compus din două piese: *catillus* (a), cu bară de fier, și *meta* (b) (Foto Edit. științifică).
97. Monedă dacă de argint imitînd tetradrahmele macedonene ale lui Filip II; faza inițială (sec. III î.e.n.) *(idem)*.
98. Monedă dacă de argint imitînd tetradrahmele macedonene ale lui Filip II; degenerare din ultima fază (sec. II–I î.e.n.) *(idem)*.
99. Tetradrahmă de argint din Thasos, originală *(idem)*.
100. Imitație dacă în argint după tetradrahma din Thasos *(idem)*.
101. Drahmă de argint din Apollonia Illyriei *(idem)*.
102. Drahmă de argint din Dyrrhachium *(idem)*.
103. Denar consular roman de argint *(idem)*.
104. Placă de argint cu figuri în relief, aparținînd tezaurului de la Cioara (V. Pârvan, *Getica*, fig. 366).
105. Vedere a unei părți din resturile curții princiare din stațiunea getică de la Popești pe Argeș, cu vatra unui mare cuptor și cu încăperile alăturate. Sec. II–I î.e.n. (Foto Ecaterina Vulpe).

106. Porţiune din incinta sacră, cea mare, de la Grădiştea Muncelului (*Sarmizegetusa Regia*, capitala lui Decebal) (Foto Comis, Monum, istorice din Cluj, 1938).
107. Diplomă militară romană de bronz, eliberată în anul 54 e.n., sub împăratul Claudiu, veteranului Romaesta Rescenti Spiurus, trac de origine. Găsită în Dobrogea de sud, la Sarsînlar (Bulgaria) (Foto Edit. ştiinţifică).
108. Statuia unui *comatus* dac, descoperită la Roma (Muzeul Vaticanului, Roma; fostă la Lateran).
109. Scena de pe relieful Columnei Traiane înfăţişînd trecerea Dunării în Moesia Inferioară de către o coaliţie daco-sarmată, în iarna anului 101—102, în timpul războiului dacic al lui Traian (după Mulajul din Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti).
110. Macheta ultimei reconstituiri a Monumentului de la Adamclisi (pe baza cercetărilor lui F-B. Florescu) (Foto Edit. ştiinţifică).
111. Starea actuală a ruinei Monumentului de la Adamclisi *(idem)*.
112. Metopă a Monumentului de la Adamclisi reprezentînd defilarea unor trupe romane de elită (Foto Direcţia Presei, 1938).
113. Metopă a Monumentului de la Adamclisi înfăţişînd o luptă între un legionar şi doi războinici barbari: un dac şi un german *(idem)*.
114. Metopă a Monumentului de la Adamclisi înfăţişînd o luptă între un legionar roman şi un războinic dac *(idem)*.
115. Metopă a Monumentului de la Adamclisi reprezentînd familia unui războinic barbar *(idem)*.
116. Metopă a Monumentului de la Adamclisi înfăţişînd două femei dace *(idem)*.
117. Vederea din exterior a porţii de est a cetăţii *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi (Foto Edit. ştiinţifică).
118. *Basilica Forensis* din interiorul cetăţii *Tropaeum Traiani (idem)*.
119. Basilica-cisternă din interiorul cetăţii *Tropaeum Traiani (idem)*.
120. Monedă de bronz a împăratului Traian cu imaginea Victoriei ţinînd un scut pe care stă scris: *Victoria Dacica (idem)*.
121. Monedă de bronz a împăratului Filip Arabul (244—249) cu o alegorie reprezentînd *Provincia Dacia* personificată, cu o sabie curbă în mînă; sînt de o parte şi de alta vexillele şi simbolurile Legiunilor *V Macedonica* şi *XIII Gemina* care la acea dată aveau garnizoane în Dacia *(idem)*.
122. Vederea malului iugoslav din strîmtoarea Cazane, cu urmele drumului roman săpat în stînca priporă şi cu inscripţia pusă de Traian în amintirea inaugurării acestei lucrări, în ajunul primului război dacic, în anul 100 e.n. (Situaţie anterioară formării actualului lac de acumulare al barajului de la Porţile de Fier) *(idem)*.

123. Ruina unui pilon-culee al Podului lui Traian construit în anii 103—105 de arhitectul Apollodor din Damasc. Pilonul se află pe malul stîng al Dunării, între apa fluviului și calea ferată din gara Turnu-Severin *(idem)*.
124. Ruina pilonului de la poarta Podului lui Traian, situat între menționata cale ferată și coasta pe care se află cetatea *Drobeta*. Se vede un zid de legătură între pod și cetate *(idem)*.
125. Interiorul castrului *Drobeta* (Turnu-Severin) *(idem)*.
126. Bazinul frigidariului termelor romane de la *Drobeta*, situate în afara castrului *(idem)*.
127. Pereții sarcofagului „Ghica“ de la *Romula* (Reșca), reprezentînd Amorași veselindu-se la cules de struguri *(idem)*.
128. Amfiteatrul roman de la *Sarmizegetusa* în șesul Hațegului. Este *Colonia Ulpia Traiana*, zisă ulterior și *Sarmizegetusa*, dar deosebită de capitala lui Decebal de mai înainte, care se află la Grădiștea Muncelului, în munți *(idem)*.
129. Sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus, cetățean de frunte al coloniei *Romula* (Reșca), cu o inscripție funerară în versuri *(idem)*.
130. Fragment de relief în calcar, de la *Apulum* (Alba Iulia), reprezentînd Lupoaica romană cu cei doi gemeni *(idem)*.
131. Una din tablele cerate, cu scriere latină cursivă, descoperite la *Alburnus Maior* (Roșia, lîngă Abrud) *(idem)*.
132. Relief în calcar, reprezentînd o familie de coloniști romani din *Napoca* (Cluj) *(idem)*
133. Stelă funerară de la *Apulum*, sculptată în stilul specific al provinciei Dacia, cu un medalion cuprinzînd chipurile familiei defunctului *(idem)*.
134. Sculptură funerară din *Apulum*, de un tip frecvent în Dacia romană, reprezentînd un sfinx și o Medusă *(idem)*.
135. Cnemidă romană de bronz din Muzeul din Cluj, decorată cu imaginea unui războinic de aspect elenistic *(idem)*.
136. Vas roman de lut, roșu, cu palmete în relief, provenind de la Cristești, nu departe de Tîrgul Mureșului, unde s-a descoperit un mare atelier de ceramică romană *(idem)*.
137. Vas cenușiu de lut, din epoca romană, de la Cristești *(idem)*.
138. Icoana mitreului din Sarmizegetusa romană, cu imaginea zeului Mithra jertfind un taur *(idem)*.
139. Vedere asupra cartierului de sud-vest de la Istria, cu termele romane *(idem)*.
140. Detaliu din complexul termelor romane de la Istria *(idem)*.
141. Curtea interioară a unui edificiu roman tîrziu de la Istria *(idem)*
142. Sarcofag de la Tomis, de marmură, din sec. al II-lea e.n., decorat cu simbolurile zeului asiatic Men (Foto Direcția Presei, 1938) .
143. Statuia de marmură a unui cărturar de seamă din Tomis, din sec. III e.n. (Foto Edit. științifică).

144. Stela funerară, de calcar, din sec. III, a unui gladiator *Scirtus Dacensis*, ilir din provincia Dacia, mort la Tomis (Foto Inst. de Arheologie al Acad. de Șt. Soc.-Pol.).
145. Stelă funerară reprezentînd „Banchetul funebru" (Foto Edit. științifică).
146. Fragment de placă de marmură reprezentînd pe „Călăreții danubieni", formă a unui cult autohton dacic, preluată de romanii din provinciile dunărene și asimilată cultului Dioscurilor *(idem)*.
147. Stelă funerară înfățișînd pe „Cavalerul trac", divinitate specifică provinciilor Thracia și Moesia Inferior *(idem)*.
148. Zidul de est al cetății romane *Capidava* de pe malul drept al Dunării *(idem)*.
149. Interiorul turnului din colțul de nord-est al cetății romane *Capidava (idem)*.
150. Mască funerară romană de bronz găsită la *Carsium* (Hîrșova) *(idem)*.
151. Altar de calcar de la Șendreni în sudul Moldovei, închinat zeului Hercules Victor, de către quinquennalul Iulius Iulianus, de origine traco-getă, după cum arată porecla sa *Rundacio (idem)*.

PLANȘE COLORATE

I. Rhytonul de caracter daco-scit de la Poroina, din sec. II—I î.e.n., de argint placat cu aur *(idem)*.
II. Anaitis. Statuetă de bronz provenind de la Năieni *(idem)*.
III. Coiful de stil traco-scitic, de aur, din sec. V—IV î.e.n., găsit la Poiana-Coțofenești *(idem)*.
IV. Detaliu de pe coiful precedent *(idem)*.
V. Pinax din sec. VI î.e.n., de proveniență rhodo-ionică, găsit la Istria *(idem)*.
VI. Oenochoe de proveniență ionică, din sec. VI î.e.n., găsită la Istria *(idem)*.
VII. Figurină de lut arhaică, din sec. VI î.e.n., de la Istria, înfățișînd pe zeița Afrodita cu porumbelul, ori pe o adorantă a ei *(idem)*.
VIII. Camee de sardonix de pe un inel de aur găsit la Poiana pe Siret. Reprezintă pe zeița Athena pe o bigă. Operă elenistică din sec. I î.e.n. *(idem)*.
IX. Falera de argint aurit de la Herăstrău *(idem;* aceeași și pe ultima față a supracoperții).

Indice

Acest indice privește întregul cuprins al volumului inclusiv nota biografică, prefața și părțile explicative adăugate de traducător (adică pp. 7—28; 161—262). Literele și cifrele care urmează după unele nume de localități (de pildă, Poiana: E 2) *reprezintă coordonatele de pe harta de la sfîrșit. Numele de localități lipsite de aceste coordonate nu figurează pe hartă.*

REDACTOR: ELENA CURTOV
TEHNOREDACTOR: FLORICA WEIDLE

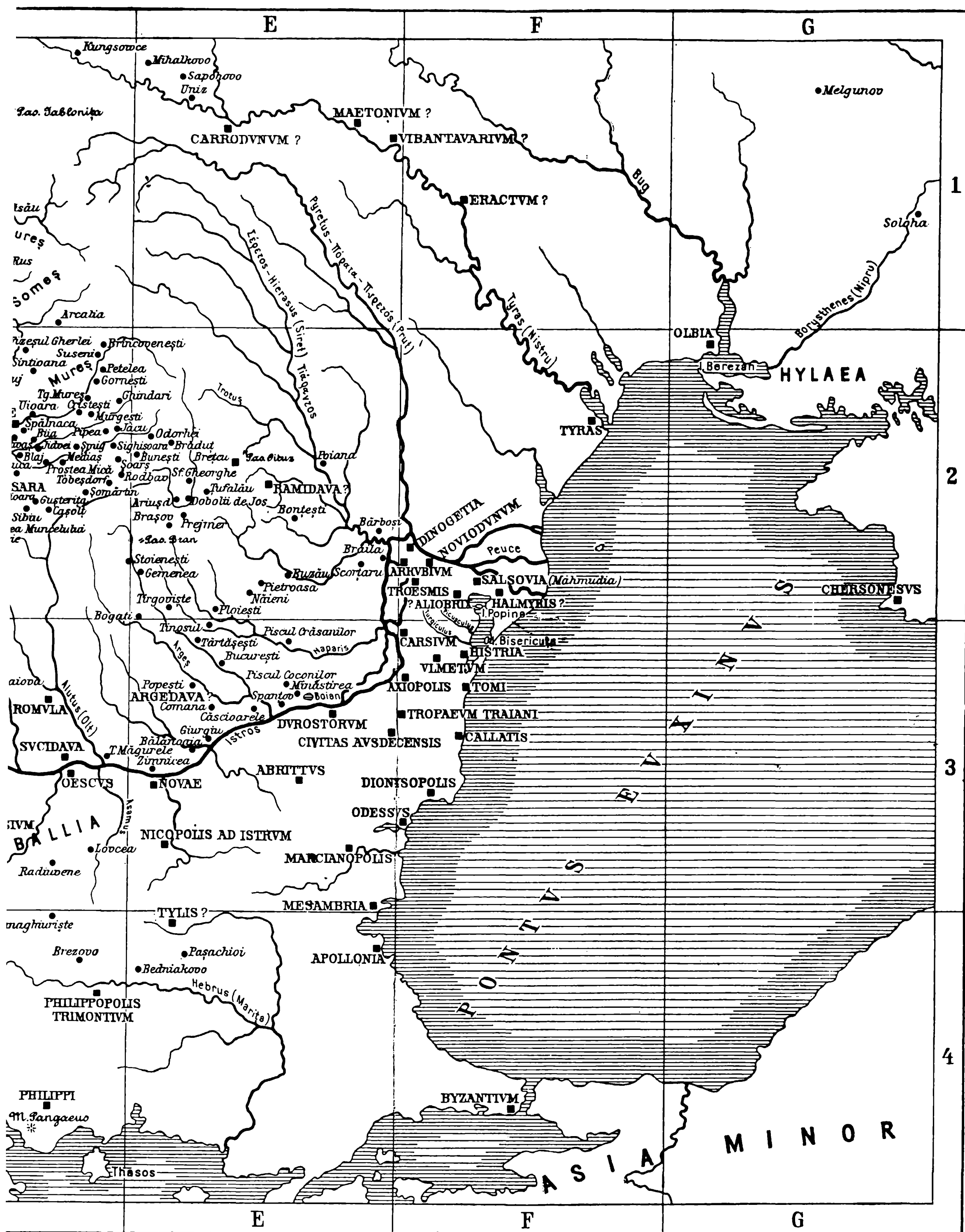
COLI DE TIPAR: 18,50 + 67 PAG. PLANŞE
INDICI PENTRU CLASIFICAREA ZECIMALĂ:
BIBLIOTECI MARI: 9(398.2) BIBLIOTECI MICI: 9 (498)

COMBINATUL POLIGRAFIC „CASA SCÎNTEII"
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA COMANDA NR. 10 833

A
B
C
D
1
2
3
4
Danuvius
IVVAVVM
Kuffarn
VINDOBONA
CARNVNTVM
GERVLATA
SCARBANTIA
SAVARIA
Arrabo
BRIGETIO
ADIAVM
AQVINCVM
TRANSAQVINCVM
Buda
Pesta
Gran
Nitra
Komarno
Turê
Abauj Torna
Abos
Szendrő
Marianská Čalad
Pilin
Nógrád
Heves
Pásztó
Gyöngyös
Pokorú
Muhipuszta
Sáros
Lovačka
Galiș
Mukačevo
Berehovo
Kis Varda
Kemecse
Balsa
Bene
Szabolcs
Kántorjánosi
Sényö
Taktakenez
Máriapócs
Satu Mare
Hajdú Böszörmény
Szoboszló
Sacuieni
Perecei
Sălaj
TEVRNIA
VIRVNVM
SOLVA
Zala
Pelso L. (Balaton)
VETVS SALINA
INTERCISA
ANNAMATIA
Tolna
Batta
Danuvius
POETOVIO
CELEIA
NAVPORTVS
AQVILEIA
EMONA
AQVAE IASAE
NEVIODVNVM
TERGESTE
Herczeg Marok
Kiskőszeg
Bilje
MVRSA
NESACTIVM
POLA
SISCIA
(Sisak)
Donja Dolina
Savus (Sava)
Dalj
TRANS BONONIAM
Bihać
Ripač
SIRMIVM
SINGIDVNVM
Oradea
POROLISSVM
Feiurdeni
Kiszapuszta
Gyoma
NAPOCA
Endröd
Tisa
Otlaca
Șomhid
(Curtici)
Pecica
Marisia (Mureș)
Beba Veche
Firiteaz
Cărani
Bihor
POTAISSA
SALINAE
Mirislău
Gimbaș
Aiud
APVLVM
Alba Iulia
Partoș
Pischi
GERMI
MICIA
Deva
Orăștie
Costești
Cugir
Totești
Grădiștea
Sebeșel
Piatra Roșie
Velika Gaj
Vîrșeț
ARCIDAVA
SARMIZEGETVSA
ADMEDIAM
VIMINACIVM
MARGVM
TSIERNA
DROBETA
Poroina
Jiu
IADER
Rudnik
Kragujevac
Margus (Morava)
Drinus
Calafat
Timacus (Timoc)
RATIARIA
TIMACVM MINVS
SALONAE
Pharos
Issa
NARONA
NAISSVS
CIVITAS MONTANENS
REMESIANA
MARE HADRIATICVM
SCODRA
LISSVS
DYRRHACHIVM
APOLLONIA
ITALIA
NOLA
SCVPI
PAVTALIA
Oescus (Isker)
Strymon (Struma)
Axios (Vardar)
HERACLEA LYNCESTIS
THESSALONICA

E
F
G
1
2
3
4
MAETONIVM ?
CARRODVNVM ?
VIBANTAVARIVM ?
ERACTVM ?
Bug
Melgunov
Soloha
Borysthenes (Nipru)
OLBIA
Berezan
HYLAEA
Tyras (Nistru)
TYRAS
Pyretus – Πόρατα – Πυρετός (Prut)
Hierasus (Siret)
Trotuș
Poiana
RAMIDAVA ?
Bărboși
DINOGETIA
NOVIODVNVM
Peuce
Brăila
ARRVBIVM
SALSOVIA (Mahmudia)
TROESMIS
? ALIOBRIX
HALMYRIS ?
I. Popina
CHERSONESVS
CARSIVM
HISTRIA
VLMETVM
AXIOPOLIS
TOMI
TROPAEVM TRAIANI
CALLATIS
DVROSTORVM
CIVITAS AVSDECENSIS
ABRITTVS
DIONYSOPOLIS
ODESSVS
MARCIANOPOLIS
MESAMBRIA
APOLLONIA
PONTVS EVXINVS
BYZANTIVM
ASIA MINOR
Thasos
PHILIPPI
M. Pangaeus
Hebrus (Marița)
PHILIPPOPOLIS
TRIMONTIVM
TYLIS ?
Brezovo
Pașachioi
Bedniakovo
NICOPOLIS AD ISTRVM
NOVAE
OESCVS
SVCIDAVA
ROMVLA
Alutus (Olt)
Istros
ARGEDAVA ?
Popești
Comana
Căscioarele
Giurgiu
Zimnicea
T. Măgurele
Spantov
Boian
Mînăstirea
Piscul Coconilor
București
Tîrgoviște
Ploiești
Piscul Crăsanilor
Naparis
Buzău
Pietroasa
Năieni
Brașov
Stoienești
Gemenea
Bontești
Arcalia
Mureș
Someș
Kungsowce
Mihalkovo
Saponovo
Uniz
Radowene
Lovcea
Brîncovenești
Susenii
Petelea
Gornești
Odorhei
Sighișoara
Sf. Gheorghe
Tufalău
Dobolii de Jos
Rodbav
Șomărtin
Gușterița
Bunești
Brețcu
Ariușd
Prejmer
Cristești
Ghindari
Murgești
Spălnaca
Pipea
Blaj
Mediaș
Tg. Mureș